

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

УДК 929:001.891:2-756(477-25)]ПетровМ.(043.3)

СТАВНЮК Оксана Вікторівна

ДИСЕРТАЦІЯ

**ДІЯЛЬНІСТЬ М. І. ПЕТРОВА В НАУКОВИХ СТРУКТУРАХ
КИЇВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ АКАДЕМІЇ**

Спеціальність 07. 00. 01 – історія України

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О. В. Ставнюк

Науковий керівник – доктор історичних наук,
Професор, член-кореспондент НАПН України
Капелюшний В. П.

Київ – 2019

АНОТАЦІЯ

Ставнюк О. В. Діяльність М. І. Петрова в наукових структурах Київської духовної академії. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ. 2019.

Актуальність теми дисертації обумовлена тими викликами, які постають сьогодні перед Україною. Питання віри і церкви, мови і носія цієї мови, українця етнічного і українства політичного знову і знову повертають нас до нашого минулого, а особливо – до років, коли в Україні ці питання постали вперше у всій їхній повноті і відчутності. Мова йде про другу половину ХІХ ст. – першу чверть ХХ ст., коли були здійснені перші серйозні, засновані на наукових принципах дослідження історії української літератури; коли царатом були здійснені спроби обмежити функціонування української мови і кращі представники інтелігенції виступили на її захист; коли погляди суспільства у пошуках своєї ідентичності звернулися до старовини і старожитностей, а особливо – до церковної старовини і церковних старожитностей; коли у боротьбі за українську державу і українську церкву актуалізувалася ще більше історія цієї церкви; коли, зрештою, у роки великих потрясінь і цивілізаційних зламів започатковувалася Українська академія наук; коли з'явилися і потужно проявили себе історичні особистості, які позначилися кожний у кожному із згаданих вище процесів.

Серед таких постатей був і М. І. Петров. Тільки він був задіяний до всіх цих процесів водночас. Росіянин за походженням, він став автором першої наукової історії української літератури (як би то її не оцінювали критики). Учений, що зріс і уславився в межах академічної науки в Російській імперії, він виявився у числі перших академіків заснованої у буремному 1918-му Української академії наук. Недивно тому, що по смерті його творчість, його постать вивчалися з різних позицій. За часів царату і в сьогоднішній російській історіографії М. І. Петров постає як «російський учений, церковний історик»; у радянські ча-

си – як «український літературознавець, член-кореспондент Петербурзької АН (1916), академік АН УРСР (1919). З 1876 професор Київської духовної академії» (так в «Большой советской энциклопедии»); за часів першого і другого набуття Україною незалежності – як «історик української літератури і української науки, етнограф, церковний історик, літературознавець, мистецтвознавець, археолог, краєзнавець, громадський діяч. Зберігач музею Київської духовної академії» (так в українській версії Вікіпедії). Просте ж ознайомлення з переліком опублікованих праць Миколи Івановича засвідчує очевидний факт: переважна більшість його робіт, а отже і сфера інтересів, так чи інакше, але пов'язані з церковно-історичною проблематикою. Висновок же наступний: для того, щоб зрозуміти і вірно оцінити творчість М. І. Петрова, його особистість в історії, слід продовжити дослідження його інтелектуальної біографії, в основі якої має стати сформування М. І. Петрова як науковця, його роль у започаткуванні та організації роботи Церковно-археологічного (з 1901 р. – Церковно-історичного та археологічного) товариства і Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії. Цьому і присвячена наша дисертація.

Висновки, до яких ми доходимо в дисертації, цілком кореспондуються з визначеною метою і завданнями і зводяться, коротко, до наступних основних положень.

Вивчення рівня наукової розробки і з'ясування стану джерельної бази дисертації дозволяє дійти висновку, що спеціальне дослідження діяльності М. І. Петрова у наукових структурах Київської духовної академії не здійснювалася, джерельна база цілком достатня для такого дослідження.

В результаті з'ясування рівня наукової розробки проблеми встановлено, що цілісного дослідження діяльності М. І. Петрова у межах наукових і навчальних інституцій ще не здійснювалося.

Джерельна база дисертаційного дослідження досить репрезентативна. На основі аналізу джерел та спеціальної літератури з теми дисертації з'ясовано роль, яку відіграли виховні, навчальні і наукові структури у світоглядному та професійному становленні М. І. Петрова на різних етапах його творчої біогра-

фії. Визначено, що початковий етап формування світогляду М. І. Петрова припадає на його дитячі роки перебування у домашньому колі, навчання у Макаріївському духовному училищі і в Костромській духовній семінарії. У ці роки виробилися важливі риси майбутнього науковця: працездатність, аналітична система наукового мислення; демократизм у поведінці, поглядах і стосунках; пошуки нових шляхів для розширення знань. На цьому етапі у нього склалася навіть тема майбутньої докторської дисертації — «О происхождении и составе славяно-русского печатного Пролога».

З'ясовано, що другим етапом формування світогляду М. І. Петрова стали роки його навчання і початків наукової діяльності у Київській духовній академії. Університетське місто, національні проблеми, численні рухи молоді звернули Петрова до зацікавлення політикою, ліберально-демократичними ідеями. Все це вивело його із замкнутого духовного оточення, світу священнослужителів. Проте основним у студентські роки для Петрова було навчання. В КДА він отримав ґрунтовну освіту, яка розвивала ті начала, що були визначні в духовному училищі і семінарії. В академічні роки М. І. Петров долучився і до наукового пошуку. Літературознавча тема курсової і магістерської позначила зацікавлення М. І. Петрова не стільки літературознавством, скільки історичними студіями. Це поєднання літературознавства і історії збережеться і в подальшому, під час його перебування на Волині.

Третім етапом світоглядного і професійного становлення М. І. Петрова визначено роки його перебування на Волині — у Кремінці, у статусі викладача словесності Волинської духовної семінарії. Напрацювання, знання і уміння, набуті на цьому етапі, стали добрим підґрунтям для роботи М. І. Петрова в наукових структурах КДА, після його повернення до Києва. Завершальним етапом світоглядного і професійного становлення М. І. Петрова визначено його діяльності в навчальних і наукових структурах КДА. Його можна було б визначити як етап довжиною у все наступне життя — процес внутрішньої еволюції не припинався до самої смерті Петрова. Його професійний зріст засвідчено захистом докторської дисертації і набуттям звань доктора богослов'я, екстраордина-

рного а згодом і ординарного професора. Занурений у свої викладацькі і наукові справи, М. І. Петров цілком належав до офіційних структур. Разом з тим його праця об'єктивно сприяла як утвердженню ідей лібералізму і демократії в суспільно-політичному житті країни, так і зміцненню українофільських ідей у суспільстві часів репресивної дії Емського указу.

Таким чином, обрання М. І. Петрова академіком заснованої в часи утвердження незалежності Української академії наук було достойним вшануванням заслуг Миколи Івановича перед Україною, українським народом, усім українством.

З'ясовано, що одним з найважливіших для біографії Петрова як науковця стала його діяльність по створенню та організації роботи Церковно-археологічного (з 1901 р. – Церковно-історичного та археологічного) товариства (ЦАТ, ЦІАТ). Установлено, що, попри свою очевидну роль у заснуванні ЦАТ, сам Петров завжди наголошував на вкладі своїх колег, особливо – Петра Лашкарьова. Але реально розбудова ЦАТ, організація його роботи від самого початку зосередилася в руках М. І. Петрова. Визначено, що в основі розбудови і всієї діяльності ЦАТ були покладені ідеї ректора КДА Філарета і самого Петрова. «Філаретівсько-петровська» концепція Товариства коротко може буде зведена до визначення його основним завданням збирання, порятунку і зберігання пам'яток церковної старовини у заснованому при Товаристві Церковно-археологічному музеї (ЦАМ). Ця концепція знайшла своє втілення у проекті першого статуту Товариства, підтриманого і підписаного всіма його членами, визнаною експертами Синоду і затвердженого імператором 31 січня 1873 р.

З'ясовано, що на першому етапі існування ЦАТ (до прийняття нового статуту 1881 р.) діяльність М. І. Петрова була спрямована на утвердження принципів «філаретівсько-петровської» концепції Товариства. Як секретар Товариства, Петров намагався координувати діяльність позакиївських членів ЦАТ. На утвердження і розвиток «філаретівсько-петровської» концепції розбудови ЦАТ були спрямовані і зусилля М. І. Петрова щодо визначення тематики засідань Товариства і видання «Известий Церковно-археологического общества

при Киевской духовной академии». З'ясовано, що більшість приписів нового статуту 1881 р. була спрямована на відхід від «філаретівсько-петровської» концепції розбудови ЦАТ. На перший план мав виходити тепер не музейницький напрям, а суто теоретичний – читання рефератів за можливості ширшим колом викладачів КДА.

Вивчення діяльності М. І. Петрова у ЦАТ на другому (1881-1901 рр.) і ЦІАТ третьому етапах (1901-1917 рр.) дозволяє дійти висновку, що саме завдяки Миколі Івановичу реформоване не з його ініціативи і не за його ідеями Товариство зуміло зберегти свою репутацію. Установлено в ході дослідження, що діяльність М. І. Петрова на цих етапах існування ЦАТ (з 1901 р. – ЦІАТ) проявлялася у кількох напрямках. Перший з них полягав у підготовці наукових рефератів і обговоренні їх на засіданнях ЦАТ (з 1901 р. – ЦІАТ). Другим важливим напрямком у діяльності Миколи Івановича на цих етапах існування Товариства була наукова експертиза, заходи по збереженню пам'яток церковної старовини. Третім напрямком у діяльності М. І. Петрова цієї пори можна визначити видавничу діяльність: «Чтения в Церковно-археологическом Обществе при Киевской Духовной Академии»; 39 випусків «Звітів» ЦАТ і ЦІАТ; описи рукописів ЦАМ при КДА; покажчики ЦАМ при КДА тощо. Четвертим напрямком визначено комплекс організаційних, адміністративних обов'язків, які взяв на себе М. І. Петров. Дослідження діяльності М. І. Петрова на другому і третьому етапі існування Товариства дозволяє особливо наголосити значення його боротьби за збереження «філаретівсько-петровської» концепції. Наполеглива боротьба Петрова призвела до компромісу: було створено Церковно-історичне та археологічне товариство, 5 лютого 1901 р. на засіданні Товариства більшістю голосів був прийнятий, а 13 вересня 1901 р. затверджений Синодом новий статут. Аналіз джерел засвідчує: М. І. Петров продовжував залишатися фактичним координатором діяльності реформованого попри його волю Товариства. Петров продовжував орієнтувати діяльність ЦІАТ на збирання та наукове осмислення в формі рефератів і публікацій пам'яток, формально, церковної історії, а фактично –

пам'яток духовної і матеріальної культури з українських теренів тодішньої Російської імперії.

Дослідження ролі М. І. Петрова у заснуванні і розвитку Церковно-археологічного музею при КДА дозволило дійти висновку про її першочерговість навіть у порівнянні з роллю, яку він відіграв у започаткуванні і організації діяльності Церковно-археологічного (Церковно-історичного та археологічного) товариства. З'ясовано загальний контекст, у якому розгортається діяльність ініціаторів створення ЦАМ при КДА. Установлено, що ідея заснування спеціальних музеїв церковної археології (християнських старожитностей), була сформульована під впливами загальноєвропейських процесів ще в публікаціях І. Мансветова, започаткована на рівні навчального кабінету для викладання церковної археології при Московській духовній академії і отримала подальший розвиток на Першому і, особливо, Другому Археологічних з'їздах. Установлено, що при вирішальній ролі М. І. Петрова ЦАМ при КДА став зразком і орієнтиром для створення єпархіальних музеїв та давньосховищ в українських єпархіях, для організації краєзнавства та пам'яткознавства (у сучасному розумінні цих термінів) в Україні. Окремо досліджено роль М. І. Петрова у заснуванні та подальшій розбудові ЦАМ. З'ясовано, що він не був ні серед ініціаторів заснування Церковно-археологічного музею, ні уповноваженим від КДА виступити на II Археологічному з'їзді з узгодженими пропозиціями (на з'їзд було делеговано П. Лашкарьова). Але саме Петров готував проект статуту ЦАТ від 1872 р., в якому справи ЦАМ були, фактично, поставлені в основу всієї діяльності Товариства. Уже сучасники й колеги Петрова визнавали його визначальну роль в організації всієї роботи музею, у тім, що він став надзвичайним явищем у духовному житті тогочасного суспільства, а з часом, і знову ж таки клопотаннями Петрова, – і першим публічним музеєм Києва. Дослідженням встановлено, що Петров прагнув до максимального розширення структури музею, постійного її вдосконалення. Вивчення джерел, у т. ч. спогадів сучасників, дозволяє оцінити Петровську концепцію розбудови ЦАМ, як вона склалася станом на кінець 1898 р. Вона була: а) «науково-колекційною» за своїм спрямуванням; б) ЦАМ при

КДА вийшов за межі церковної археології, містив артефакти матеріальної і духовної культури не-церковного характеру; в) музейні фонди, ступень їх наукового опрацювання і експонування набагато переважають рівень музеїв при духовних академіях Москви і Санкт-Петербургу, ставлять ЦАМ навіть вище подібного музею в Дрездені і не поступаються навіть зібранням Ватикану.

Дослідження ролі Петрова у зібранні головних колекцій Музею дозволило визначити її як надзвичайну. Із наявних документів можна зробити висновок, що протягом всього першого періоду діяльності Товариства і Музею (до прийняття Статуту 1881 р.) весь процес комплектації Музею був під контролем Петрова.

Ключові слова: М. І. Петров, Київська духовна академія, Церковно-археологічне товариство, Церковно-історичне та археологічне товариство, Церковно-археологічний музей.

SUMMARY

Stavnyuk O. V. Activities of M. I. Petrov in the scientific structures of the Kyiv Theological Academy. – The manuscript.

The thesis for the degree of a candidate of historical sciences in the specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – Taras Shevchenko National University of Kyiv. – Kyiv, 2019.

The urgency of the topic of this dissertation is conditioned by those challenges that confront Ukraine today. The questions of the faith and of the church, of the language and of the native speaker of this language, of the ethnic Ukrainian and of the political Ukrainians over and over again bring us back to our past. Especially, to the years when in Ukraine these issues were raised for the first time in their fullness and sensitivity. We are talking about the second half of the nineteenth century - the first quarter of the twentieth century, when the first serious and scientific-based studies of the history of Ukrainian literature were made; when the tsarist made attempts to limit the functioning of the Ukrainian language and the best intellectuals spoke in defense of it; when the views of society in their search for their identity turned to antiquity and antiquities, and especially to the church antiquity and to the church antiquities;

when the history of this church was actualized in the struggle for the Ukrainian state and the Ukrainian church; when, finally, during the great upheaval and civilization breaks Ukrainian Academy of Sciences was being originated; when historical figures emerged and powerfully manifested themselves in each of the above processes.

Among these figures was M. I. Petrov. But he was involved in all these processes at the same time. Russian by birth, he became the author of the first scientific history of Ukrainian literature (no matter how critical it was).

A scientist who grew up and became famous within the framework of academic science in the Russian Empire, he was among the first academicians of founded in the stormy 1918 Ukrainian Academy of Sciences.

Not surprisingly, after his death his creativity and his personality were studied from different positions. In the time of Tsarism and in today's Russian historiography – as “a Russian scholar, church historian”; in Soviet times - as “Ukrainian literary critic, corresponding member of the St. Petersburg Academy of Sciences (1916) and academician of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR (1919). Since 1876 he has been a professor at the Kyiv Theological Academy (so in “The Great Soviet Encyclopedia”); at the time of the first and second gaining of independence by Ukraine - as “historian of Ukrainian literature and Ukrainian science, ethnographer, church historian, literary critic, art historian, archeologist, local historian, public figure, a keeper of the museum of Kyiv Theological Academy (so in the Ukrainian version of Wikipedia). But a simple acquaintance with the list of published works of M. I. Petrov proves the obvious fact: the vast majority of his work, and therefore the area of his interests, are one way or another, but are related to church and historical issues. The conclusion, however, is as follows: in order to understand and correctly evaluate the work of Petrov as well as his personality in history, we need to continue the study of his intellectual biography. The basis of this biography should be the formation of Petrov as a historian of the church and his role in the activities of the Church and Archeological Society and the Church and Archeological Museum at the Kyiv Theological Academy. Our dissertation is dedicated to this.

The conclusions we reach in the dissertation are in full correspondence with the specific purpose and tasks and are summarized, in short, to the following main points.

Studying the level of scientific development and finding out the state of the source base of the dissertation leads to the conclusion that a special study of Petrov's activity in the scientific structures of the Kyiv Theological Academy was not carried out, the source base is quite sufficient for such research.

As a result of finding out the level of scientific development of the problem, it was found that a comprehensive study of Petrov's activities within the scientific and educational institutions has not yet been carried out.

The source of the thesis is quite representative. The role of educational, educational and scientific structures in Petrov's world-view and professional development at different stages of his creative biography is determined on the basis of the analysis of sources and special literature on the topic of the dissertation. It has been determined that the initial stage of formation of Petrov's worldview is in his childhood years in the home circle, studying at the Makariyev Theological School and at the Kostroma Theological Seminary. During these years, important features of the future scientist were developed: efficiency, analytical system of scientific thinking; democratism in behavior, attitudes and attitudes; finding new ways to expand knowledge. At this stage, he even developed the theme of a future doctoral dissertation – “On the origin and composition of the Slavic-Russian printed Prologue”.

It is found that the second stage in the formation of Petrov's outlook was the years of his studies and beginnings of scientific activity at the Kyiv Theological Academy. The university city, national problems, numerous movements of young people drew Petrov's interest in politics, liberal-democratic ideas. All this brought him out of the closed spiritual environment, the world of priests. However, M. I. Petrov considered education to be the main one during his student years. At KThA, he received a thorough education that developed those principles that were prominent in the religious school and seminary. In academic years, M. I. Petrov also joined the scientific search. The literary theme of the course and master's degree indicated the interest of Petrov not so much in literary studies as in historical studies.

This combination of literary criticism and history will be preserved during his stay in Volyn.

The third stage of Petrov's outlook and professional formation is the years of his stay in Volyn - in Kremenets, as a teacher of literature of the Volyn Theological Seminary. The experience, knowledge and skills acquired at this stage became a good basis for Petrov's work in the scientific structures of the KThA, after his return to Kyiv. The final stage of the outlook and professional formation of Petrov determined his activity in the educational and scientific structures of the KThA. It could be defined as a stage length into the next life - the process of internal evolution did not stop until the death of Petrov. His professional growth is evidenced by the defence of his doctoral dissertation and the acquisition of the titles of Doctor of Theology, extraordinary, and later ordinary professor. Immersed in his teaching and scientific affairs, Petrov belonged entirely to official structures. At the same time, his work objectively contributed to both the promotion of ideas of liberalism and democracy in the country's social and political life, and the strengthening of Ukrainophile ideas in the society during the repression of the Ems Decree. Thus, the election of Petrov as an academician, founded at the time of asserting the independence of the Ukrainian Academy of Sciences, was a worthy tribute to his services to Ukraine, the Ukrainian people, all Ukrainian.

It is revealed that one of the most important for Petrov's biography as a scientist was his activity in creating and organizing the work of the Church-Archaeological (since 1901 - Church-Historical and Archaeological) Society (CAS, CHAS). It is established that, despite his obvious role in the establishment of the CAS, Petrov himself always emphasized the contribution of his colleagues, especially - Petro Lashkaryov. But realistically the development of the CAS, the organization of its work from the very beginning was concentrated in the hands of Petrov. It has been determined that the ideas of the rector of the KThA Filaret and Petrov himself were based on the construction and all the activities of the CAS. The "Filaret's and Petrov's" concept of the Society can be briefly reduced to defining its basic task of collecting, saving and preserving the monuments of church antiquity in the Church-Archaeological

Museum (CAM), founded at the Society. This concept was embodied in the draft of the first charter of the Society, which was supported by all its members, recognized by the experts of the Synod and approved by the emperor on January 31, 1873.

It was found out that at the first stage of the existence of the Church-Archaeological Society (before the adoption of the new charter in 1881) Petrov's activity was aimed at affirming the principles of the "Filaret's and Petrov's" concept of the Society. Petrov, as the secretary of the Society, tried to coordinate the activities of the non-Kyiv members of the CAS. On the approval and development of the Filaret's and Petrov's concept of the development of the CAS were also directed Petrov's efforts to determine the theme of meetings of the Society and the publication "Proceedings of the Church and Archeological Society at the Kyiv Theological Academy". It is found that most of the requirements of the new charter of 1881 were aimed at moving away from the Filaret's and Petrov's concept of the development of the Church-Archaeological Society. Now it was not the museological direction, but the purely theoretical direction, that is, reading of the essays by all the teachers of the KThA, that came to the fore.

Studying the activity of Petrov in the CAS in the second (1881-1901) and in the third stage of the CHAS (1901-1917) allows to conclude it was thanks to Petrov that the reformed Society, not on his initiative and not on ideas, was able to maintain its reputation.

It was established in the course of the study that Petrov's activity in these stages of the existence of the CAS (since 1901 - CHAS) was manifested in several directions. The first of these was to prepare scientific papers and discuss them at the meetings of the TCA and, since 1901, the CIAT. Another important area in Petrov's activity during these stages of the Society's existence was scientific expertise, measures to preserve the monuments of church antiquity. Third direction in the activity of MI Petrov this time can be defined publishing activity: "Readings in the Church and Archaeological Society at the Kyiv Theological Academy"; 39 issues of the "Reports" of CAS and CHAS; Descriptions of manuscripts of CAM at the KThA; CAM indicators, etc. The fourth direction is the set of organizational, administrative re-

sponsibilities that Petrov assumed. The study of Petrov's activity in the second and third stages of the Society's existence makes it possible to emphasize the importance of his struggle for the preservation of the "Filaret's and Petrov's" concept. Petrov's persistent struggle led to a compromise: the Church Historical and Archaeological Society were established, February 5, 1901 at a meeting of the Society was adopted by a majority vote, and September 13, 1901 approved by the Synod a new charter. Analysis of the sources shows that Petrov continued to be the actual coordinator of the Society's activities, which had been reformed despite his will. Petrov continued to focus the activities of the CHAS on the collection and scientific reflection in the form of abstracts and publications of monuments, formally, of church history, and, in fact, monuments of spiritual and material culture from the Ukrainian territory of the then Russian Empire.

The study of Petrov's role in the founding and development of the Church-Archeological Museum at the KThA allows us to conclude that it is of paramount importance, even in comparison with the role he played in the founding and organization of the Church and Archaeological (Church-Historical and Archaeological) Society. It was found the overall context in which the activities of the initiators of the creation of the CAM at the KDA had been unfolding.

It is established that the idea of establishing special museums of church archaeology (Christian antiquities) was formulated under the influence of European processes in the publications of Mansvetov; that this idea was initiated at the level of a study cabinet for the teaching of church archaeology at the Moscow Theological Academy and that it was further developed at the First and, especially, the Second Archaeological Congresses.

It was established that (in the crucial role of Petrov) the Church-Archaeological Museum at the KThA became a model and a benchmark for the creation of eparchial museums and ancient repositories in the Ukrainian eparchies, for the organization of the Local History and of the Study of Monuments (in the modern sense of these terms) in Ukraine. The role of MI Petrov in the founding and further development of the CAM was specially investigated. It was found out that he was neither among the

initiators of the founding of the Church-Archaeological Museum, nor authorized by the KThA to make concurrent proposals at the Second Archaeological Congress (P. Lashkaryov was delegated to the congress). But it was Petrov who prepared the draft charter of the CAS of 1872, in which the affairs of the CAM were, in fact, the basis of all the activities of the Society. Already contemporaries and colleagues of Petrov recognized his decisive role in organizing the whole work of the museum, in that it became a remarkable phenomenon in the spiritual life of the society at that time, and with time, and again Petrov's petitions - and the first public museum in Kyiv.

Already contemporaries and colleagues of Petrov recognized his decisive role in organizing all the work of the museum, in that the museum became a remarkable phenomenon in the spiritual life of the then society, and in the future, and again through the efforts of Petrov, the first public museum in Kyiv. The study found that Petrov sought to maximize the structure of the museum, its continuous improvement. Studying the sources, including the memoirs of contemporaries, allows us to evaluate Petrov's concept of construction of the CAM, as it emerged at the end of 1898.

It was: a) “scientific and collectible” in its area; b) The CAM at KThA went beyond the limits of church archaeology, contained artefacts of material and spiritual culture of non-church character; c) museum holdings, the degree of their scientific study and exhibit far outweigh the level of museums at the theological academies of Moscow and St. Petersburg, place the CAM even above such a museum in Dresden and not even inferior to the Vatican.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ НАУКОВИХ ПРАЦЬ АВТОРА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові статті у фахових виданнях

1. Панчук О. В. Дитинство Миколи Петрова: на шляху до релігійного світогляду. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2002. № 5. С. 51-53
2. Панчук О. Діяльність М. І. Петрова у контексті еволюції Церковно-археологічного товариства та Церковно-археологічного музею на другому й третьому етапах їх існування. О. Панчук. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Історія*. 2008. Вип. 94-95. С. 111-114
3. Панчук О. В. Діяльність Миколи Петрова щодо організації роботи Церковно-археологічного товариства. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2008. № 2. С. 167-170
4. Панчук О. Заснування церковно-археологічних музеїв при духовних академіях і у єпархіях в Україні: ідея, витоки, роль М. І. Петрова. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Історія*. 2016. Вип. 4(131). С. 41-44
5. Панчук О. В. М. І. Петров в організації колекцій Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Історія*. 2019. Вип. 2(141). С. 61-65
6. Ставнюк Оксана. М. І. Петров і проблеми опрацювання фондів Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії. *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*. К., 2019. Випуск 58. С. 130-136

Публікації, які додатково відображають результати дослідження

7. Ульяновський В., Панчук О. Микола Петров: портрет у часовій перспективі та різних інтер'єрах. *Петров Микола. Скрижалі пам'яті*. Упоряд. В. Ульяновський, І. Карсим. К.: Либідь, 2003. С. 5-67

8. Діяльність М.І. Петрова з організації Церковно-археологічного музею. *Києво-знавчі читання. Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції*. К., 2014. С. 289-292

3. Ставнюк Оксана. Історико-топографічні нариси М. І. Петрова як путівник по Давньому Києву. *Історико-культурний туризм: український та світовий досвід* /Редкол.: О. П. Рєєнт – голова, В. П. Капелюшний, І. К. Патриляк, О. П. Гончаров, Н. В. Терес. – К.: Фоліант, 2019. – С.109-114.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ	18
ВСТУП	19
РОЗДІЛ 1 ІСТОРИОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	25
1.1 Стан наукової розробки проблеми	25
1.2 Джерельна база дослідження	41
РОЗДІЛ 2 ВИХОВНІ, НАВЧАЛЬНІ І НАУКОВІ СТРУКТУРИ У СВІТОГЛЯДНОМУ ТА ПРОФЕСІЙНОМУ СТАНОВЛЕННІ М. І. ПЕТРОВА.....	58
2.1 Початковий етап формування світогляду М. І. Петрова	58
2.2 Навчання і початки наукової діяльності М. І. Петрова в КДА	67
2.3 М. І. Петров у Волинській духовній семінарії	79
2.4 М. І. Петров у навчальній та наукових структурах Академії	83
РОЗДІЛ 3 РОЛЬ М. І. ПЕТРОВА В ЗАПОЧАТКУВАННІ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ РОБОТИ ЦАТ/ЦІАТ ПРИ КДА	102
3.1 Діяльність М. І. Петрова щодо заснування ЦАТ і його розбудови на першому етапі	102
3.2 М. І. Петров у діяльності товариства на другому і третьому етапах його існування	116
3.3 Боротьба М. І. Петрова за збереження «філаретівсько-петровської» концепції в товаристві на заключному етапі його існування	131
РОЗДІЛ 4 ДІЯЛЬНІСТЬ М. І. ПЕТРОВА ПО ЗАСНУВАННЮ І РОЗВИТКУ ЦЕРКОВНО-АРХЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ ПРИ КДА ...	140
4.1 Загальний контекст, у якому розгортається діяльність ініціаторів створення ЦАМ при КДА	140
4.2 Роль М. І. Петрова у заснуванні та подальшій розбудові ЦАМ	150
4.3 Музейницькі ідеї М. І. Петрова та його боротьба за їх реалізацію	159
4.4 Роль М. І. Петрова у зібранні головних колекцій Музею	171
4.5 Діяльність М. І. Петрова щодо опрацювання фондів ЦАМ	184
ВИСНОВКИ	196
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	217
ДОДАТКИ	257

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

- БСЭ – Большая советская энциклопедия
 ВБУ – Всенародна бібліотека України
 ВЕВ – Волынские епархиальные ведомости
 ВР – Відділ рукописів
 ВУАН – Всеукраїнська Академія наук
 ГАРФ – Государственный архив Российской Федерации (Москва)
 ГИМ – Государственный исторический музей (Москва)
 ДАКО – Державний архів Київської області
 ДАОО – Державний архів Одеської області
 ЗІФВ – Записки історико-філологічного відділу
 ИОРЯС – Известия отделения русского языка и словесности имп. Академии Наук.
 ИРЛИ – Институт русской литературы (Пушкинский Дом) РАН (Санкт-Петербург)
 ИР – Институт рукопису
 КДА – Київська Духовна Академія
 КДК – Київська духовна консисторія
 КДС – Київська духовна семінарія
 КЕВ – Киевские епархиальные ведомости
 КЛЭ – Краткая литературная энциклопедия
 НАНУ – Національна Академія наук України
 НБУВ – Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
 ОПИ – Отдел письменных источников
 ОР – Отдел рукописей
 ПАФ – Петербургский филиал архива РАН
 РАН – Российская Академия наук
 РГАДА – Российский государственный архив древних актов
 РГБ – Российская государственная библиотека
 РГИА – Российский государственный исторический архив (Санкт-Петербург)
 РНБ – Российская национальная библиотека (Санкт-Петербург)
 ТКДА – Труды Киевской Духовной Академии
 УАН – Українська Академія наук
 УЛЕ – Українська літературна енциклопедія
 УРЕ – Українська радянська енциклопедія
 ЦДАК – Центральний державний історичний архів України у м. Києві

ВСТУП

Актуальність теми обумовлена тими викликами, які постають сьогодні перед Україною. Питання віри і церкви, мови і носія цієї мови, українця етнічного і українства політичного знову і знову повертають нас до нашого минулого, а особливо – до років, коли в Україні ці питання постали вперше у всій їхній повноті і відчутності.

Мова йде про другу половину XIX ст. – перше чверть XX ст., коли були здійснені перші серйозні, засновані на наукових принципах дослідження історії української літератури, коли царатом були здійснені спроби обмежити функціонування української мови і кращі представники інтелігенції виступили на її захист; коли погляди суспільства у пошуках своєї ідентичності звернулися до старовини і старожитностей, а особливо до церковної старовини і церковних старожитностей; коли у боротьбі за українську державу і українську церкву актуалізувалася ще більша історія цієї церкви; коли, зрештою, у роки великих потрясінь і цивілізаційних зламів започатковувалася Українська академія наук; коли з'явилися і потужно проявили себе історичні особистості, які позначилися кожний у кожному із згаданих вище процесів.

Серед таких постатей був і Микола Іванович М. І. Петров. Тільки він був задіяний до всіх цих процесів водночас. Росіянин за походженням, він став автором першої наукової історії української літератури (як би то її не оцінювали критики). У часи мовних обмежень, коли навіть ті, хто вважав себе патріотом України і поборником українства, у своїх творах, у своїх виступах вдавалися до слів «Малоросія», «малороси», «малоруський», – у ті, повторимо, часи росіянин М. І. Петров не побоявся поставити на титлі свого нарису слово «українська» («Нариси історії української літератури», 1884 р.). Професор Київської духовної академії, структурного підрозділу і наукового осередку Синодальної російської церкви, він у своїх наукових студіях неодноразово вирізняв своєрідність церковних старожитностей в українських єпархіях Російської імперії (коли йшлося, наприклад, про своєрідність українських ікон). Учений, що зріс і

уславився в межах академічної науки в Російській імперії, він виявився у числі перших академіків заснованої у буремному 1918-му Української академії наук.

Недивно тому, що по смерті його творчість, його постать вивчалася з різних позицій. За часів царату і в сьогоднішній російській історіографії – як «російський учений, церковний історик, літературознавець, блюстителю Музею Київської духовної академії» (так у російській версії Вікіпедії); у радянські часи – як «український літературознавець, член-кореспондент Петербурзької АН (1916), академік АН УРСР (1919). З 1876 професор Київської духовної академії» (так в «Большой советской энциклопедии»); за часів першого і другого набуття Україною незалежності – як «історик української літератури і української науки, етнограф, церковний історик, літературознавець, мистецтвознавець, археолог, краєзнавець, громадський діяч. Зберігач музею Київської духовної академії» (так в українській версії Вікіпедії). Просте ж ознайомлення з переліком опублікованих праць Миколи Івановича засвідчує очевидний факт: переважна більшість його робіт, а отже і сфера інтересів, так чи інакше, але пов'язані з церковно-історичною проблематикою. Вона більшою або ж меншою мірою ледь не завжди присутня у більшості його досліджень – не важливо, чи це йдеться про краєзнавство, чи про археологію, археографію, мистецтвознавство, власне історичні студії... Перелік можна продовжувати. Висновок же наступний: для того, щоб зрозуміти і вірно оцінити творчість М. І. Петрова, його особистість в історії слід продовжити дослідження його інтелектуальної біографії, в основі якої має стати сформування М. І. Петрова як історика церкви і його роль у започаткуванні та організації роботи Церковно-археологічного (з 1901 р. – Церковно-історичного та археологічного) товариства і Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії. Цьому і присвячена наша дисертація.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційна робота виконана в рамках науково-дослідної теми кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Україна в загальноєвропейських історич-

них процесах: пошуки цивілізаційного вибору» (номер державної реєстрації – 16БФ046-01).

Об'єктом дослідження є наукові структури КДА як осередки й головні центри історіографічного процесу в ділянці церковної історії, що вивчаються нами через призму пошукової, музейної та науково-організаційної діяльності М. І. Петрова в Церковно-археологічному товаристві та Церковно-археологічному музеї при КДА.

Предметом дослідження є вся сукупність основних напрямів, форм і методів дослідницької та науково-організаційної діяльності М. І. Петрова в наукових структурах КДА, проявлена в його опублікованих і невиданих працях, спогадах, листах та документах особистого архіву й архівів відповідних установ, закладів та організацій, а також в матеріалах сучасників вченого та дослідників його творчості.

Мета дисертації полягає у комплексному дослідженні діяльності М. І. Петрова щодо започаткування та організації роботи наукових структур Київської духовної академії. Досягнення визначеної мети передбачає розв'язання таких дослідницьких завдань:

1. Визначити стан наукової розробки і джерельну базу дослідження
2. З'ясувати роль виховних, навчальних і наукових структур у світоглядному та професійному становленні М. І. Петрова, задля чого дослідити:
 - початковий етап формування світогляду М. І. Петрова;
 - роки навчання і початків наукової діяльності М. І. Петрова в КДА;
 - перебування М. І. Петров у Волинській духовній семінарії і обставини повернення його до Києва;
 - задіяність М. І. Петрова у навчальній та наукових структурах КДА.
3. З'ясувати роль М. І. Петрова в започаткуванні та організації роботи Церковно-історичного і археологічного товариства, задля чого вивчити:
 - діяльність М. І. Петрова щодо заснування і розбудови ЦАТ на першому його етапі;

- еволюцію форм і напрямів діяльності Товариства на другому і третьому етапах його існування;

- його зусилля щодо організації і координації роботи в Товаристві.

4. Дослідити роль М. І. Петрова у заснуванні і розвитку Церковно-археологічного музею при КДА, задля чого з'ясувати:

- загальний контекст, у якому розгортається діяльність ініціаторів створення ЦАМ при КДА;

- роль М. І. Петрова у заснуванні та подальшій розбудові ЦАМ;

- структуру ЦАМ: ідеї Петрова та боротьбу за їх втілення у життя;

- внесок Петрова у Головні колекції;

- проблеми опрацювання, збереження й використання фондів ЦАМ.

Методологічною основою роботи стали загальнонаукові принципи історизму, моделювання, системності. Дослідження ґрунтується на міждисциплінарному синтезі історичних знань із залученням методів і положень соціології, психології, культурології. Під час виконання роботи застосовано теоретико-методологічні принципи інтелектуальної історії. Теоретичні засади роботи збагачені загальнонауковими (аналіз, синтез) та загальноісторичними (історико-генетичний, проблемно-хронологічний, історико-порівняльний) методами.

Хронологічні межі дисертаційного дослідження визначаються роками життя М. І. Петрова (1840-1921 рр.). З метою кращого дослідження проблеми ми виходимо за встановлені межі і залучаємо до аналізу джерела з інших, наближених до цих років історичних періодів.

Географічні межі дисертації обумовлені фактами біографії М. І. Петрова.

Наукова новизна визначена метою і дослідницькими завданнями дисертації. Вона полягає в тому, що *вперше*:

- в українській та зарубіжній науці детально досліджено історіографію та джерельну базу, що пов'язана з темою дисертації;

- розв'язано або ж уточнено завдання, які до цього повною мірою вирішені не були;

- здійснено аналіз біографії М. І. Петрова з точки зору сходження його до церковно-історичних студій;

- з'ясовано ідейні впливи, під якими він перебував у колі сім'ї, духовному училищі та Костромській семінарії, під час навчання в КДА і викладацької діяльності в Кременці і, після повернення до Києва, у КДА;

- акцентовано потужний українофільський тренд, який, зрештою, привів М. І. Петрова до складу Української академії наук.

Уточнено та систематизовано:

- вияви громадської активності на тлі політичних процесів у Російській імперії назагал і в тогочасній Україні в особливості;

- наукову діяльність вченого в ЦАТ/ЦАТ;

- діяльність вченого по започаткуванню і організації роботи ЦАМ;

- окремі факти науково-педагогічної діяльності та особистого життя М. І. Петрова.

Набули подальшого розвитку:

- методи дослідження біографії вченого у зв'язку з його науковою діяльністю.

Практичне значення отриманих результатів дисертації полягає в систематизації та узагальненні накопиченого матеріалу стосовно біографії, творчого та наукового доробку М. І. Петрова. Результати дослідження можуть бути використані для загальних і спеціальних курсів з історіографії та інтелектуальної історії України, створенні узагальнюючих праць про життя і творчість М. І. Петрова.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною і завершеною науковою працею. Винесені на захист результати дисертаційного дослідження, що становлять новизну роботи, отримані здобувачем самостійно.

Апробація одержаних результатів. Основні положення дисертаційної роботи були висвітлені в доповідях на наукових та науково-практичних конференціях, семінарах, засіданнях «круглих столів», доповідях і звітах на засіданнях кафедри етнології та краєзнавства.

Публікації. За результатами дисертаційної роботи опубліковано 8 авторських статей, з яких 6 – публікації у фахових виданнях, затверджених ВАК України, 2 – матеріали конференцій.

Обсяг і структура роботи обумовлена метою та завданнями дослідження. Дисертація складається з анотації українською та англійською мовами, списку публікацій здобувача, переліку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. Загальний обсяг дисертаційного дослідження становить 258 сторінок, з них 216 сторінок основного тексту, загальний список використаних джерел та літератури містить 606 позицій.

РОЗДІЛ 1 ІСТОРИОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Стан наукової розробки проблеми

Миколи Івановича Петрова, з іменем якого ще за життя пов'язували розвиток широкого кола досліджень в галузі гуманітаристики, ще за життя стала об'єктом спогадів сучасників, рецензій, спеціальних статей тощо, з яких і можна розпочинати історіографічний огляд цього дослідження.

Перший етап історіографії щодо особи М. І. Петрова розпочинається ще в 90-і роки XIX ст. газетними статтями. Майже всі вони стисло викладали основні віхи біографії вченого й перераховували його праці – головним чином, з церковно-історичної проблематики. Виняток становить хіба що ювілейна стаття у львівській газеті «Діло», в якій підкреслювалося значення досліджень М. І. Петрова з історії української літератури [363]. Ця стаття різко дисонувала з рецензією професора Університету св. Володимира М. П. Дашкевича на «Очерки истории украинской литературы XIX столетия» М. І. Петрова, котра виглядала як, фактично, альтернативне дослідження заявленої цим останнім теми [287, с. 37-301]. Стаття ж Є. К. Редіна (видана також окремою брошурою), натомість, знову наголошує на церковно-історичній проблематиці у творчості М. І. Петрова [332], позначаючи, таким чином, її головне спрямування.

Матеріали інших ювілейних публікацій [282; 300; 361; 362] достатньо однотипні. Вони зводяться до констатації заслуг ювіляра у розгортанні в Києві церковно-історичних досліджень і ґрунтуються на інформації, яку представляє сам М. І. Петров в роботах автобіографічного характеру. Першою з таких автобіографій можна вважати статтю у словнику Ф. Брокгауза та І. Ефрона [530, с. 463; пор. автобіографію 1913 р., яка планувалася до видання в довіднику про КДА та її діячів: 14, спр. 1877]. Наведена тут інформація добре корелюється із згаданими вище публікаціями в пресі, що підкреслює єдине джерело інформації про діяльність М. І. Петрова як, головним чином, історика церкви, організатора церковно-історичних інституцій і студій.

Завершує перший етап історіографії публікація, викликана скандалом в КДА. Після ревізії Академії архієпископом Волинським Антонієм (Храповицьким) у 1908 р. у пресі поширився його звіт Св. Синодові, в якому ревізор пропонував звільнити з Академії 6 «устаревших» професорів, у тому числі М. І. Петрова (це була переважно «ліва» за своїми політичними поглядами та демократичними настроями професура) [дмв. про це; 17, спр.4, арк.13 зв.-15; [326]. Саме тоді в пресі з'явилася стаття журналіста під іменем Володін про гоніння на професора-демократа [277]. Невеличка стаття виявилася знаковою: у подальшому, у роки революційних потрясінь і утвердження нового суспільства М. І. Петрова часто будуть прираховувати до числа ліберальних, демократичних і навіть революційно налаштованих професорів.

Другий етап історіографії стосується нової доби в історії України – революції, діяльності перших українських урядів та початків Української академії наук. У цей час розвою українського політичного та національного життя, зокрема й у науковій та культурній сферах, М. І. Петров став своєрідним символом боротьби за «українство» в науці та об'єктом гонінь царату. Дуже влучно зауважив це один із учнів і колег вченого по КДА проф. В. П. Рибинський у своїх споминах про Академію та її діячів: «Зірка його знову засяяла з утворенням в 1918 р. Української Академії Наук. Микола Іванович, який чимало потрудився для українознавства, був, цілком заслужено і навіть природно, обраний академіком нової академії і зайняв у ній почесне становище ветерана українознавства» [24, спр.978, арк.3; сучасна публікація: 334, здійснена за іншою копією з приватної колекції]. Саме до цих часів відносяться кілька його розлогих життєписів та розширений список праць. І саме з цього часу надовго вкорінюється оцінка М. І. Петрова, головним чином, як історика української літератури в першу чергу. Немало таким оцінкам сприяло те, що цю ідею блискуче розвивали визначні вчені-філологи – Олександр Єфремов та Володимир Дурдуківський, позначивши тим самим наступний етап історіографії досліджуваної нами проблеми.

Розпочинати цей етап в історіографії щодо М. І. Петрова можна з автобіографії, яка була складена за завданням Комітету по заснуванню УАН у 1918 р. – цього вимагав розроблений Статут УАН: кожен новий академік мав подати коротку автобіографію та список основних праць [17, спр. 415, арк.1-1 зв.]. Оскільки М. І. Петров був обраний по кафедрі історії українського письменства [297], то й у своїй автобіографії він особливо виділяє студії у ділянці вивчення української літератури. Список наукових праць, однак, засвідчував його напруження, головним чином, з церковно-історичної тематики, яка і дійсно було найтіснішим чином пов'язана з літературою, словесністю на загал, ґрунтувалася на джерелах у тому числі й літературних [297]. Такі наукові уподобання залишилися притаманними йому і після обрання до складу УАН. Так, упродовж 1918-1920 рр. за його авторством було опубліковано нарис історії КДА, замітку щодо Звіринецьких печер і дві рецензії, які увійшли до першого тому наукового збірника УАН [131; 227], вилученого згодом радянською цензурою [442]. Перші дві з цих праць М. І. Петров, як то було й раніше, написав російською мовою, а тому історико-філологічний відділ УАН виділив для їх негайного перекладу та підготовки до друку спершу В. Барвінка, а згодом М. Оксіюка [297].

У зв'язку з обранням М. І. Петрова в академіки йому було присвячено черговий том історичної і філологічної секції Українського наукового товариства в Києві [296]. Це видання теж попало згодом до спецхрану, але значною мірою визначило всю подальшу лінію оцінок Петрова, як і саму джерельну базу щодо цього; таким воно залишається ще й сьогодні.

Найбільш інформативною у збірнику з точки зору докладного опису життєвого шляху вченого була стаття його учня по КДА і особисто близької людини В. Дурдуківського. Автор, що вельми важливо, чи не єдиний, хто на той час користувався архівом М. І. Петрова, листами та споминами його сучасників. Це дало можливість В. Дурдуківському дуже детально реконструювати життєвий і творчий шлях учителя, виділити основні етапи еволюції його наукової та громадської праці, вказати на основні чинники (як зовнішні, так і внутрішні), що впливали на еволюцію його як ученого та людини. Автор робив особливий ак-

цент на українстві росіянина Петрова, його значенні для становлення та розвитку українського літературознавства. В. Дурдуківський вперше загострив увагу на переслідуваннях ученого світською та церковною владою за його українофільські погляди і праці. Його загальна оцінка М. І. Петрова була винятково високою. Стаття Дурдуківського була написана емоційно, з почуттям поваги та любові до вчителя. Автор констатував: «Петров займає своє особливе, дуже почесне місце серед ширих, гарячих прихильників і великих, вікопомних працівників на широкому полі української науки» [447, с. 5]. Цими словами стаття В. Дурдуківського розпочиналася, а завершувалася вона ще патетичніше: «Все своє життя, весь свій талант і великі творчі сили Микола Іванович свідомо на протязі звиш п'ятдесяти літ, присвятив українській науці, різним галузям українознавства. Прекрасним, величним пам'ятником цієї надзвичайно щирої, невтомної, широкої праці з'являються той многоцінний науковий скарб, те дороге наукове надбання, яке він залишає в спадщину нашому громадянству і яке дає йому, чужому задля нас по роду і крові, право зайняти почесне місце серед самих кращих, вікопомних діячів нашого краю» [447, с. 21]. Попри зауважену патетичність стаття В. Дурдуківського була сповнена фактичним матеріалом, котрий давав (і дає ще й сьогодні) добру поживу для наступних дослідників – навіть за умови повної заміни оцінок та висновків, навіть за критичної оцінки досліджень М. І. Петровим з історії української літератури, які лунають ще й сьогодні [444, с. 51].

Більш академічною, на відміну від дещо панегіричної статті В. Дурдуківського, була розвідка С. О. Єфремова [449, с. 23-40]. Дослідник не був учнем М. І. Петрова, тому міг безсторонньо оцінити його внесок у науку, аналізуючи видрукувані на той час джерела (зокрема, згадану вище рецензію М. П. Дашкевича). Стаття Єфремова однією з перших (після М. П. Дашкевича) починає наукову критику положень та праць М. І. Петрова, зберігаючи при цьому високу загальну оцінку його творчості та значення в українській науці. Автор проаналізував найголовніші праці М. І. Петрова з історії української літератури, його загальну концепцію, періодизацію, систему і методи наукового дослідження й

визначив провідне місце вченого в українському літературознавстві як першо-прохідця-синтезатора, праці якого мають непересічне значення. Єфремов особливо наголошував на заслугах перед українством представника іншої нації в «культурній українській роботі» та розвитку національної самосвідомості українського народу. Однак С. Єфремов підкреслив, що Петров не завжди був послідовним. Зокрема, він виступав у «Киевлянине» зі статтею [мається на увазі: 189], де визначав українську літературу як «крохотную», «миниатюрную», яка «разыгрывает роль угнетенной невинности», «вся заключается в нескольких брошюрках» і «представляет из себя ряд переводных или подражательных сочинений» тощо. Втім, С. Єфремов відзначав, що ця публікація, «припасована до позиції редакції», суперечить усій діяльності Петрова, була єдиною в своєму роді і, вочевидь, випадковою. М. І. Петров, на думку С. Єфремова, своєю невтомною працею на терені україністики здійснив «непохитний моральний подвиг», завжди був серед «робітників, що несли на вівар громадського добра свою силу й працю на світанні національної будучини українського народу». Автор підкреслював, що коли кращі представники російської нації наперекір усьому з власної волі пристають до пригноблених і скривджених – це «великої ваги річ», це подвиг; окрім того – «участь людей ... иньшої національності в культурній українській роботі ... йде на підпору національної самостійності й самобутності українського народу» [189]. Такі оцінки діяльності М. І. Петрова зберігається і в іншій, пізнішій праці С. Єфремова [374, с. 82-91].

У тій же таки 17-й книзі «Записок УНТ» була вміщена і стаття відомого історика мистецтва та музейника І. Свенціцького про діяльність М. І. Петрова як організатора Церковно-археологічного музею при КДА [337]. І хоч ця замітка залишилася практично непоміченою, вона, по суті, позначила інший, не літературознавчий напрямок у дослідженнях діяльності М. І. Петрова. Об'єктом студій у межах цього напряму могли б стали напрацювання вченого з церковно-історичної проблематики.

Третій етап історіографії щодо життя й діяльності М. І. Петрова розпочинається відразу ж після смерті вченого присвяченими йому некрологами. Коро-

ткий і загальний некролог (в числі спільного некрологу всіх діячів української науки й культури) належить М. С. Грушевському і С. О. Єфремову і носить, як то справедливо зауважується [див.: 454, с. 98-99], мемуарний характер. У ньому наводяться дуже короткі біографічні відомості та оцінка праць М. І. Петрова, з огляду на їх значення для українознавства.

Грунтовніші оцінки творчого доробку вченого змалював Д. Щербаківський. У підготовленого ним некролозі мистецтвознавець особливо підкреслив значення праць М. І. Петрова з церковного мистецтва. Поряд з цим були названі й інші сфери наукових інтересів та здобутків Петрова: археологія, зокрема стародавнього Києва; архівістика; нумізматики; музеєзнавство [360]. Як і інші подвижники українського державотворення, Данило Михайлович теж розглядає діяльність Петрова через призму українознавства, зауважуючи: «Великорос з походження, Микола Йванович три чверті свого довгого життя прожив на Україні, і був повний глибокої і діяльної приязні до того народу, серед якого так довго жив. Минулому України, а не Великоросії присвячені ті сотні студій, що написав Микола Йванович. А в момент відродження України він одверто став на бік пригнобленого царським режимом народу і приймав до самої смерті діяльну участь у працях першого Відділу молодой Української академії наук» [360, с. 136].

У 1926 році, до п'ятої річниці смерті М. І. Петрова в Києві готувалося наукове зібрання пам'яті вченого. З цією метою були записані спомини про нього професорів КДА П. П. Кудрявцева [21, спр.1363, арк.1-10] та В. П. Рибінського [24, спр.973, 77 арк.]. Їх готували співробітники Всенародної бібліотеки України проф. С. І. Маслов та П. М. Попов, у фондах яких і збереглися рукописи згаданих споминів. На додаток, Маслов і сам склав невелику біографічну довідку про вченого [24, спр. 1329], а Попов додав до спогадів Кудрявцева свої коментарі [17, спр.1363, арк.1, 8, 10]. Зауважимо, однак, що п'ята річниця смерті М. І. Петрова в 1926 році відзначена науковим зібранням не була, зібрані рукописи до збірника про вченого так і залишалися не виданими аж до наших днів.

Останньою працею про М. І. Петрова, у якій ще зберігалися зауважені вище оцінки М. І. Петрова як українознавця, але й як фахівця з церковно-історичної також, стала стаття для багатотомного біографічного словника діячів України, котрий готувала спеціальна комісія ВУАН. Словник у цій редакції готувався М. Биковцем. М. І. Петров був представлений як «українсько-російський історик літератури, археолог». У 1889 р. він, нібито, «одмовився викладати історію російської літератури» [28, спр.4865, арк.33-34].

Після погромів української науки та інтелігенції кінця 20-х – 30-х років, М. І. Петров майже повністю «видав» з поля зору дослідників. Його фігура ні як українознавця, ні тим більше як історика церкви не цікавила офіційну науку. За доби сталінізму з'явилася лише невеличка стаття О. Дорошкевича [443, с. 37]. Автор статті на той час завідував відділом української літератури Інституту української літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, готував загальні нариси історії української літератури, і оцінював і діяльність М. І. Петрова в літературознавчому контексті.

Новий етап в історіографії щодо М. І. Петрова складають статті в енциклопедіях та довідниках 1950-х – 1980-х років. Вони характеризуються стандартистичністю оцінок ученого теж як, головним чином, літературознавця, і значення їх може визначитися лише з огляду на «утримання» у цих статтях пам'яті про нього. Подібні ж оцінки характерні і для статей більш спеціальних, за авторством О. І. Білецького та М. П. Комишанченка [391, с. 41-43; 477, с. 7-8]. Тоді ж з'явилася також невеличка довідка про вченого як бібліографа [431]. Перед черговим погромом українознавства ювілейну статтю з особливим акцентом на літературознавстві ще встигла вмістити в «Літературній Україні» К. Зотова [460, с. 4]. Однак доба шестидесятників, які плекали українство й підносили пам'ять про всіх діячів науки на цій ниві, особливо ж у галузі філології та літературознавства, минула 1972 року. Таким чином, цей етап в історіографії щодо особистості і творчості М. І. Петрова був малопродуктивним, слабким відблиском ідей, оцінок та фактографічних оглядів, які склалися у 1918-1920-х роках. У той

же час, на цьому етапі до постаті М. І. Петрова звертаються науковці, які продовжать свої студії і після нового здобуття Україною незалежності.

Заключний етап у дослідженні життя і творчості М. І. Петрова є найбільш плідним. Він триває ще й досі, а розпочинався часами перебудови і розпаду СРСР. У 1990-ті роки знову актуалізується постать і творчий спадок ученого. Зважаючи на характер усіх попередніх досліджень, цілком закономірно, що увагу до нього привертає саме літературознавець – В. Л. Микитась. Характерно, однак, що вже перші публікації дослідника виокремлюють, поряд із традиційним літературознавством, ще й історію, археологію та киевознавство [504, с. 6-7; 503]. Такі оцінки творчого доробку М. І. Петрова продовжена В. Л. Микитасем у повній бібліографії праць Петрова та ґрунтовній біографічній передмові до брошури [372]. Бібліографія праць вченого виразно засвідчила актуальність досліджень з усіх згаданих вище розділів. Засвідчила вона, в особливості, і майже цілковите ігнорування в історіографії радянської доби зусиль М. І. Петрова щодо розгортання церковно-історичних студій і розбудови відповідних інституцій. Подальше вивчення життя і творчості вченого розгортатиметься вже саме в цьому руслі. Зусилля науковців будуть спрямовані на дослідження життєвого шляху М. І. Петрова, упродовж якого він виявлятиме свої таланти і як літературознавець у широкому розумінні цього напрямку, і як українознавець, краєзнавець, киевознавець, археолог, історик у царині матеріальної і духовної культури. Окремо, що важливо для теми нашої дисертації, вирізняємо дослідження з церковно-історичної проблематики, до якої він схилювався поступово, готуючись до неї ледь не з самих юних літ.

На цьому етапі, отже, життєвий шлях і наукова діяльність Миколи Петрова розглядається комплексно. Навіть тоді, коли дослідники (упорядники тощо) ще продовжують говорити про нього як про літературознавця (дається взнаки академічний статус і вся попередня традиція радянської історіографії), фактично обговорюється вся його багатогранна творчість. Так, у біобібліографічному словнику «Українські архівісти» М. І. Петров ще позначається як літературознавець, але й як «літературознавець, бібліограф, архівознавець, археограф, ет-

нограф, фахівець з проблем археології, образотворчого мистецтва, історії церкви» [543]. У Путівнику по особових фондах Інституту рукопису М. І. Петров уже характеризується і як секретар Церковно-історичного та археологічного товариства, куратор Церковно-археологічного музею при Академії [474]. В Енциклопедії історії України він також визначається як «... літературознавець, історик, археолог, етнограф, краєзнавець, музейний і громад. діяч», також йдеться про його фундаментальні літературознавчі дослідження. Але поряд з цим з'являється уже й цілком нова, не характерна для попередніх біобібліографічних, енциклопедичних, довідкових на загальні статті констатація ролі Петрова в організації пошуків, збирання й вивчення пам'яток історії та культури України. Автор статті, В. О. Горбик, відзначає його «неперевершену науково-організаційну роботу як завідувача Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії», зацікавлення історією Церкви [427]. І, нарешті, щоб завершити огляд праць довідкового характеру, згадаємо останній за часом біобібліографічний список, укладений Н. О. Бевз [371]. У цьому списку М. І. Петров характеризується ширше – як історик української літератури і української науки, етнограф, церковний історик, літературознавець, мистецтвознавець, археолог, краєзнавець, громадський діяч, академік; як «автор численних праць з історії української літератури, а також досліджень з археології, етнографії, музеєзнавства, образотворчого мистецтва, ґрунтовних публікацій оповідних та актових джерел з історії церкви, підготовки та видання перших наукових описів рукописних книг та документів ЦАМ й монастирських та церковних зібрань Києва» [371, с. 3].

Такі зміни у сприйнятті і репрезентації постаті М. І. Петрова стали результатом його «повернення» після, за справедливим зауваженням В. О. Горбика, «певного часу забуття» [427], і повернення це здійснилося у численних дослідженнях пострадянської доби, які можна умовно розділити на кілька груп.

До першої групи віднесемо праці узагальнюючого характеру. Тематично вони наближені до праць довідкових, про які йшлося вище. Різниця полягає в тому, що вони містять елементи наукового пошуку, мають дослідницьке спря-

мування. По справедливості, розпочати їх огляд варто з праць В. І. Ульяновського, який одним із перших в Україні долучився до комплексного дослідження церковно-історичної проблематики. Логіка цих досліджень з необхідністю привела його до постаті М. І. Петрова. Два біографічні нариси позначили життєвий і науковий шлях Миколи Івановича і стали основою для ледь не всіх подальших подібних досліджень. Перший з цих нарисів, побудований попри всю свою «нарисовість» на багатому архівному матеріалі із сховищ Києва, Москви та Санкт-Петербургу, був написаний для колективного збірника на присвяту 80-літньому ювілею НАН України [580], а другий (найґрунтовніший і найповніший станом на сьогодні) для книги із серії «Пам'ятки історичної думки України», започаткованої видавництвом «Либідь» [583].

До цієї ж групи віднесемо і дослідження К. К. Крайнього, в якому обставини життя і творчість М. І. Петрова розглядається у контексті життя і діяльності його колег на терені церковної історіографії – П. Лебединцева, О. Лашкарьова, С. Голубева, Ф. Титова, а всі вони разом об'єднані дослідженням історії Києво-Печерської Лаври [484]. Нарис, присвячений Петрову, автор засновує на автобіографічних записках Миколи Івановича, а також на матеріалах, опрацьованих у згаданій нами вище праці В. Л. та Н. Д. Микитасів. Зауважимо також, що окремі уточнення щодо життєвого шляху Петрова будуть здійснюватися К. К. Крайнім і в його наступних дослідженнях, у т. ч. і в кандидатській дисертації, мова про яку йтиме далі.

Подібна ситуація щодо біографії Петрова склалася і в працях інших науковців, які займалися і займаються дослідженнями проблем, до яких був дотичний Микола Іванович. Особливо помітно це у працях М. Бухальської, увагу якої привертала віхи біографії вченого, пов'язані з його перебуванням у КДА [398], наукова діяльність його на загал [400]. Кандидатська дисертація дослідниці [399] стала і логічним результатом її досліджень, і, водночас, початком її майбутніх, пов'язаних із творчим шляхом Миколи Петрова, студій [401].

У тому ж напрямку і в ті ж часи розгортаються і наукові пошуки С. В. Сохань. Вона зосередилася на дослідженні біографії Петрова на основі, спеціа-

льно, епістолярної його спадщини [557; 562], із залученням згаданих вище праць Ульяновського і В. Дурдуківського. Особлива ж її увага у цих статтях приділена бібліографічно-археографічній діяльності вченого, систематичне вивчення якої стало метою успішно захищеної кандидатської дисертації [559]. Певним узагальненням отриманих результатів усіх попередніх досліджень стала нещодавня монографія С. В. Сохань [560]. Доповнена дослідженнями новими у галузі науково-організаційної діяльності Петрова (ЦАТ і ЦАМ, участь в роботі археологічних з'їздів, наукових, різного спрямування, товариств та комісій), вона цілком очевидно стала важливим історіографічним фактом у вивченні особистості М. І. Петрова.

Дослідженню сімейного кола М. І. Петрова присвячена праця О. Шевчук стосовно рідного брата вченого, Іоанна Вознесенського [599]. Її розвідка дозволяє краще зрозуміти «екологію дитинства» Миколи Івановича, середовище, в якому формувалася його особистість, визначилися значною мірою і майбутні його наукові уподобання.

Важливим для нашого дослідження було з'ясувати глибинні підстави звернення М. Петрова до церковно-історичних студій, з його власних спогадів і з вивчення основних віх його біографії цілком очевидно впливає роль, яку зіграло у цьому домашнє виховання, навчання у Макаріївському духовному училищі і Костромській семінарії. Особливості навчання в обох цих закладах, система заохочень і покарань, яка існувала в них стала для нас зрозумілішою в результаті залучення спеціальних праць І. Корсунського [306; 305], довідкового видання Всеросійського синоду [292], ювілейного альбому до 150-ліття Костромської духовної семінарії, укладеного її істориком І. Я. Сирцовим [264], праці одного з викладачів семінарії з історії релігії [448] і, відповідно, аналіз поглядів цього викладача, здійснений вже сучасним російським дослідником А. Фурсовим [594].

З огляду на важливість навчання М. І. Петрова в КДА в окрему підгрупу виділимо праці з цієї тематики. Серед них – добре відомі роботи з історії КДА колеги Петрова по академії Ф. Титова [344; 345] і самого М. І. Петрова [131],

розуміючи цілком, що ці роботи можуть розглядатися водночас і як джерела з досліджуваної проблеми. Низка досліджень присвячена умовам, які склалися в КДА часів навчання в ній М. І. Петрова. О. Білецький у нарисі, присвяченому теж академісту І. Нечую-Левицькому, розглядає достовірність виведених у повісті «Хмари» персонажів і екстраполює висновки, яких він доходить, на інтелектуальне середовище київської професури тієї доби на загал [390]; подібні ж характеристики (щодо одного з професорів КДА, Памфіла Юркевича) представлені і в Д. Чижевського [596] і прокоментовані С. Ярмусем [605].

Перебування М. І. Петрова у Кременці і повернення до Києва, обставини його життя і продовження формування наукових поглядів та переконань теж вивчається нами із залученням відповідної історіографії. До неї належить використана нами праця В. А. Денисенка, в якій досліджується коло редакторів «Київських єпархіальних відомостей» [438], стаття Кузнець Т. В. з оцінками перших публікацій М. І. Петрова з церковно-історичної проблематики [489].

Дослідження кола тем з церковно-історичної проблематики, пропонованих М. І. Петровим для курсових і дисертаційних робіт, його науково-педагогічні підходи представлено у низці спогадів колег і учнів, випускників КДА а також у спеціальних працях сучасних дослідників. Так, В. М. Даниленко [433], А. Стародуб і В. І. Ульяновський [581] зауважують впливи М. І. Петрова на В. Біднова у роки його навчання в КДА і навіть після її закінчення. С. Ю Акішин звертається до взаємин М. І. Петрова з О. Дмитрієвським [373]. Такого ж характеру є й дослідження Л. А. Пастушенко [528] і М. Л. Ткачук та В. В. Буреги [572; 278] стосовно П. Кудрявцева. У дослідженні О. А. Дмитрієвського [290] знайшли своє відображення взаємини М. І. Петрова з єпископом Порфирієм; С. І. Головащенко – з В. Рибінським [418]; О. Гермайзе, М. Довнар-Запольського, С. І. Михальченко, В. І. Ульяновського – з В. Антоновичем [415; 506; 578]; М. Ю. Костриці – з Модестом Стрельбицьким [480; 481]; з Дмитром Богдашевським – праці Пастушенко Л. А. [528] і Н. Ю. Сухової [263]; зі Степаном Голубєвим – В. І. Ульяновського [582]; Є. Редіним – Р. І. Філіпенко [593]; з В. І. Гошкевичем – Н. Кармазінової [465]; з П. Лашкарьовим і А. Олесниць-

ким – Р. Снігірьова [555]; з єпископом Феодосієм Олтаржевським – Т. В. Кузнець [490] Зауважимо також, що наведені вище праці важливі ще й з огляду на дослідження суспільно-політичних уподобань викладачів КДА та університету Св. Володимира і, відповідно, атмосфери, в якій склалися переконання самого Миколи Івановича; додамо до них використані нами праці Г. Д. Казьмирчука [463], уже згадуваної М. Л. Ткачук [570; 571; 569] та російського дослідника І. В. Воробйова [405; 406].

Творчість і наукова діяльність М. І. Петрова в галузі іконографії, як і участь його у виставках та археологічних з'їздах з доповідями на цю тему і з питань церковної археології, обговорюється у згаданій вище статті Р. І. Філіпенко, у дослідженнях Д. Гордієнко та М. Домановської [428], І. А. Карсим [468], Л. В. Ананасової [378] і в захищеній у Іжевську кандидатській дисертації Д. В. Серих [553]. Ширше ця ж тематика, але вже з огляду на краєзнавчий і, спеціально, києвознавчий аспекти, розглядається у працях М. К. Каргера [464], С. В. Гаврилюк [408; 409; 410], О. Попельницької [542], С. В. Трубчанінова [573], наших публікаціях [525; 610], а ще раніше вона проявилася у дискусії самого М. І. Петрова із С. Голубєвим [422], у переписках з різними кореспондентами із різних наукових та науково освітніх інституцій, краєзнавцями-аматорами тощо.

Низка праць використана нами при вивченні останніх років життя М. І. Петрова. Серед них – дослідження листування Д. Богдашевського і М. Глибоковського, здійснене російськими істориками Богдановою Т. А., Клементьєвим А. К. [392].

Окрему групу історіографічної бази нашої дисертації становлять праці, в яких так чи інакше обговорюються питання заснування і функціонування Церковно-археологічного товариства при КДА, його засадничих принципів, широке коло інших, дотичних до основної теми питань.

Витоки ЦАТ, його «батьки-засновники» обговорюються в уже наведених працях В. І. Ульяновського, М. А. Бухальської, Л. В. Ананасової. Додамо до цього переліку і російських дослідників А. В. Шаманаєва [597], Л. С. Алексєєвої і О. В. Горбатова [375; 376; 377], О. О. Полякової [540; 541], Т. М. Задніп-

ровської [453], Є. М. Мусіна [510; 511; 512], які спеціально вивчають питання про сформулювання ідеї церковної археології і саму цю ідею, що сходить ще до відомої праці І. Д. Мансветова [499], відповідних товариств і музеїв. Спеціально ця тема обговорюється і в наших статтях [520; 521; 522; 524; 524; 583]. Значення «збиральництва» для створення джерельної бази майбутніх досліджень як загальний тренд європейської науки XIX ст. підкреслюється у працях І. В. Тункіної [574], Д. О. Антипіної [383] і Л. В. Мар'ян [501], але поставлене як завдання ще керівництвом для збирання старожитностей, укладеним ще в середині XIX ст. І. П. Сахаровим [336]. Конкретні прояви цього «збиральництва» представлені у працях Г. І. Вздорнова [403].

У межах цієї ж групи в нашій дисертації використана низка праць з історії ЦАТ і ЦІАТ, активно досліджуваної у працях С. З. Заремби [455; 456; 457]. У дослідженні О. Гейди йдеться, у т. ч., про взаємини М. І. Петрова як секретаря Товариства з Турвонтом Кибальчичем [412]. Праця І. О. Демуз, натомість, являє собою вагоме історіографічне дослідження, в якому здійснено аналіз актуальної на час появи цієї статті наукової літератури з теми Церковно-археологічного товариства, але також і музею [437].

Окремою групою виокремлено праці з історії Церковно-археологічного музею. Усі дослідження в її межах найтіснішим чином пов'язані з групою попередньою, що й зрозуміло – ЦАМ і ЦАТ (ЦІАТ) нерозривно поєднані між собою. Це добре помітно вже з тематики статей архієпископа Антонія (Паканича) [385], протоієрея В. Савельєва [547] та К. К. Крайнього [485] у ювілейному видання, присвяченому 140-ї річниці заснування ЦАМ при КДА. Про загальний контекст, у якому розгортається діяльність ініціаторів створення ЦАМ при КДА, йдеться у багатьох із згаданих вище працях узагальнюючого характеру, починаючи, принаймні з праці І. Д. Мансветова. Конкретний же вияв цього контексту представлений у спеціальних роботах (спогадах) засновника Церковно-археологічного музею Санкт-Петербурзької Духовної Академії М. В. Покровського [522], професора Московської духовної академії О. П. Голубцова [425], К. Я. Здравомислова [458; 459], доповіді члена ЦІАТ при КДА

Ф. А. Терновського [341] (які, звичайно, можуть розглядатися і в розділі джерел до нашої дисертації). Оскільки ж ідея подібних музеїв, як і ідея церковних старожитностей в цілому, прийшла із Заходу, з Німеччини головним чином, то нами були використані праці з цієї конкретної теми, біографічний нарис А. Шварце про автора самого поняття «монументальної теології (богослов'я)» професора Піпера в їх числі [367].

В окрему підгрупу в межах цієї групи виокремлено дослідження ініціатив М. І. Петрова щодо організації збиральництва і, ширше, давньосховищ по всіх куточках сучасної України. Роль М. І. Петрова у започаткуванні і подальшій розбудові ЦАМ розглядається у низці праць, починаючи вже з оцінок його сучасників. Ювілейна стаття М. Біляшівському тому чи найяскравіший приклад [272]. До цієї ж підгрупи можуть бути віднесені і наведені вище праці з краєзнавчої тематики (С. В. Гаврилюк, О. Попельницької, С. В. Трубчанінова). Сюди ж тематично належить віднести і дослідження окремих пам'яток місцевих музеїв, архівів та давньосховищ, до яких долучився М. І. Петров. До них ми відносимо музей при Холмському православному Свято-Богородицькому братстві, про що засвідчує завідувач цього музею Ф. В. Коралов [303]; Волинське єпархіальне давньосховище (про нього у зв'язку з М. І. Петровим існує один з перших описів його завідувача Г. Фотинського [355] і публікація отця Трипольського [347]); Комітет для історико-статистичного опису Подільської єпархії при Подільській духовній семінарії у Кам'янці-Подільському (роль цього Комітету останніми роками активно досліджує В. С. Прокопчук [545]) на чолі з його незмінним від самого початку завідувачем, протоієреєм Юхимом Сецінським (Сіцінський, Січинський – про нього, у зв'язку з М. І. Петровим, ми використали дослідження І. С. Винокура та В. В. Корнілова [404], В. С. Прокопчука [544; 545; 546], О. В. Коваль [475] і А. Шкраб'юка [603]); Полтавський церковний історико-археологічний комітет (дослідження І. О. Пістоленка [522]) і навіть заснований митрополитом Андреем, графом Шептицьким Церковний музей у Львові під враженням від ЦАМ КДА і зустрічі з М. І. Петровим, про що згадує у своїх споминах і листах до матері сам митрополит, а дає розгорнуту характе-

ристику цим споминам М. Косів [479]; Музей старожитностей при Університеті Св. Володимира (про його завідувача Кіндрата Лохвицького йдеться у працях Л. Федорової [589], В. Гребенник [429], Т. Ананьєвої [381]).

Серед старожитностей, з якими працював у давньосховищах М. І. Петров, особливого розголосу отримала історія з трактатом «Secretum Secretorum», довкола якого зосередилася робота відомих особистостей тієї доби: архієпископа Модеста Стрельбицького, О. І. Соболевського [556], М. Сперанського [565]. Ми користувалися і новітніми дослідженнями цього трактату, які тривають ще й сьогодні в національних історіографіях різних країн: в Білорусі – Станкевич Л. І, у Литві – С. Темчінас, у Великій Британії – В. Ф. Райян і Ч. Б. Шмітт, в Італії – С. Тоскано) [368; 369; 370].

Важливою складовою частиною музейницької діяльності М. І. Петрова була його активність щодо впорядкування колекцій ЦАМ. Її, у різних аспектах і з різними оцінками, так само як і історію самих цих колекцій (Леопардова, Капустіна, Муравйова, Порфирія, колекція портретів та інших артефактів з Митрополичого дому, колекція рукописів) відбито у публікаціях О. М. Друг [445; 446], І. А. Карсим [472], М. А. Салміної [549; 550], Л. А. Герд [414], В. В. Німчука [518], Є. К. Чернухіна [595], Н. Зуб [462] і випускника КДА, сучасник М. І. Петрова та продовжувача його справи по опису колекції рукописів О. О. Лебедева [496]. Низка праць Б. Тураєва (стосовно колекції артефактів Давнього Єгипту) [575; 576] і М. П. Кондакова [302; 478] (стосовно Порфиріївської і Муравйовської колекції) – сучасників і, до певної міри, колег М. І. Петрова, дозволяє краще зрозуміти інформативний і ціннісний потенціал зібраних і впорядкованих колекцій. Доля цих колекцій, як і доля самого ЦАМ при КДА, почасти відбита у дослідженні О. Нестулі [517], Л. В. Шаріпової [598], згаданих вище працях К. К. Крайнього та І. А. Карсим.

Таким чином, аналіз використаної літератури дозволяє дійти висновку, що діяльність М. І. Петрова на перших етапах становлення присвяченої йому історіографії вивчалася, більшою мірою, в руслі біографічної, життєписної традиції, в якій особливо наголошувався літературознавчий аспект. На етапі ж су-

часному його особистість привертає увагу дослідників майже з усіх проблем гуманітаристики, у т. ч. і в зв'язку з дослідженням наукових інституцій КДА. Проте спеціального дослідження діяльності М. І. Петрова у межах цих інституцій, етапності цієї діяльності, її характеру і змісту станом на сьогодні ще немає. Аналіз історіографії проблеми, напрацьований в результаті цього аналізу матеріал потребує узагальнення, а цілий ряд аспектів проблеми – додаткового дослідження, що й здійснено в межах нашої дисертації.

1.2 Джерельна база дослідження

Джерельна база дисертаційного дослідження досить репрезентативна завдяки достатній задокументованості в опублікованих та архівних матеріалах усіх стадій життя, сфер діяльності та напрямів наукових студій М. І. Петрова. Значною мірою збереглися також документи установ, в яких чи з якими він співпрацював (особливо наукових структур КДА), а також архіви його колег, знайомих, сучасників.

Все це зумовило той факт, що тема репрезентується практично усіма видами писемних і, частково, зображальних джерел, які можуть бути структурованими за кількома принципами.

Найзагальнішим є *поділ на оприлюднені та архівні джерела*.

Якщо оцінювати загально, то з матеріалів самого Петрова опубліковані близько 95% його творчого доробку ще за життя Миколи Івановича. Готові були до публікації, але свого часу не встигли вийти його мемуарні матеріали з додатком більшої кількості листів, проте й вони станом на сьогодні вже опубліковані зусиллями, головним чином, В. І. Ульяновського (Основні публікації здійснені у межах його «Просемінарію» і «Скрижалей пам'яті», про що йдеться нижче).

Інший характер має ступінь оприлюднення документації КДА, ЦАТ/ЦІАТ, ЦАМ. Вся поточна документація, звісно, осідала в архіві, друкувалася ж здебільшого протокольо-звітна інформація, офіційного, так би мовити,

характеру. У ній обрах даних установ та їх працівників постає максимально формалізованим, зведеним до сухих цифр і простих, навіть сухих констатацій. Слід, при цьому, брати до уваги і звичайну для тодішніх умов цензуру, – як духовну, так і світську. Значення, однак, цієї групи не оприлюднених у переважній більшості джерел є надзвичайно великим і продовжує зростати по мірі залучення спеціальних методів їх вивчення – вони, з огляду на їх масовий характер, цілком можуть стати об'єктом самостійного, спеціального дослідження.

Другою системою поділу документів нашого дослідження може бути схема *офіційні – приватні*. Щодо теми дисертаційного дослідження, зазначимо, що приватна документальна група переважає офіційну і кількісно, і якісно (її інформативність ширша, глибша і часто важливіша).

Третьою може бути система класифікації джерельної бази дисертаційного дослідження за принципом *функціонуючих структур та діючих осіб*, як творців джерельних комплексів. Маємо на увазі масиви матеріалів КДА, ЦАТ, ЦАМ, М. І. Петрова, ректорів, інспекторів, професорів Академії, колег і знайомих Петрова, Київських митрополитів, Археологічних з'їздів, редакцій «Трудов Киевской Духовной Академии» (далі ТКДА), «Киевских епархиальных ведомостей», «Киевской старины» тощо. Кожна з цих установ чи структур і кожен із діячів впродовж існування/життя відклали у себе (в канцелярії, редакції, секретаріаті, квартирі тощо) матеріали насамперед «про себе», але й також «про інше», що якимось стосувалося установи/особи, було їм цікаве, або навіть випадково потрапило у їх поле зору. Загальний аналіз джерельної бази з таких позицій засвідчив, що найбільш інформативним є комплекси джерел ЦАТ/ЦАМ і особистий архів М. І. Петрова.

Нарешті, четвертою є класична система поділу джерел *за видами*.

Насамперед розглянемо наративні джерела особистісного походження, оскільки в основі нашого дослідження – власне особа М. І. Петрова. Він залишив кілька великих документів мемуарно-автобіографічного характеру, що мають першорядне значення.

Найважливішим життєписом М. І. Петрова є значні за обсягом та дуже інформативні за змістом «Воспоминания и переписка с разными лицами (1840-1882 гг.)» [88], опубліковані В. І. Ульяновським у виданні «Скрижалей пам'яті» [89]. Особлива цінність цього джерела полягає в поєднанні мемуарів з листуванням. Автор усі свої спогади щедро ілюструє цитатами із листів конкретної доби, що дозволяє скорегувати пізніші (часів написання мемуарів) оцінки минулого конкретикою повсякденності певного року, місяця, та навіть дня. У додатках до своїх спогадів М. І. Петров подає навіть копії листів, оригінали яких, на жаль, не всі збереглися до сьогодні. Інформативність цих спогадів перевищує всі інші свідчення, оскільки в них фіксуються не лише дії та вчинки, але й помисли, нездійснені задуми, міжособистісні стосунки, суха проза життя. Ці спогади не лише дозволяють простежити життєвий шлях М. І. Петрова, виявити сфери науки, інституції та індивідів, з якими мав стосунки Микола Іванович, але й дозволяють структурувати увесь джерельний комплекс. Інші джерела «накладаються» на спогади, розвивають і уточнюють, підтверджують, або ж спростовують наведену в них інформацію, а з іншого боку – стають зрозумілішими для наших сучасників.

Особливу цінність у цих «Воспоминаниях» складають спогади за перше тридцятиліття (1840-1870 рр.). У цьому хронологічному діапазоні мемуари М. І. Петрова часто залишаються єдиним джерелом – тільки в них і міститься інформація про дитинство, юність, навчання в духовній школі, семінарії і, частково, у Київській духовній академії, як і про перебування на Волині, аж до повернення до Києва в 1870 р. ...

Слід, однак, із жалем констатувати, що «Воспоминания и переписка» завершується 1882 роком. Другим циклом спогадів М. І. Петрова стали «Воспоминания старого археолога». У них, на відміну від перших, йдеться майже виключно про наукову діяльність їх автора і його шлях у Київської духовної академії та її наукових структурах – Церковно-археологічному Товаристві (з 1901 р. – Церковно-історичному і археологічному Товаристві) і Церковно-археологічному Музеї. Створений, як встановив В. І. Ульяновський, у 1917 – на

початку 1918 р., рукопис спогадів в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського обіймає арк. 27-111 [25, спр.11063], при цьому арк. 27-99 ідентифікуються з почерком самого Петрова, а арк. 99-111 – з почерком його помічника М. Ф. Оксіюка. Цей останній у вересні 1920 р. мав розпочати їх переклад українською мовою, але не встиг цього зробити до смерті вченого. Перші 29 сторінок рукопису вийшли друком в часописі Міністерства ісповідань гетьманського уряду «Віра та Держава» в 1918 р. [95]. Подальша їх публікація через політичні обставини був припинений, і повністю спогади побачили світ лише у 1997 р. [96] а за тим – у 2004 р. [97]. У мемуарах вченого міститься інформація не лише про наукові, але й особисті стосунки в академічному середовищі, дозволяють враховувати людський фактор при аналізі результатів наукової діяльності (публікацій, звітів, каталогів). Вони показують сам процес формування бази артефактів, поступове введення їх до музейного простору і в науковий обіг. Ці спогади детально описують довголітню історію двох основних наукових структур КДА – ЦАТ і ЦАМ, в яких Петров відігравав головну (чи, принаймні, одну з перших) роль. Особливо цінною здається інформація щодо створення Музею, збирання, опису, складу та подальшої долі його основних колекцій; щодо еволюції самої концепції ЦАМ, його джерел, праці в ньому дослідників.

Серію мемуарів М. І. Петрова продовжують його спогади про окремих діячів, колег, співробітників і керівників, які розширюють інформацію не лише щодо цих осіб, але й щодо стосунків з ними Петрова як людини, вченого, викладача, підлеглого, колеги.

Насамперед це стосується спогадів М. І. Петрова про ректора КДА архім. Філарета (Філаретова), за якого він вчився в Академії, через сприяння якого повернувся до Києва і який був, як зауважується у сучасному, здійсненому також В. І. Ульяновським [93] виданні, «добрим генієм» ЦАМ та першим головою ЦАТ [93, с. 300]. Існують два варіанти (чорновий і чистовий) рукописного тексту [17, спр. 2 (чернетка), спр. 981 (чистовик, 29 с.)], який був опублікований М. І. Петровим у 1882 р. [223]. Петров зберігав і листи єпископа Філарета, які

частково ввів до своїх власних спогадів [17, спр.1, арк.169-172 та ін.], а частково (листи Філарета до П. Лебединцева) опублікував у 1914 р. [213]. Його перу належать і спогади про двох інших колег по Академії, їх ректорів та єпископів – Сильвестра (Малеванського) [111] та Дмитрія (Ковальницького) [90] – останні також перевидані у згаданому вище томі «Скрижалей пам'яті» В. І. Ульяновським [91].

Наближеними до спогадів можна вважати і деякі інші публікації М. І. Петрова. Перш за все такими можна вважати три статті до ювілеїв ЦАТ та ЦАМ, в яких, поряд з історико-статистичною інформацією зі звітів М. І. Петрова, наводяться і спогади як цілком позитивного, так і критичного характеру. Вони достатньо корелюються з інформацією із «Воспоминаний старого археолога», але при цьому і доповнені статистичними викладками та документальними матеріалами [109; 268; 78]. Схожою є й нотатка М. І. Петрова від 1918 р. про Київську духовну академію [241].

До групи спогадів належать і публікації сучасників Петрова. Насамперед – це спогади Володимира Петровича Рибінського (1867-1944), випускника (1891) і професора КДА по кафедрі священної історії Ветхого Завіту, вже згадувані нами в історіографічному огляді (ми зауважили там, що вони є ще й, безумовно, джерелами!). Рибінський писав свої спогади впродовж 1920-1930-х рр., і завершив їх у Баку 28 липня 1936 р. Текст був пересланий до Києва і скопійований В. Іваницьким. У Києві збереглася копія лише першої частини [24, спр. 976], фрагменти якої були опубліковані О. та Д. Шльонськими в українському перекладі [334]. Ще два зошити цих спогадів зберігаються в архіві Московської духовної академії, як то повідомляють В. В. Бурега и М. Л. Ткачук [278, с. 199 прим. 73].

Такого ж характеру є й спогади про М. І. Петрова ще одного професора КДА, Павла Петровича Кудрявцева [21], доповнені спогадами про самого Кудрявцева його доньки [278].

Інформації про особисто М. І. Петрова у спогадах студентів Академії небагато. Проте їх використання дозволило краще зрозуміти особливості академі-

чною середовища часів його навчання, а потім і викладання в КДА [спогади Гермогена – 281; Гедеона – 280; П. Руткевича – 10; 335; М. Пальмова – 13]. Інформативнішими є публікації колег Петрова по академії та академічних інституціях. Серед них і ледь н в перу чергу – стаття до ювілею ЦІАО, що належить Ф. І. Титову, яка була опублікована під криптонімом Т. Ф. [340], і його ж стаття пам'яті П. Г. Лебединцева – заступника голови ЦАТ [343]. Стаття І. Бродовича, помічника М. І. Петрова по роботі в Музеї, дещо офіційніша, містить статистичні викладки, проте написана вона людиною, зануреною в саму гущу подій, добре знайомого з реальностями повсякдення [275].

Наступною групою джерел при дослідженні теми нашої дисертації назвемо листування М. І. Петрова з його родичами, друзями, колегами, учнями, аматорами з різних розділів гуманітаристики, проблемами якої все своє життя займався Микола Іванович. У листах міститься, без перебільшення, величезний інформаційний потенціал щодо суспільства ХІХ – початку ХХ ст., який може стати об'єктом окремого дослідження. Зауважимо тільки, що вже самий тільки перелік кореспондентів Петрова дозволяє значно уточнити просопографічний образ вченого. Якщо «короля грає свита», то й образ вченого (і не тільки вченого) дуже часто визначається колом осіб, серед яких він живе і працює, з якими спілкується, дискутує, співпрацює. (Лех Валенса коли його хтось запитав, чи знає він Папу римського дуже точно відповів: «Важливо не те, що я знаю Папу. Важливо те, що Папа знає мене!»).

На щастя, ця група наших джерел представлена досить повно. До нашого часу збереглися почасти оригінали, а почасти копії листів – кореспондентам ХІХ – початку ХХ ст. звичайним було зберігати копії або чернетки відправлених листів в особистому архіві. Листування М. І. Петрова тільки підтверджує цей звичай. Його листи були виокремлені у фондї ІІІ (листування) ІР НБУВ, нараховують сумарно 88 одиниць зберігання [26] і опубліковані, головним чином, у названих вже «Скрижалях пам'яті» В. І. Ульяновським. Адресовані різним кореспондентам, всі вони різняться за своїм характером, стилем написання, інформативністю, проте всі вони, безумовно, важливі для дослідження життя і ді-

яльності М. І. Петрова. Значна кількість листів М. Петрова знаходяться в архівах І. В. Пом'яловського (60 листів за 1881-1900 рр.) [51] та П. М. Батюшкова (52 листи за 1884-1891 рр.) [56; частина цих листів (всього 11) опубліковано у згаданій вже статті С.В. Гаврилюк: 408]. Більшість з цих останніх написано в діловому, строгому стилі і мають своїм предметом питання суто наукові, організаційні, видавничі тощо.

У час всезагальних реорганізацій, у 1932 р., разом з архівом М. І. Петрова, до рукописного відділу ВБУ було передано комплекс листів у 2046 одиниць: від архієпископа Арсенія (Стадницького) – 37 листів за 1891-1913 рр. [26, спр.12180-12217]; від видавця Помпея Батюшкова – 126 листів за 1883-1892 рр. [26, спр.12228-12354]; від учня М. І. Петрова, Дмитра Вишневського (пізніше – архієпископа Агапіта) – 44 листи за 1895-1907 рр. [26, спр.12520-12564]. 121 лист за 1871-1910 рр. – це вже згадане листування з братом, Іваном Івановичем Вознесенським [26, спр.12611-12732], 104 листи за 1887-1892 рр. [26, 12801-12905] – з Митрофаном Івановичем Городецьким, з родиною Корчинських – 41 лист за 1904-1916 рр. [26, спр.13138-13179] а з родиною Науменків – 39 листів за 1892-1918 рр. [26, спр.13407-13446]. Знаходяться серед них і листи від згаданих уже І. В. Пом'яловського (51 лист за 1881-1901 рр.) [26, спр.13540-13591] та протоієрея Юхима Січинського (20 листів за 1890-1910 рр.) [26, спр.13747-13767], а також від редакції «Исторического вестника» (38 листів за 1879-1911 рр.) [26, 13631-13669].

Значний корпус листування М. І. Петрова знаходиться і в архіві Церковно-археологічного Товариства [2]. Уже само той факт, що всі (!) офіційні листи від Товариства і від Музею склалися й надсилалися Миколою Івановичем непрямо, але дуже виразно засвідчують роль, яку він відігравав в організації роботи обох цих інституцій. Демонструють вони і методи роботи Петрова щодо залучення до ЦАТ/ЦІАТ та ТАМ нових кореспондентів, меценатів, фахівців і аматорів, які могли б сприяти пошукам історичних пам'яток, передачі їх до Музею. З цього листування поступово складається несуперечлива картина форму-

вання і функціонування багатотисячної мережі шанувальників церковної старовини, пошуковців-музейників, у центрі якої знаходився М. І. Петров.

У цьому ж фонді зберігаються й листи дописувачів до ЦАТ/ЦІАТ та ЦАМ, які підтверджують наведений вище висновок і, на додаток, дозволяють навіть реконструювати мережу регіональних центрів на персональному рівні – у них міститься інформація про конкретних осіб, сферу їх інтересів, їх вклад у розбудову обох наукових інституцій при КДА, у становлення вітчизняного краєзнавства (і, як тепер все частіше звучить, церковного краєзнавства [див.: 525; 610]), історичної науки на загал. Цілком очевидно, що це листування у всій його цілісності і сукупності може і має стати предметом спеціальних студій, спеціальних досліджень.

У загальному масиві листування найменша доля припадає на листи офіційного характеру – до установ і від установ, державних органів, редакцій, товариств і т. д., що теж додатково характеризує напрями і методи діяльності М. І. Петрова та наукових структур КДА. З огляду на їх офіційний характер, ми їх об'єднаємо з офіційними актами, юридичними документами різного змісту, статистичними матеріалами тощо.

Розпочнемо зі Статутів ЦАТ/ЦІАТ. Важливість їх для розуміння сутності проблеми полягає втому, що ними визначалися форми організації, напрямки діяльності, у прикінцевому рахунку – мета і способи досягнення цієї мети для обох наукових інституцій КДА: Церковно-(історичного та)археологічного Товариства та Церковно-археологічного Музею.

Проект Статуту 1872 р. дійшов до нас у кількох редакціях. З документів випливає цілком очевидно, що, складений М. Петровим [2, оп.1, спр. 2, арк. 39-39 зв.], він був представлений для обговорення. За результатами цього обговорення М. І. Петров вніс зміни у представлений варіант [2, оп.1, спр. 2, арк.14-14 зв.], який, зрештою, і підписали члени Товариства [2, оп.1, спр. 2, арк. 14-14 зв., арк.15]. У подальшому він відредагував текст і переписав його начисто [2, оп.1, спр. 2, арк.16-18 зв.]. Після отримання пропозицій від Синоду [2, оп.1, спр. 2,

арк.26-33] в Статут були внесені чергові зміни, і Петров знову підготував чистовий варіант тексту [2, оп.1, спр. 2, арк.36-38 зв.].

По-іншому складався Статут 1881 р. Його проект готував П. Лебединцев (зберігся його автограф), правився текст головою ЦАТ єпископом Михаїлом (Лузіним) [2, оп.1, спр.114, арк.1-14], а М. Петров самоусунувся від роботи над ним.

Статут 1901 р. складався головою Товариства єпископом Дмитрієм (Ковальницьким) вже при відвертій опозиції М. Петрова, котрий виступав проти перетворення ЦАТ в ЦІАТ та витіснення церковної археології на другий план. Всі ці обставини відображені в архівних документах, які стосуються обговорення та прийняття цього Статуту [2, оп.1, спр.71, 76, 77; 17, спр. 566]. До справи з останнім Статутом долучаються публікації єпископа Дмитрія, інформація від Товариства та М. Петрова [295; 294; 293].

Для порівняння процесу творення Статутів нами використовуються офіційні видання всіх трьох Статутів [351; 352; 353].

Протоколи засідань обох наукових структур КДА, які теж належать до цієї групи джерел, збереглися за 1872-1913 рр. [2, оп.1, спр.2-4, 10, 13, 19, 20, 33, 40, 45, 57, 61, 63, 68, 74, 90, 91, 92, 94, 95, 101, 104]. У них відбито еволюцію форм і методів діяльності Товариства. Лише після 1882 р. засідання стають регулярними: новий Статут 1881 р. передбачав регулярність засідань із заслуховуванням наукових рефератів. Форма протоколів залишалася незмінною: інформація М. Петрова про пожертви, прийняття до Товариства нових членів, інформація про заслухані на засідання реферати, річні звіти, з якими традиційно виступав М. Петров, запити та пропозиції. Із протоколів цілком очевидно, що організація засідань повністю покладалася на М. Петрова. Як і визначення предметів, що надійшли до Музею та пошуки доповідачів – під загрозою зриву засідання через неявку або ж банальну неготовність доповідача виступити з повідомленням Петрову часто доводилося читати власний реферат. Документальними свідченнями цьому є низка повідомлень про чергові засідання, які писав і розсилав членам ЦАТ М. І. Петров [17, спр. 578] – в них часто замість теми ре-

ферату писалося лише прізвище доповідача, або просто слово «реферат»; протоколи ж показують, що врешті зазначена особа не виступала, а доповідав М. І. Петров. Дуже часто Микола Іванович і висловлювався з усіх питань порядку денного.

Що ж до форми протоколів, то вони складають враження суто інформативних і навіть сухих: позначалася проблема, її обґрунтування і вирішення. Найбільше місця в них займали списки пожертв, які Петров включав до протоколів повністю – вони затим потрапляли до опублікованого звіту і в такий спосіб оприлюднювалися імена жертводавців та їх пожертви.

Дискусії й хід обговорення питань, різні думки щодо протоколів, як правило, не вносилися. Траплялися і випадки, коли Петров вносив до протоколу питання, які взагалі не обговорювалися. Так, у 1874 р. він мусив давати пояснення голові ЦАТ про внесення до протоколу питання про вибори членами Товариства харківських священиків, обрання казначея (скарбничого) Товариства та по реферату І. Малишевського про «Апостол» Скорини [2, оп.1, спр.6, арк.15-15 зв.]. Траплялося також, що засідання ЦАТ взагалі не проводилися і об'єднувалися із засіданнями Ради КДА. У протоколах обов'язково зазначалися присутні (поіменно), і всі вони підписували протокол. Таким чином, протоколи, які публікувалися, головним чином, у «Трудах Киевской Духовной Академии» (ТКДА) представляють офіційну сторону діяльності Товариства – те, як воно бажало звітувати перед керівництвом усіх рівнів і поставати в очах читачів відповідних звітів. І навіть якщо випадало так, що бажане видавалося за дійсне, самі параметри цього «бажаного» багато про що можуть розповісти уважному дослідникові.

Звіти по Товариству і Музею дають порічну статистику й є важливим матеріалом для вивчення діяльності наукових структур КДА впродовж усієї їх історії. Вони регулярно друкувалися в «ТКДА» за 1874, 1877-1915 рр. і розсилалися в окремих відбитках усім членам ЦАТ, у споріднені наукові установи, духовні та державні організації.

До цієї групи джерел належать і дані інвентаризації надходжень до Церковно-археологічного Музею. Перед початком Першої світової війни в музеї був зосереджений «миллионный археологический материал, получивший европейское признание» [20, спр.1961, арк.1-4]. Збереглися книги реставрації експонатів ЦАМ за 1872-1916 рр. [25, спр.6602-6607; 10, спр.2850, 153 арк.], а також окремі каталоги рукописів Музею [17, спр. 585; 9, спр.2850, 133 арк.], які склалися М. І. Петровим власноручно, що дає підстави для точної реконструкції як самої історії зібрання і його складу, так і для характеристики методики атрибуції речей. Збереженість експонатів Музею характеризують акти його перевірки 1899, 1906, 1907, 1911 рр. [Ф.17, спр.579-581; ф.9, спр.877].

Окремим видом джерел є періодичні видання, у яких публікувалися праці М. І. Петрова та його колег по церковно-історичних студіях. У першу чергу – це орган ЦАТ «Чтения в Церковно-археологическом (з 1901 р. – церковно-историческом и археологическом) Обществе при Киевской Духовной Академии» та «Известия в Церковно-археологическом Обществе» (як додаток в ТКДА), а також орган самої КДА – «Труды Киевской Духовной Академии» (ТКДА) [див.: 452; 434]. Сюди варто віднести всі ті періодичні видання тогочасної Російської імперії, у яких друкувався М. Петров та подавалася інформація про діяльність ЦАТ/ЦІАТ і ЦАМ. Вся вона переважно була офіційною (якщо не офіціозною) [див.: 382; 441]. Київські газети («Киевская мысль», «Киевлянин», «Рада», «Нова рада», «Киевский телеграф» та ін.) дають небагато й переважно поверхової інформації щодо діяльності наукових структур КДА: хоч вони і формували громадську думку киян, але не формували думку громадськості наукової.

Важливим джерелом для нашої дисертації слугують наукові праці М. І. Петрова. Насамперед ті, які були створені в рамках його діяльності в ЦАТ та на матеріалах ЦАМ. Існує кілька варіантів зведеної бібліографії М. І. Петрова, про що вже йшлося в історіографічному огляді. До їх числа належать: складена самим ученим для УАН за допомогою М. Ф. Оксіюка (285 позицій) [28, спр.5996, арк.1-62], її дві скорочені публікації [388; 566], а також су-

часні наукові бібліографії, укладені В. Л. і Н. Д. Микитасями (270 позицій) [372], К. К. Крайнім (369 позицій) [484, с. 115-134], І. В. Клименко [474], Н. О. Бевз (327 назв) [371]; вельми інформативним є й «Путівник» по архівних фондах, укладений колективом науковців під головуванням Л. А. Дубровіної [270]. Майже всі праці М. І. Петрова опубліковані ще за його життя, за винятком великих споминів та статей, написаних у 1916-1921 рр., які були підготовлені до друку в 1918-1920 рр. і які були опубліковані, як про те вже йшлося вище, зусиллями В. І. Ульяновського. У зв'язку з рішенням історико-філологічного відділу Української Академії Наук від 13 та 26 грудня 1918 р., усі готові до друку рукописи найстарішого академіка М. І. Петрова мали бути негайно перекладені українською мовою й опубліковані [297]. Спеціальним розпорядженням відділу на допомогу вченому для перекладів його праць були відражені В. І. Барвінок, а з початку літа 1919 р. М. Ф. Оксіюк, який працював з М. І. Петровим до жовтня 1920 р. [25, спр.26399, арк. 1 зв.]. Оксіюк підготував до друку «Життєпис академіка М. І. Петрова» [27, спр.5997] та «Перші спроби історіографії української літератури» [17, спр. 982]. У вересні 1920 р. він зробив помітку і на «Воспоминаннях старого археолога», проте перекласти їх так і не встиг...

До цього блоку джерел примикають також рецензії й відгуки на праці М. І. Петрова, які використані нами для характеристики оцінок діяльності самого вченого та наукових структур КДА в наукових сферах, колегами та сучасниками.

Вочевидь, саме до цього виду джерел варто віднести також спеціальні звіти й доповіді М. І. Петрова про огляд архітектурних пам'яток, оскільки ці тексти мають суто науковий характер. Так, впродовж 1893-1901 рр. Петров брав участь у роботі комісії по реставрації Великої Успенської церкви Києво-Печерської Лаври, яку провадив Верещагін [Ф.225, спр.293-302]. Результати роботи комісії були узагальнені Петровим в окремій записці [17, спр.582, арк.1-2]. У 1905 р. вчений здійснював нагляд за реставрацією фресок Кирилівської Свято-Троїцької церкви художником М. Яковлевим [17, спр.365, арк.1.], а в

1907 р. – за реставрацією фресок Києво-Печерського собору [17, спр.325, арк.1]. Запрошення до згаданих комісій саме М. І. Петрова вочевидь є свідченням його високого наукового авторитету і ґрунтовних, майже енциклопедичних знань. Без набутих упродовж довгих років роботи в ЦАТ і ЦАМ спеціальних знань (іконографії, археології, археографії, нумізматики...) участь у обговоренні реставраційних робіт «для фахового історика російської словесності» була б просто неможливою.

Насамкінець джерелознавчого огляду нам залишається навести географію й статистику опрацьованих матеріалів архівного збереження. І всі хоча не всі з них вдалося вмістити в обмежені рамки дисертації, їх використання стало необхідною умовою для з'ясування основних положень нашого дослідження, визначило саму логіку його провадження.

Ми переглянули архів Київської Духовної Академії за 1861 р. (рік вступу Петрова на навчання) - 1921 роки. Цей архів розділений на дві частини і знаходиться в ЦДІАК (Ф. 711) та ІР НБУВ (Ф. 160). Повністю був опрацьований архів ЦАТ при КДА (ЦДІАК. Ф. 1396, 121 справи за 1872-1918 рр. ; ІР НБУВ. Ф. 160. Спр. 875-878 за 1887-1908 рр.); рукописної колекції ЦАМ (ІР НБУВ. Ф. 301) та КДС (ІР НБУВ. Ф. 305). Ми також провадили пошуки матеріалів в архівах державних установ:

I. Св. Синод

1. Канцелярії Св. Синоду (РГИА. СПб. Ф. 796, 833).
2. Обер-прокурора Св. Синоду (РГИА. СПб. Ф. 797).
3. Учбового комітету (РГИА. СПб. Ф. 802).
4. Училищної ради (РГИА. СПб. Ф. 803).
5. Департаменту православного духовенства (РГИА. СПб. Ф. 804).
6. Цензурного комітету (РГИА. СПб. Ф. 807).
7. Архіву і Бібліотеки (РГИА. СПб. Ф. 814).

Частина архіву Св. Синоду з документами по українських єпархіях у 1920-ї роки потрапила до Києва (ІР НБУВ. Ф. XIII).

II. Київської духовної влади:

1. Канцелярії Київського митрополита (ЦДІАК. Ф. 182).
2. Митрополичого Софійського Дому (ЦДІАК. Ф. 184).
3. Київської духовної консисторії (ЦДІАК. Ф. 127).
4. Канцелярії Київського вікарія (ЦДІАК. Ф. 190).

III. Київської світської влади:

1. Канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора (ЦДІАК. Ф. 442).
2. Канцелярії Київського окремого цензора (ЦДІАК. Ф. 294).
3. Київського губернського жандармського управління (ЦДІАК. Ф. 274).
4. Київського охоронного відділення (ЦДІАК. Ф. 275).
5. Управління Київського учбового округу (ЦДІАК. Ф. 707).
6. Канцелярії Київського губернатора (ДАКО. Ф. 2).

IV. Пам'ятко-охоронних органів та музеїв Києва:

1. Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтв (ЦДІАК. Ф. 725).
2. Київського товариства старожитностей та мистецтв (ЦДІАК. Ф. 726).
3. Київського художньо-промислового і наукового музею (ЦДІАК. Ф. 727).

V. Української Академії наук (ІР НБУВ. Ф. X).

VI. Наукових установ та редакцій періодичних видань

1. Редакції «Киевских епархиальных ведомостей» (ЦДІАК. Ф. 1038).
2. Редакції «Церковных ведомостей» (1888-1918) (РГИА. СПб. Ф. 837).
3. Редакції «Народного образования» (1895-1918) (РГИА. СПб. Ф. 813).
4. Редакції «Киевской старины» (ІР НБУВ. Ф. 112).
5. Редакції журналу «Старые годы» (1907-1917) (РГИА. СПб. Ф. 788).
6. Редакції «Вестника Европы» (ІРЛИ. ОР. Ф. 48).
7. Редакції «Русского богатства» (ІРЛИ. ОР. Ф. 266).
8. Редакції «Русской мысли» (ІРЛИ. ОР. Ф. 264).
9. Редакції «Русской старины» (ІРЛИ. ОР. Ф. 265).
10. Редакції «Русского исторического журнала» (ПАФ РАН).

11. Російського історичного товариства (РГИА. СПб. Ф. 746).
 12. Російського археологічного товариства (Інститут історії матеріальної культури РАН. СПб. Архів).
 13. Імператорської Археологічної комісії (Інститут історії матеріальної культури РАН. СПб. Архів).
 14. Московського археологічного товариства (Інститут історії матеріальної культури РАН. СПб. Архів).
 15. Російського археологічного інституту в Константинополі (ПФА РАН).
- Окрім того, фронтально досліджувалися архіви особистісного походження.

I. Особисті архіви представників світської і духовної влади:

1. Обер-прокурорів Св. Синоду: П. П. Ізвольського (РГИА. СПб. Ф. 1569), К. П. Победоносцева (РГИА. СПб. ф. 1574).
2. Київських митрополитів: Арсенія (Стадницького) (ГА РФ. Ф. 550), Платона (Городецького) (ІР НБУВ. Ф. 174; ЦДІАК. Ф. 192).
3. Київських генерал-губернаторів: О. М. Дондукова-Корсакова (РГИА. СПб. Ф. 932), Г. І. Черткова (РГИА. СПб. Ф. 702), О. І. Васильчикова (РГИА. СПб. Ф. 651).

Всі означені (як державні, громадські, так і особисті архіви) відбивають офіційний, публічний бік діяльності як наукових структур КДА, так і М. І. Петрова.

Неофіційний, особистісний зріз інформації щодо теми дають особисті архіви:

- II. Самого М. І. Петрова (ІР НБУВ. Ф. 225, 993 справ).
- III. Колег М. І. Петрова по КДА, ЦІАТ та ЦАМ.
 1. Єпископа Василя (Богдашевського) (ІР НБУВ. Ф. 191).
 2. Архімандрита Тихона (Лященко) (ІР НБУВ. Ф. 216).
 3. Проф. П. П. Кудрявцева (ІР НБУВ. Ф. 139).
 4. Проф., прот. І. М. Королькова (ІР НБУВ. Ф. 162).
 5. Проф., прот. Ф. І. Титова (ІР НБУВ. Ф. 175).

6. Бібліотекаря КДА А. С. Криловського (ІР НБУВ. Ф. 184).

7. Доц. С. Л. Єпифановича (ІР НБУВ. Ф. 187).

8. Прот. П. Г. Лебединцева (ІР НБУВ. Ф. 154).

9. Проф. С. Т. Голубєва (ІР НБУВ. Ф. 194).

10. Проф. В. І. Сінайського (ДАКО. Ф. 1519).

IV. Науковців і особистих знайомих (подаємо за архівосховищами)

1. ІР НБУВ: М. Ф. Біляшівського (Ф. 31, додатково: Національний музей історії України. РД-22 дод. 1898-1926 рр.), С. І. Маслова (Ф. 33), А. Ю. Кримського (Ф. 36), В. С. Іконнікова (Ф. 46), М. П. Дашкевича (Ф. 65), І. В. Лучицького (Ф. 66), О. І. Левицького (Ф. 81). І. М. Каманіна (Ф. 83), М. П. Істоміна (Ф. 108), В. В. Хвойки (Ф. 153), В. П. Науменка (Ф. 208), Т. Д. Флоринського (Ф. 219), Ю. А. Кулаковського (Ф. 239), М. І. Терещенка (Ф. 242), Шодуарів (Ф. 283), митр. Макарія (Булгакова) (Ф. 302).

2. ЦДІАК: В. С. Іконнікова (Ф. 849), І. М. Каманіна (Ф. 237), Ю. А. Кулаковського (Ф. 264), О. І. Левицького (Ф. 1143).

3. РГИА. СПб. : І. О. Бичкова (Ф. 906), О. О. Бобринського (Ф. 899), Є. Є. Голубінського (Ф. 1628), Ю. Б. Іверсена (Ф. 944), Д. І. Іловайського (Ф. 1636), М. В. Калачова (Ф. 950), П. М. Майкова (Ф. 1646), митр. Макарія (Булгакова) (Ф. 675), М. П. Павлова-Сільванського (Ф. 1014), М. О. фон-Таубе (Ф. 1062), П. Є. Щеголева (Ф. 1093).

4. ІРЛІ (Пушкинський Дом). ОР: П. І. Бартенєва (Ф. 18), Д. О. Кавеліна (Ф. 119), К. М. Бестужева-Рюміна (Ф. 27), М. І. Карєєва (Ф. 422), М. Н. Мурзакевича (Ф. 1235), В. О. М'якотіна (Ф. 495), О. М. Пипіна (Ф. 1235), М. І. Семевського (Ф. 274), М. М. Стасюлевича (Ф. 293), Т. І. Філіппова (Ф. 329), О. О. Шахматова (Ф. 476), С. М. Шубинського (Ф. 343).

5. СПб., филиал Інститута російської історії РАН. Архів: В. М. Бенешевича (Ф. 261), М. П. Павлова-Сільванського (Ф. 190), О. Є. Преснякова (Ф. 193), А. М. Демидова кн. Сан-Донато (Ф. 49).

6. ПАФ РАН: Порфирія (Успенського) (Ф. 118), В. М. Бенешевича (Ф. 192), Н. П. Кондакова (Ф. 115), Д. В. Айналова (Ф. 737), І. І. Срезневського (Ф.

216), О. Ф. Бичкова (Ф. 764), О. О. Дмитрієвського (Ф. 214), М. Ф. Каптерева (Ф. 124), М. П. Ліхачова (Ф. 246), С. Ф. Ольденбурга (Ф. 208), О. І. Соколевського (Ф. 176), Ф. І. Успенського (Ф. 116).

7. РНБ. ОР: А. М. Муравйова (Ф. 498), І. В. Пом'яловського (Ф. 608), С. Ф. Платонова (Ф. 585), С. М. Шубінського (Ф. 874), П. М. Батюшкова (Ф. 52), І. І. Срезневського (Ф. 734), С. П. Шевирьова (Ф. 850). Антоніна (Капустіна) (Ф. 937) О. Ф. Бичкова (Ф. 120); филиал в Доме Плеханова: М. Н. Глибоковського (Ф. 194), В. В. Болотова (Ф. 88), О. І. Бриліантова (Ф. 102), О. О. Дмитрієвського (Ф. 253), М. В. Покровського (Ф. 593).

8. ГИМ. ОПИ: О. С. Уварова і П. С. Уварової (Ф. 17), архім. Амфілохія (Ф. 41).

9. СПб. филиал Інститута востокознавства. Архів: Б. О. Тураєва.

10. РГАДА: О. О. Бобринського (Ф. 1412), С. Д. Шереметєва (Ф. 1287).

11. РГБ. ОР: Є. Є. Голубінського (Ф. 541), О. П. Голубцова (Ф. 541 – в складі архіву Є. Голубінського), архім. Леоніда (Кавеліна) (Ф. 148), О. П. Лебедева (Ф. 172).

12. ГАРФ: вел. кн. Миколи Костянтиновича (Ф. 664), вел. кн. Миколи Михайловича (Ф. 670), С. Ф. Ольденбурга (Ф. 581).

14. Архів А. В. Прахова – в Государственном русском музее (Ф. 139) та Государственной Третьяковской галерее (Ф. 230).

Таким чином, джерельна база дисертаційного дослідження цілком репрезентативна і представлена в опублікованих та архівних матеріалах усіх етапів життя, сфер діяльності та напрямків наукових студій М. І. Петрова. Значною мірою збереглися також документи установ, в яких чи з якими він співпрацював (особливо наукових структур КДА), а також архіви його колег, знайомих, сучасників. Опрацювання джерел виявило їх значний потенціал, який дозволив вирішити визначені в дисертації завдання і досягти поставленої мети.

РОЗДІЛ 2 ВИХОВНІ, НАВЧАЛЬНІ І НАУКОВІ СТРУКТУРИ У СВІТОГЛЯДНОМУ ТА ПРОФЕСІЙНОМУ СТАНОВЛЕННІ М. І. ПЕТРОВА

2.1 Початковий етап формування світогляду М. І. Петрова

Становлення Миколи Івановича Петрова (1840-1921) як людини і вченого, чия діяльність найтіснішим чином пов'язана з Україною, її історією, духовною культурою, освітою і наукою, розпочинається ще в дитинстві (ми всі, сказати б, родом із дитинства). Саме тоді були сформовані риси його особистості, які значною мірою зберігалися, а почасти і зберігалися, впродовж всього життя. Тож і розуміння самої особистості Петрова передбачає аналіз усіх етапів становлення його як особистості – по-перше, і особистісної еволюції – по-друге. Доцільність такого аналізу очевидна ще й тому, що М. І. Петров сам, уже на схилку років, рефлексував у спогадах щодо своєї біографії, життєвих пристрастей і професійних уподобань.

У мемуарах Петров описує «середовище дитинства» – село Вознесенське при посаді Унжа Макаріївського повіту Костромської губернії [88 (рукопис спогадів М. І. Петрова не має належної архівної пагінації, посилання на конкретні аркуші цієї справи не подаємо) = 89, с. 146 наст.; спеціально про це див.: 520, с. 51-53; 583, с. 17-22; 599, с. 10-11; 560, с. 39]. Цей світ, світ потомствених священнослужителів та їхніх родин накладав своєрідну печать на всіх мешканців села, у т. ч. й на Миколу Петрова. З дитинства він був часткою релігійного середовища, котре сприяло не лише вихованню його в дусі християнських чеснот, але й вивченню церковного життя, так би мовити, «з середини». Замкнутість цього середовища дещо порушувалася селянами та міщанами, які час від часу відвідували місцевий собор. Тут, здається вперше у своєму житті, Петров зіткнувся з українізмами, що їх вживали селяни у розмовній мові і що їх пізніше, вже перебуваючи в Україні, він згадував: «хліб», «радіти» тощо [583, с. 18].

Місце дячка у цьому причті традиційно належало членам роду Петрова. Дячком були: дід (Петро Григорович), батько (Іван Петров), брат (Федір). Уже дорослим, у 1860 р. серед паперів місцевого диякона М. І. Петров віднайде клірову відомість села з середини XVIII ст. («длинная вереница потомства членов причта в нисходящем порядке» [88 = 89, с. 150; пор.: 560, с. 39]), і пересвідчиться, що там, серед родів церковнослужителів, були записані і його предки. Доказом давності свого священницького роду вважав він і знайдений у дідівській скрині «Люцидарій» [88 = 89, с. 202-203; див. про це: 583, с. 40; пор.: 399, с. 11] – старовинний рукопис енциклопедичного змісту, який відбивав середньовічні уявлення про Бога, людину і світ [97, с. 107; пор.: 560, с. 39]. Недивно, отже, що й атмосфера сім'ї Петрових визначалася релігійними настроями. Головним авторитетом тут була мати. Хвороблива і дуже релігійна, весь побут сім'ї вона підпорядковувала релігійному розпорядку. Важливе місце у цьому розпорядку належало читанню під контролем матері релігійних текстів (Житій святих, поучань на кожний день), з принагідними моралізуваннями [88 = 89, с. 152-153; детальніше див.: 583, с. 19-20; пор.: 560, с. 39]. «Я особисто від цих читань отримав короткозорість і виніс з них ідею свого майбутнього докторського дослідження «Про склад і походження друкованого церковнослов'янського Прологу». – зауважує у своїх мемуарах М. І. М. І. Петров [мається на увазі: 183; див. також: 140]. Самоусвідомлення причетності до духовного стану, яке формувалося з дитинства, впливало на сформування і професійних уподобань. Але при цьому уже з самого дитинства на процес становлення особистості Петрова, його світогляду впливатимуть і чинники не суто релігійного о характеру, як то, наприклад, читання уже згаданого «Люцидарія» [про «Люцидарій» («Люцидаріус») як своєрідну середньовічну енциклопедію див. особливо: 515; там же див. і необхідну літературу з теми, від О. Соболевського і В. Петретца до М. Мозера включно].

Новим періодом цього етапу формування світогляду, життєвої позиції М. І. Петрова стали роки його навчання (1850-1856 рр.) у Макаріївському духовному училищі. Склавши щось подібне до іспиту перед наглядачем («смотри-

телем») училища, десятилітній хлопчик був зарахований до другого класу. У спогадах про училище М. І. Петров особливо вирізняє з-поміж учбового колективу згаданого наглядача училища, протоієрея Федора Островського, який сам не викладав, але постійно слідкував за навчанням та життям учнів, щосуботи здійснював «...розправи з учнями за тижневі навчальні та моральні недоліки,... але ... суворо заборонив самим вчителям тілесно карати учнів за їхні провини» [88 = 89, с. 158-159; детальніше див.: 583, с. 22], та А. І. Ювенського («людина надзвичайно добра, м'яка, гуманна» [88 = 89, с. 159.: детальніше див.: 583, с. 22-23]). У вищому відділенні викладали В. А. Годнєв, І. Ф. Островський (син наглядача училища), інспектори Холуйський та Александров. Як одну з особливостей навчання в училищі учений згадуватиме вимоги щодо латини: «Особливе значення у колі наук, – зауважує він, – надавалося латинській мові» [88 = 89, с. 160 (пор. с. 158); 583, с. 23]. Латиною слід було розмовляти навіть з наглядачем училища, хоч учні вдавалися й до російських слів – у спогадах Петров з гумором згадує відповідні історії [89, с. 160-162].

Як це впливає із спогадів Петрова, атмосфера в училищі на загал була не такою релігійною, як удома, де за вихованням прискіпливо слідкувала мати. Тут на нього впливали нові умови повсякдення, народні вірування та фольклор, сповнений переказами і навіть забобонами про чаклунів і духів, інших персонажів нехристиянської, а радше язичницької традиції. Уже на схилку літ М. І. Петров наголошував, що багато з цих вражень утримує в своїй пам'яті [детальніше про роки навчання М. І. Петрова в училищі див. особливо: 520, с. 51-53; 583, с. 22-24]. Глибоко закарбувалися в пам'яті Петрова і характерні вияви суспільних відносин тогочасної Російської імперії: жахи кріпацтва (вбивство поміщицею молодої дівчини, судове виправдання поміщиці й віддача в солдати нареченого вбитої за його заяву); солдатчина (регулярні побиття старих солдат-інвалідів він постійно спостерігав на дворі інвалідної команди біля училища); сумна доля засуджених на заслання, які постійно великими й малими групами тягнулися великим Сибірським трактом через Макаріїв і повз село Вознесенське [88 = 89, с. 165; пор.: 583, с. 24].

Загалом же, як це впливає із спогадів Петрова, перебування в училищі сприяло поглибленню навичок спілкування, соціальної адаптації, формуванню світоглядних орієнтирів майбутнього науковця. Навчання йшло добре. Петров, як кращий учень, щороку отримував у подарунок «Пространный Катехизис» митрополита Філарета (Дроздова) [мається на увазі «Пространный христианский катехизис Православной Кафолической Восточной церкви» – офіційний катехизис Руської православної церкви (про історію сучасних Петрову редакцій Катехізісу, див. про це: 306; 305)]. Навесні 1856 р. училище ревізував ректор Костромської духовної семінарії архімандрит Порфирій. Він запримітив здібного юнака і сприяв його зарахуванню до семінарії восени того ж таки року [88 = 89, с. 166; детальніше про роки навчання М. І. Петрова в семінарії див. особливо: 583, с. 24-30].

Семінарія як навчальний заклад духовної освіти являла собою, в залежності від типу, більш або менш замкнуте середовище, зі своїми законами і правилами, з усталеними традиціями [див. про це, напр.: 292]. Ті з семінарій, учні яких перебували майже на казарменому становищі в бурсах [щодо бурси в зв'язку з нашою темою див. особливо: 602, с. 365], відзначалися більшою закритістю, жорсткими, якщо не сказати жорстокими, порядками. Що ж стосується Костромської духовної семінарії, то вона бурси не мала, учні жили на квартирах і були більш інтегровані у світське середовище та громадське життя [див. про це: 264]. Петров зауважив у споминах, що в семінарії існувало уявлення про «тип семінарста», котрий трансформувався навіть в узагальнюючий літературний образ. Викладач («професор») Ярославської духовної семінарії Градусов за зразком поеми Пушкіна «Євгеній Онегін» написав поему «Семінаріада» [89, с. 171. детальніше про це див.: 583, с. 25, с. 25 прим. 68-69; 560, с. 99] з трьох частин: «Школьник», «Семинарист», «Студент» [19, спр. 126, арк. 1-48 зв.], в якій вивів типовий образ семінарста (Івана Васильовича Славіна). Майже через сорок років М. І. Петров згадає цей образ семінарста в окремій розвідці [112]. Він підкреслював різницю образу костромського семінарста з літературним типом бурсака М. Пом'яловського [324] чи В. Сінайського [7].

У семінарії, як то було і в училищі, М. І. Петров намагався заручитися керівництвом людей досвідченіших. Йдеться, насамперед, про вчителів – пам'ять про них він пронесе через усе життя. Особливо виділяється в спогадах словесник П. М. Розов [88 = 89, с. 168, 171. детальніше див.: 583, с. 25-28] – Петров-семінарист не надто прагнув до опанування його предмета, але запам'ятав відступи вчителя щодо політичних подій (з преси), цитування ним Герцена, «анекдоти» про Пушкіна. Викладач загальної історії Я. А. Беневоленський, натомисть, «відрізнявся чиновницькою акуратністю і точністю» [88 = 89, с. 169], читав академічні лекції як доповнення до підручника – Петров їх конспектував «і обмежувався ними». Випускник Московської Академії викладач Святого письма В. Ретівцев вважався (поряд з двома іншими випускниками МДА) «першою ластівкою, яка провіщає весну нового царювання», представником «суто наукових устремлінь» [88 = 89, с. 169] – О. Мень назве його «піонером російського релігієзнавства» [594]. Петров прослідкував увесь його життєвий шлях: монашество (Хрисанф), наукова кар'єра в Казанській академії (книга «Религии древнего мира и их отношение к христианству» [мається на увазі: 448]) і архієпископський сан [88 = 89, с. 169] (зрештою, він стане ректором Санкт-Петербурзької духовної академії [див. про нього: 594; 583, с. 26; 560, с. 99]). Вочевидь, ця людина залишила відчутний слід у свідомості Петрова, як і колеги Ретівцева по Московській академії – Ф. В. Виноградов та Д. Ковальов. У спогадах він зауважить: «Ці три свіжих наставники справили загальне пожвавлення в Костромській семінарії» [88 = 89, с. 169]. Ще одним таким учителем був Іван Спасський, котрий по смерті дружини прийняв монашество як отець Сергій. Він читав на вищому відділенні спростувальне («обличительное») богослов'я. Як згадував Петров, Спасський «відкрив ряд лекцій про примирення біблійних сказань про початок світу з даними геології, лекції ці справили величезне враження на слухачів, які записували їх і поширювали в списках по всій семінарії». Сам Петров запам'ятав свою участь у досліді по демонстрації походження світів [88 = 89, с. 169].

У свідомості Петрова сформувався «ідеальний» образ академістів-інтелектуалів, який значно вплинув на формування його власної особистості. Особливо чітко це проступає у пізніших спогадах Петрова: «Це була знаменна епоха в моєму особистому житті, епоха пробудження свідомості, епоха сумнівів і збудження і рішення «проклятих питань» буття» [88 = 89, с. 172]. І хоча Микола Іванович уже не міг згадати, чим були викликані ... «прокляті питання», як вони формувались і вирішувались [88 = 89, с. 172], примітною є згадка про внутрішню боротьбу із спокусою матеріалістичного світосприйняття. Так, він із запалом взявся писати семестровий твір з фізики «Премудрость и благость Божия в устройстве человеческого тела». Цей твір був високо оцінений викладачем, але сам автор бачив цінність праці в іншому: «важливіше для мене було те, що я, з любов'ю працюючи над темою, знайшов в її розробці душевне заспокоєння для себе» [88 = 89, с. 173-174. детальніше див.: 583, с. 26-28]. Потім Петров зайнявся «Шестодневом» св. Василя Великого, порівнюючи його із даними природничих наук про походження світу. Він з захопленням обмірковував тему, запропоновану викладачем логіки і психології («Душа человеческая по природе христианка»), розглядаючи цей вислів Тертуліана в контексті інших його творів [88 = 89, с. 174]. Працюючи над темою, Петров натрапив на латиномовне тлумачення Ветхого Завіту Кальмета (мається на увазі Огюстен Кальме, абат-бенедиктинець, ім'я якого стало сьогодні навіть і популярним у масовій культурі, завдяки згадки у пісні «Укус вампіра» групи «Сектор Газа»), з яскраво вираженим історико-екзегетичним елементом і навіть частину його переклав російською мовою [88 = 89, с. 174]. Саме тоді, очевидно, і зародився його потяг до розгляду християнства та християнської літератури в історичному контексті.

Суттєво впливали на формування світогляду Петрова його старші товариші, які вступили до Московської духовної академії і листувалися з ним. Петров зберіг ці листи, цитував їх у спогадах, оскільки вони, на його думку, відбивали «середовище і... чудові події,... нові ідеї та запити часу» [88 = 89, с. 176]. Особливо важливими для молодого «академіста» були листи Івана Вознесенського. (Принагідно зазначимо, що Іван Вознесенський, видатний дослідник цер-

ковного співу, педагог, церковний і громадянський діяч, перекладач книжок з історії музики [599, с. 5], теж випускник Костромської семінарії а потім і Московської духовної академії, був старшим братом Миколи Івановича Петрова, і при цьому рідним. Поясненням різниці прізвищ може бути намір обох братів – і настійне побажання матері – стати священиками. Згідно з церковними правилами, брати-церковнослужителі повинні були мати різні прізвища, тому-то Іван став «Вознесенським», а молодший брат Микола залишився «Петровим» [детальніше див.: 599, с. 11-12; пор.: 583, с. 25]).

У старших класах семінарії, як це впливає із спогадів М. І. Петрова, він доповнив навчання практичною діяльністю – переписував нотатки по сільському господарству (для тогочасних семінарій – обов’язковий предмет!) вчителя математики і фізики Давидовського, історико-статистичний опис Костромської єпархії тощо. Він взагалі тяжітиме до занять не «схоластичного чи абстрактно-філософського напрямку» [89, с. 174], а до конкретних і прикладних знань – це стане характерною рисою і його майбутніх наукових студій, особливо – опрацювання матеріальних пам’яток Церковно-археологічного музею при КДА.

Обмежитися суто практичним напрямком у семінарські роки М. І. Петрову, усе ж, не випадало. З дитинства привчений до читання, він долучиться до впорядкування учнівської бібліотеки, яка мала на меті компенсувати убогість фондів бібліотеки офіційної. Семінаристи з 1858 р. почали збирати кошти й закуповувати книги та виписувати журнали для своєї бібліотеки. Помешкання, де жив Петров, «стало центром бібліотечної справи» [89, с. 175], тому він мав можливість першим перечитувати всі надходження. За словами Петрова, виписувалися насамперед духовні академічні журнали, вчені богословські та філософські твори, російська класика. З журналів «особливо подобався нам новизною і сміливістю суджень новий журнал Казанської духовної академії... «Православний співрозмовник», – згадував Микола Іванович [89, с. 175]. Тут друкувалися канонічні твори відомого богослова і ректора Академії архієпископа Інокентія (Борисова) «Останні дні земного життя Господа нашого Ісуса

Христа»; праця професора Московського університету С. Шевирьова «Історія російської словесності». Поради щодо поповнення бібліотеки надходили від друзів з Московської академії. У 1860-1861 рр. Петров був обраний бібліотекарем. Це ще більше активізувало його діяльність: у нововідкритій Публічній бібліотеці при Костромському дворянському зібранні Петров читав світські часописи й виписував інформацію про книжкові новинки. Він же організовував літературні вечори з метою спілкування семінаристів на ідейному ґрунті і розвитку літературного смаку [88 = 89, с. 177]. Зацікавлення літературою і взагалі «словесністю», гуманітарисикою в сучасному її розумінні на загаль (навіть і згаданими вище «схоластичними та абстрактно-філософськими» питаннями) стануть результатами цієї суспільної діяльності М. І. Петрова, привнесуть інтелектуальне начало в його заняття суто практичні.

У таких клопотах і в таких студіях спливав останній рік навчання в семінарії. Слід було визначатися з майбутнім. Вибирати доводилося між сільським священством, на чому наполягала мати, і подальшою освітою [88 = 89, с. 177. Див. також: 583, с. 29]. Придивляючись до життя священства, М. І. Петров морально готував себе до цього шляху. Але 12 січня 1861 р. інспектор семінарії запропонував Петрову почати підготовку до вступу в Санкт-Петербурзьку духовну академію. Юнака роздирали сумніви, інспектор настійно радив не зважати на аргументи матері, юнак запросив поради у друзів з Московської духовної академії. Брат Іван порадив вступати до Санкт-Петербурзької духовної академії, вказавши, що там навчатися лише 3 роки і мати їх перетерпить.

З кінця березня 1861 р. Петров узявся за серйозну підготовку, остаточно вирішивши свою долю всупереч побажання матері («... я вирішив – в жодному разі не слухатись її», – зауважує він у цьому ж листі [89, с. 187]). Саме тоді в Костромі відкрилася Публічна бібліотека, з підпискою 27-ми журналів світського характеру. Петров її регулярно відвідував, поступово переймаючись проблемами життя Росії, Європи, світу, що «виводило» його далеко за межі провінційного середовища, за межі духовного стану. Втім, юнак наукам віддавав не весь свій вільний час – його новим громадським служінням у 1861 р. стала ро-

бота в недільній школі заводчика Зотова. З благородних причин семінаристи відмовилися від платні, подарунків, будь-якої іншої винагороди [89, с. 190].

Планам вступу до Санкт-Петербурзької духовної академії здійснитися не судилося. У семінарію надійшла рознарядка послати свого випускника на навчання у духовну академію в Києві – уперше за всі роки існування семінарії. Вибір припав знову на М. І. Петрова, і 4 червня 1861 р. він був офіційно звільнений на квартиру для приготування до вступу в Київську духовну академію [89, с. 193]. М. І. Петров намагався щось дізнатися про цей заклад від брата – слухача Московської духовної академії, проте відповідь останнього була не надто інформативною [89, с. 193-194]. У спогадах М. І. Петров зауважує, що подався до КДА, не закінчивши повного богословського курсу – іспити в Академію провадилися раніше [89, с. 223]. Примітно, що в Костромській семінарії дещо раніше (випуск 1824 р.) навчався відомий історик церкви, візантиніст, сходознавець К. О. Успенський (Чигиринський єпископ Порфирій), а вже після М. І. Петрова – М. В. Покровський (він стане згодом професором Санкт-Петербурзької духовної академії і директором Петербурзького археологічного інституту) – його майбутній колега по церковній археології та музейництві, а також відомий візантиніст Ф. І. Успенський (випуск 1866 р.). Закінчував цю семінарію (ще в 1819 р.) і митрополит Київський Арсеній (Москвін), з яким у М. І. Петрова (та навіть і в протоієрея П. Лебединцева) відносини були складними. Зв'язки з Костромською семінарією М. І. Петров довго не переривав і регулярно отримував інформацію про її життя в листах від товаришів, а потім від брата Івана Вознесенського, який після МДА був призначений туди вчителем [599, с. 12].

«Семінарська доба» в житті Петрова стала часом визначення світоглядних орієнтирів юнака, моральних принципів, інтелектуальних і наукових інтересів. Тут виробилися важливі риси майбутнього науковця: працездатність; прагнення з'ясування подій, фактів і явищ до найменших дрібниць; аналітична система наукового мислення; розуміння потреби живого спілкування дослідни-

ків; демократизм у поведінці, поглядах, стосунках; допитливість, пошуки шляхів для розширення знань (подорожі, опити, листування тощо).

Перебування Петрова в Костромській духовній семінарії, таким чином, стало важливою віхою його особистісного зростання, ознайомлення з історичними на загал і історико-церковними в особливості студіями, початку усвідомлення єдності освіти і науки.

2.2 Навчання і початки наукової діяльності М. І. Петрова в КДА

Шлях М. І. Петрова до КДА розпочинається ще в Костромі, коли, як це вже було сказано [див. також деталізовано про навчання М. І. Петрова в КДА: 583, с. 31-44], навесні 1861 р. в місцеву духовну семінарію несподівано надійшов виклик одного студента для навчання на казенний кошт до Києва. За традицією, костромські семінаристи надсилалися до Московської чи Санкт-Петербурзької духовних академій. Виклик із Києва у 1861 р. був першим за всі 12 років існування Костромської духовної семінарії; вибір семінарського начальства припав на Петрова.

З усіх чотирьох духовних академій Російської імперії КДА мала найдавніші корені, старі традиції, а відтак – цілком стали специфіку й особливості попри уніфікацію академічних статутів [див. про це: 583, с. 31 з посиланнями на: 344; 545; 342].

По дорозі до Києва, у Тулі, Микола захворів на запалення легенів. Упродовж 7-18 серпня 1861 р. він пролежав у лікарні Тульської духовної семінарії, і лише 25 серпня прибув до Києва, коли вже закінчувалися вступні випробування. Для Петрова це означало перспективу складати іспити індивідуально, за якихось пару днів. У листах до брата він писав (вже після іспитів), що подумував навіть про повернення до Костроми [89, с. 224-225]. Однак коштів на зворотній шлях не було, як і перспектив вирішити проблеми в Костромі. При великому напруженні інтелектуальних і фізичних сил Петров 28 серпня склав чотири іспити; 31 серпня (29 і 30 були святковими днями) «зрізався» по математиці

(у семінарії його постійно знімали з уроків математики для переписування паперів), але написав твір на тему: «Имеет ли какое значение вера простого народа, если она не сопровождается ясным и чистым представлением о догматах христианских?» [89, с. 225; детальніше див.: 583, с. 31]. 1 вересня він склав іспити з патристики, природничої історії та сільського господарства, Біблійної та церковної історії, а також написав другий твір на тему: «Можно ли находить какое-либо различие между духовною природою ангелов и духовною природою человека, и может ли человек деятельным усовершением себя достигнуть совершенства высших духовных существ?». У листі до брата Петров детально описував всі перипетії іспитів. Найперше, що він відзначив – це питання, про які навіть не чув. Всі екзаменатори ставили суворі вимоги, особливо П. Юркевич (філософія) та Д. Поспехов (психологія), а також О. Фаворов (гомілетика) і В. Певницький (словесність) [89, с. 225].

Петров так схарактеризував абітурієнтів: «Народ съехался на экзамены все разнохарактерный: много хохлов, есть один грек на старшем курсе (Г. Калмесперн), двое из Валахии, один грузин, двое латышей из Риги и наконец великороссияне. Теперь сообщаются больше единоплеменники с единоплеменниками» [89, с. 225]. Однокурсник Петрова, у майбутньому видатний український письменник Іван Семенович Нечуй-Левицький, у повісті «Хмари» (1870-1874) так опише цю ситуацію: «Туляки зустріли в академії студентів з усієї Росії. Великоруський синод ще попереду, ніж уряд, спостеріг ідею русифікації, і для того він велів в академіях мішати українців з руськими студентами. Тим-то в Київську академію пруть семінаристів з Костроми, Архангельська, з Волги й Сибіру, мішаючи їх з киянами, полтавцями, одесцями й іншими і посилаючи українських семінаристів до Москви й Петербурга, котрі, одначе, не мають охоти туди їхати» [311]. Таких же висновків доходить і Петров, зауважуючи, що запрошення росіян з Московського округу вочевидь робилося владою «с целию не допустить единоплеменности между студентами и возможности восстания» [детальніше див.: 583, с. 31].

5 вересня 1861 р. стало відомо, що Петров прийнятий до Академії, а наступного дня вже відбувся молебень у Конгрегаційній церкві. Перші враження Петрова зафіксовані в листі до брата Івана від 7 вересня 1861 р. [89, с. 224; детальніше див.: 583, с. 32]. Пізніше (в листі від 25 грудня 1861 р.) він передаватиме думку про КДА незаангажованої третьої особи, – студента Санкт-Петербурзької духовної академії. Цей останній зауважив свободу місцевих студентів тільки в побуті, у навчанні же – «бурсацто» і «недосвідченість» [детальніше див.: 583, с. 31]. І все ж, для Петрова в Академії як навчальній структурі відкривався новий щабель особистої свободи, яку він буде підтримувати в науці, в своїх учнях, в очолюваних ним наукових структурах КДА.

Що стосується повсякденного життя у великому місті, то не обійшлося без проблем [пор.: 320]. Першою постала проблема мови [89, с. 225]. Але вже за рік проблем з мовою він не матиме. Навіть більше – почав читати пам'ятки староукраїнською мовою, шукати їх у місцевих давньосховищах [детальніше див.: 583, с. 32]. Загальне ж враження Петрова від КДА було цілком позитивним [див.: 88 = 89, с. 235. детальніше див.: 583, с. 32-33]. Він схвально відгукується про вечори – музичні й танцювальні. зауважує, що «танцы хорошо идут», що майже всі вихідці «из южных губерний» добре танцюють. Один з таких вечорів відбувся 28 жовтня за участю професійних музикантів, там не лише танцювали, але й співали українських пісень [88 = 89, с. 230-231].

Не знижує загалом позитивну оцінку академічного щодення зауваження про випивки під час і напередодні вакацій, «хождение по бардакам» – останнє розцінюється як «данина природі» [26, спр.2849, арк. 3-3 зв.; детальніше див.: 583, с. 32-33]. Примітно, що на захист академічного життя від зображення його надто похмурими фарбами Петров виступить після того, як вийде з друку згадувана повість «Хмари». Микола Іванович, за його спогадами, підготував критичну рецензію, в якій не погоджувався з етнічним принципом протиставлення двох героїв – росіянина (Воздвиженського – за оцінками О. Білецького, «прямого попередника тих чорносотенних київських професорів, які особливо розповсюдились на кінець XIX і початок XX століття» [390]) та українця (Даш-

ковича – на думку Д. Чижевського, прототипом цього героя міг бути Памфіл Юркевич [596]). З оцінкою Петрова не погодився, у свою чергу, його знайомий ієромонах Акакій: «Увы! И прав ведь он отчасти. Мы кацапы ей-ей же скверно себя держим. Сила физическая, сила умственная, усердие, труд, честная служба – все это наше отличие. Но пьем мы, как никто не пьет из мало-мальски цивилизованных хохлов...» [88 = 89, с. 270; детальніше див.: 583, с. 33]. Хоча рецензія так і не була надрукована, але, як згадуватиме Петров, «едва ли не она была началом ... занятий новою украинскою литературою» [88 = 89, с. 273 прим.], – позначивши, констатуємо ми, один з найбільш плідних напрямків у подальшій науковій діяльності Миколи Івановича.

Загалом, життя студентів КДА було змістовніше, аніж костромських семінаристів. Немало цьому сприяло те, що Академія знаходилася у великому університетському місті. У жовтні 1861 р. М. І. Петров писав братові, що відвідав Університет і, серед іншого, колекції спеціалізованих його кабінетів [88 = 89, с. 230]. Ці колекції назавжди запам'яталися йому, і пам'ять ця позначила ще один напрямок майбутніх його уподобань – музейництво і колекціонування. У подальшому він постійно консультуватиметься із завідувачами музеїв і колекцій в університеті Святого Володимира (В. Антоновичем, Ю. Кулаковським та іншими) в організації Церковно-археологічного музею, його облаштуванні та організації колекцій.

Цікавився Петров і університетськими лекціями, але, судячи з листів, сам на них не ходив, лише чув розповіді інших академістів [89, с. 234; пор.: 265]. Університет спокушав багатьох слухачів КДА. Уже в перший рік студій Петрова туди перейшов його однокурсник Телегін, а 25 грудня 1861 р. Петров повідомляв брата, що ще шестеро з молодшого курсу мають намір перейти у Київський Університет. При цьому він додавав, що університетське начальство вважає студентів Академії найбільшими нігілістами, ледь не атеїстами («самые рьяные отрицатели» [89, с. 235]), і має намір приймати їх до Університету тільки через спеціальний екзамен. Петров вважав такі настрої результатом впливів на громадську думку знаменитого тургенівського персонажу Базарова та ідей «Со-

временника» за якими вихованці духовних закладів уявляються циніками і людьми невіруючими [26, спр. 2849, арк. 1 зв.; пор.: 89, с. 235; 583, с. 34]. І дійсно, вплив світського раціоналізму й секуляризму досить відчутно позначався на студентах КДА, що помітив один з найкращих її викладачів, В. Певницький [26, спр. 2849, арк. 1 зв. = 89, с. 235]. Петров не заперечував загалом цю тенденцію – він писав в одному з листів, що на вакаціях студенти часто дискутують про ідеалізм та матеріалізм [26, спр. 2849, арк. 3 зв. детальніше див.: 583, с. 34]. Зацікавленість матеріалізмом виявляли і друзі Петрова з Московської духовної академії, М. Виноградов у їх числі [89, с. 204]. Останній повідомляв Петрову, що якийсь київський академіст, – студент із Риги, – має «Сутність релігії» Фейєрбаха, рекомендував прочитати «Історію нової філософії» Куно Фішера [див. про це: 583, с. 34].

Усе це не могло не вплинути на Петрова, і вплив цей можна бачити в зацікавленні його новітніми філософськими ідеями й течіями, політикою та різними суспільними рухами. Сприяв цьому і проект, про який відомо лише зі спогадів Миколи Івановича. Восени 1861 р. ректор КДА архімандрит Філарет запропонував поміщику Ризничу стати попечителем Академії. Останній висунув ряд умов: створити Товариство світських попечителів КДА, ввести їх до Ради, аби надати Академії, схвально зауважує М. І. М. І. Петров [89, с. 232], практичного напрямку. І хоча цей проект не був підтриманий Синодом, важливо те, що студенти Академії про нього знали й сподівалися на зміну не лише академічного життя, але й духовної освіти на загал.

Впливи світського на побут, життя та свідомість академістів, спонуки до зацікавлення громадським життям друзів з МДА – усе це спричинило увагу Петрова до молодіжних рухів. Насамперед це проявилось у збиранні інформації про студентські рухи в КДА 1850-х років. На початок Петров скопіював лист невідомого студента Академії від 1858 р. про заворушення у вересні-жовтні, ідейним поштовхом до якого стала стаття про російське духовенство в «Русском заграничном сборнике», та подачу скарги на ім'я імператора. Ці події були описані двома сучасниками Петрова пізніше, і він зробив відповідне поси-

лання в коментарях до листа [320; 279]. На додаток, у тому ж таки 1861 р., Петров зібрав усні свідчення про заворушення студентів, де події представлялися дещо інакше. Він дізнався про публікацію опису заворушення в «Колоколе» Герцена, що призвело до заборони виписування до бібліотеки КДА світських журналів. З іншого боку, двоє кращих студентів перейшли до університету, один з них – Михайло Владимирський-Буданов, у майбутньому відомий історик права, професор юридичного факультету Університету св. Володимира [детальніше про це див.: 583, с. 33-35].

Рухи, описані М. І. Петровим, отримали розголос по всій Російській імперії, були добре відомими і в Санкт-Петербурзі. Керівниками жовтнево-листопадових подій 1859 р. були визнані студенти Стефан Дахнович, Павло Житецький, Михайло Нікольський і Михайло Владимирський-Буданов, які «устроивали возмутительные совещания». Збереглися пояснювальні записки названих осіб (і ще Романа Василевського). Окрім того, лист студентів до імператора від 19 листопада 1859 р. зі скаргами на академічне начальство, який був перехоплений на пошті, все ж у копії потрапив до Синоду [43, оп. 205, спр. 348, арк. 1-40 зв.]. Це заворушення дійсно мало гучний резонанс, рознесений «Кололом», тому про нього всі довго пам'ятали. Натомість, про перші інтелектуальні рухи 1856 р. й видання рукописного журналу «Все и многое другое» ніхто не пам'ятав [25, спр. 840, арк. 1-12; 270, с. 165; 583, с. 35; пор.: 498, с. 29, 36].

Збирав Петров і свідчення про селянські рухи на Київщині 1855 р., пов'язані з інвентарною реформою, та про жорстокі розправи над повсталими. У мемуарах вчений додавав, що про ці повстання протоієреєм П. Г. Лебединцевим була зроблена публікація в «Киевской старине» [583, с. 35].

Найцікавішою з точки зору майбутнього наукового інтересу Петрова до історії української літератури XIX ст. є згадка в листі до брата від 30 жовтня 1861 р. про події, пов'язані з перевезенням труни з тілом Тараса Шевченка через Київ. Він писав, що при цьому троє студентів Академії виголошували промови, за що отримали догану від ректора («за то, что они говорили речи над негодяем, бунтовщиком»). «Студенти, – зауважує М. І. Петров [89, с. 230. Пор.:

26, спр. 2849, арк. 3; 583, с. 35], – були малороси і захищали Шевченка», і ректор наказав їм подати прохання про звільнення, яке, щоправда, не затвердив митрополит. Пізніше, вивчаючи українське літературне життя XIX ст., Петров отримав додаткові свідчення одного з цих студентів (К. М. Шостацького). За версією цього останнього, ректор, вислухавши його розповідь про промову на Подолі біля церкви Різдва Богородиці, порадив більш нікому про це не говорити [детальніше див.: 583, с. 34-35].

Цікавився М. І. Петров і громадськими рухами в Києві. У першу чергу мова йшла про заворушення студентів-поляків в Університеті св. Володимира [89, с. 229, С. 237 прим. 31. детальніше див.: 583, с. 35]. Оповідями про польські виступи в Києві сповнені листи Петрова тих років (три з них він навіть передав для подальшої публікації професору Новоросійського університету Линниченку [89, с. 221; щодо музейницької діяльності проф. І. Линниченка див. особливо: 387; 502; пор.: 509]). Так продовжувалося до осені 1863 р. У листі ж від 11 вересня 1863 р. Петров констатує: «Польское дело у нас уже начинает выходить из моды. Прежнего сочувствия к полякам уже не слышать. Польская интеллигенция стала смешным словом» [89, с. 238].

Польськими виступами, однак, зацікавлення Петровим суспільно-політичними рухами не обмежувалося. Він пристав до пропозиції брата [89, с. 209] і московських друзів щодо створення інформативної бази виступів молоді в університетах і семінаріях Києва, Харкова і Казані. У листах з Києва М. Петров повідомляв про арешти студентів в Університеті св. Володимира [89, с. 227]. Натомість від своїх кореспондентів він отримував інформацію про події і настрої студентів Москви і Петербургу. Слід зауважити, що настрої ці характеризувалися прагненнями до лібералізації і демократизації не тільки системи освіти (духовної у т. ч.), не тільки все більш популярними в середині XIX ст. матеріалістичними ідеями. Проте в листах з Москви та Санкт-Петербурга відчутний і певний скептицизм щодо лідерів та ідеологів ліберально-демократичного рухів, самої цієї ідеології, її світоглядних засад [див., напр., лист студента Лінденберга до Виноградова від 14 травня 1862 р.: 89, с. 215].

Назагал, однак, загальний настрій детальних описів студентських виступів та їх придушення властями відбивав радикальні ідеї свободолюбства, лібералізації суспільства, орієнтації на конституційний устрій західних країн. Петров писав брату, що захоплений змістом його листів, читав їх своїм товаришам [89, с. 229]. Очевидно, що бунтівні настрої проникли і в середовище академістів, штовхали їх до протестів, які також відбиті у листах Петрова-академіста та інших, дотичних до нашої теми джерелах [89, с. 232, 234; 26, спр. 2849, арк. 1 = 89, с. 235; 43, оп. 205, спр. 348, арк. 35, 52-55 зв.; про всі ці події див. детальніше: 583, с. 36-37, с. 36 прим. 86].

У листах Петрова 1861-1864 рр. політичні виступи та настрої студентів посідають чільне місце. Це свідчить про його включення в публічне життя, яке характеризувалося демократизацією та лібералізацією суспільної свідомості, пошуками світоглядних орієнтирів. Демократизм стане визначальною рисою особистості Петрова до останніх днів життя, що підкреслюватимуть всі сучасники. Боротьба за права студентів і відстоювання їх прав буде однією із сфер діяльності професора в Раді КДА. Не випадково і в свої пізні спогади Петров включить тексти всіх листів з незначними коментарями, підтверджуючи цим, що і в його самооцінці час навчання в КДА був добою розвитку потягу до громадського життя й демократичних ідей.

Проте захоплення Петровим суспільно-політичними ідеями та рухами не завадило його студіям. Основним в його житті і після вступу до КДА залишалося, безумовно, навчання. І тут, як і в Костромі, багато залежало від викладачів. Під їхніми впливами (хоча, як ми бачили, не тільки) формувалися наукові уподобання Петрова, визначалося коло його дослідницьких і науково-організаційних інтересів. Кращим джерелом для дослідження цієї теми є характеристики самого Миколи Івановича, щедро розсипані у всьому його творчому та епістолярному доробку. Важливе місце в цьому доробку посідають характеристики викладачів Академії. Насамперед, М. І. Петров, на основі власних вражень і за відгуками старших студентів, виокремив особливості Памфіла Юркевича і Віктора Певницького.

Про Юркевича юнак повідомляв друзям, як про найвизначнішого з філософів Русі [89, с. 227; пор.: 89, с. 228, 213, 225; пор. також: 583, с. 37, 37 прим., 38]. Пізніше до цих характеристик додалися хвалебні відгуки студентів університету, які відвідували лекції Юркевича. Петров зауважив, що на цих лекціях буває багато сторонніх, студентів старших курсів і тому не вистачає місць і доводиться слухати стоячи. Втім, «стояти» на лекціях Юркевича Петрову майже не довелося: професор перейшов до Московського університету. На прощання Микола разом з товаришами (близько 50 чол.) 27 листопада 1861 р. сфотографувалися з Юркевичем (цю фотографію віднайти не вдалося) [див.: 354; 605]. На його місце з Казані був переведений Рублевський і, як писав Петров: «Первая его лекция после лекций Юркевича нам не понравилась, поэтому в следующий класс, так как Рублевский замедлил приходом, студенты разошлись, и Рублевский пришел в пустую аудиторию» [цит. по: 583, с. 37]. З іншого боку, брат Іван Вознесенський повідомляв, що Юркевич «не всеми благосклонно принят в Москве... московские личности называют его схоластиком и – пожалуй – отсталым человеком. Он, по-видимому, принадлежит к школе идеалистов и, как известно, не жалуется материализм новейший» [89, с. 213]. Остання фраза підкреслює причину несприйняття Юркевича матеріалістично налаштованими колами в Москві і цілком співзвучна як із спогадами сучасників тих подій, так і з висновками пізніших дослідників [див., напр.: 596]. Для дослідження ж нашої теми важливо зауважити, що відгуки М. І. Петрова про Памфіла Юркевича засвідчують, що, попри його ліберальні і демократичні юнацькі симпатії, він уже на той час формується як самостійно і критично мисляча особистість, не зашорена ідеологічними упередженнями.

Віктор Певницький захопив Петрова красою мови й самим предметом (літературознавство). Він писав брату: «Певницкий говорит очень скоро, отчаянный краснобай» [89, с. 227]. Після від'їзду Юркевича, за оцінкою Петрова, Певницький став найкращим професором в Академії. За чутками, він перебував під наглядом митрополита за статтю «О духовной литературе», і це ще більше підносило його авторитет. Особливо наголосимо на тому, що саме Певницький

початково викладав у Петрова «словесні науки» і мав дуже великий інтелектуальний вплив на нього. На схилку років Петров висловив думку про впливи Крижанівського (див. далі), яку підхопили всі біографи і дійшли висновку, ніби Крижанівський був першим науковим наставником Миколи Івановича. Між тим, у студентських листах його є лише одна згадка про Крижанівського після характеристики чільних викладачів.

Третім Петров відзначив історика церкви, свого майбутнього колегу і друга Івана Малишевського [цит. по: 583, с. 38]. Четвертим у листах Петрова з'являється Феофан Лебединцев, який розпочав працювати в Академії у 1862 р. на старшому курсі [583, с. 38]. І лише п'ятим постає в листах М. І. Петрова Юхим Крижанівський. У зв'язку з переходом Певницького на кафедру гомілетики, Крижанівський був переведений на кафедру словесності з Київської духовної семінарії. Випускник КДА (навчався в 1853-1857 рр.) [29, спр. 3975, 3997]., він редагував у 1856 р. згаданий вище рукописний журнал студентів і викладачів Академії «Все и многое другое», написав до нього концептуальну передмову, придумав і саму назву (парафраз Піко делла Мірандола) [25, спр. 840, арк. 1-12]. У 1861 р. отримав у КДА звання магістра [29, спр. 3941]. У спогадах, цитуючи свої листи від 1861-1862 рр., М. І. Петров передає чутки про напружені стосунки Ю. Крижанівського з митрополитом [89, с. 236], про те, що ректор КДА архімандрит Філарет теж був невисокої думки про митрополита, а тому й прихистив Крижанівського в КДА [26, спр. 2849, арк. 2. детальніше про всі ці чутки див.: 583, с. 38-39]. (Принагідно зауважимо, що напружені стосунки митрополита Арсенія з ректором Академії тривали і в подальшому і мали своїм піком відверту протидію митрополита впродовж 1872 і 1873 рр. захисту докторської дисертації Філаретом [див. про це: 9, спр. 120, арк. 1 зв.- 2 зв.; 29, спр. 3978 а, арк. 1-2 зв.]. Зрештою, ректор змушений був вдатися до написання докторської дисертації уже з іншої теми [9., спр. 3996, арк. 1-1 зв., 4], над якою працював аж до трагічного для себе від'їзду до Риги у 1877 р. включно. Про вплив Філарета на формування своїх наукових інтересів Петров писав 1918 р. в «Спогадах старого археолога» [96, с. 93 = 97, с. 107; пор. про Філарета: 304]).

Зберігся і конспект лекцій з російської літератури Ю. М. Крижанівського, записаний у 1862/1863 рр. М. Петровим та П. Линицьким [9, спр. 165, арк. 1-35]. Ці лекції провадили ідею еволюції літератури через еволюцію форми і жанрів. Вони акцентували історичний елемент, орієнтуючи на пошук текстів (чим Петров згодом і зайнявся), у них розкривалися особливості літературного процесу в Україні. Схильність Петрова до літератури обумовлювалася попередньою системою освіти і самоосвіти, колом читання, колом спілкування і власними спробами літературної творчості. Однак все це постане пізніше – на останньому відділенні Академії.

Регулярні наукові заняття М. І. Петров розпочав у 1864 р., коли взявся опрацьовувати запропоновану Ю. М. Крижанівським курсову тему «О словесных науках и литературных занятиях Киевской Духовной академии до преобразования ее в 1819 г.». Він дослідив рукописи з колекцій Академії, Київської духовної семінарії й Михайлівського монастиря, але не був допущений у Лаврську бібліотеку [96, с. 93-94 = 97, с. 107]. Ці пошуки увінчалися знахідкою різдвяних і пасхальних інтерлюдій учителя піітики Академії ієромонаха Митрофана Довгалевського за 1736-1737 рр. Стаття про знахідку відразу ж була опублікована в «ТКДА» [149]. Слідом за цією публікацією з'явилися й інші, що також стосувалися літературних творів XVIII століття та візантиністики [98; 260; 214 – редакція КЕВ зробила мовну корекцію пам'яток і на цій підставі М. Максимович заперечував автентичність пам'ятки; 190].

Під кінець навчання Петров представив дисертацію «О науке поэзии и поэтических занятиях в Киевской Академии от начала ее и до преобразования в 1819 году» [текст дисертації зберігся, див.: 23, спр. 325, арк. 1-103 зв.; див. також: 560, с. 43; пор.: 493, с. 126, де ставиться задача включити серед інших і цю дисертацію Петрова до гуманітарної спадщини російської академічної філософсько-богословської школи], за результатами розгляду якої Рада КДА присудила за неї автору ступінь магістра [детальніше про ці і подальші обставини див. особливо: 583, с. 43 наст.]. Проте в вересні 1865 р., як згадував М. І. Петров, митрополит Арсеній (Москвін) «розжалував» його з магістрів у старші канди-

дати, з правом на отримання ступеня магістра через два роки, якщо виправить свою роботу (ректор, натомість, обіцяв після виправлення праці повернути його знову до Києва).

З приводу всієї цієї колізії з магістерською М. І. Петрова існує кілька версій. Детально про них (в особливості – про версію В. Дурдуківського [447. С. 9-10]) говорилося в уже цитованому вище дослідженні [583, с. 42-44] і, обмежені вимогами щодо обсягу нашої роботи, зауважимо лише, що сам М. І. Петров згадував про резолюцію щодо виправлення тексту й повторного розгляду його через два роки. Якщо ж брати до уваги нелюбов митрополита до Юхима Крижанівського, – наукового керівника Петрова, – і невисоку думку ректора, відповідно, щодо митрополита, то скасування ступеню цим останнім і заступництво ректора стають більш зрозумілими. Крім того, зберігся атестат М. І. Петрова, в якому констатується, що студент закінчив КДА «по способностям – очень хороших, прилежании усердном и поведении весьма хорошем». Принагідно зауважимо й інші оцінки атестату: «очень хорошо» (вчення про Священне Писання, церковне богослужіння, канонічне право, загальна і руська церковна історія, російський розкол, філософія, загальна словесність, латина), «весьма хорошо» (викривальне богослов'є, церковне красномовство), «довольно хорошо» (німецька мова), «хорошо» (догматичне та моральне богослов'є, історія філософії, патрологія, загальна і вітчизняна громадянська історія, єврейська і грецька мови). В атестаті також зазначалося, що 9 липня 1865 р. Конференція Академії надала М. І. Петрову ступінь кандидата «с правом на получение степени магистра чрез два года службы в духовно-училищном или епархиальном ведомстве с одобрением начальства и по представлении нового более совершенного сочинения, и определением Синода от 13 января текущего года утверждено в означенной степени» [17, спр. 12, арк. 1-1 зв.].

Цим і завершився «академічний етап» у житті М. І. Петрова, наповнений суттєво іншим, порівняно з етапами попередніми, змістом. Велике, університетське місто, коло національних проблем, численні рухи молоді звернули Петрова до громадського інтересу, зацікавлення політикою, ліберально-

демократичними ідеями. Все це вивело його із звичного оточення священнослужителів, духовного середовища, привнесло світський струмінь у його життя. Навчання в КДА зорієнтувало Петрова на студіювання наук, а не навчальних дисциплін, як то було характерно для семінарії). В академічні роки Петров долучився й до наукового пошуку. Він працював здебільшого самостійно, і не лише через відсутність наукового керівника (на початку 1865 р. Ю. Крижанівський був переведений до Польщі, а згодом став поважним членом Синоду [див. про це: 466, с. 52]), але через відсутність наукової школи та наукових структур у тогочасній КДА в принципі. Потрібна була тема, базована на місцевому матеріалі, але ще не розроблена. Ніхто з істориків церкви в КДА такої теми не запропонував. І лише Ю. Крижанівський дав літературознавчу тему, яка значною мірою визначила подальші наукові і дослідницькі інтереси М. І. Петрова.

2.3 М. І. Петров у Волинській духовній семінарії

По завершенню навчання в Київській духовній академії Петров на п'ять років потрапляє до Волинської духовної семінарії, що у Кременці [див. особливо: 583, с. 44-47; 378, с. 24; 387, с. 118; 602, с. 326; 480; 560, с. 43-46, 104-106]. Свої враження від Кременця, з намірами вдатися до вивчення місцевих давньосховищ, Микола Іванович виклав у першому ж листі до брата, датованого 17 листопада 1865 р. [88, арк. 136 зв. = 89, с. 242]. Відразу вдатися до архівних пошуків, однак, не вдалося – слід було готувати лекційний курс з історії літератури, викладати «словесність» [88, арк. 139 = 89, с. 245]. Уповільнювали науковий поступ Петрова і справи сімейні. 9 жовтня 1866 р. він побрався з Єлизаветою Іванівною Масальською, походженням, можливо, з роду вельмож литовської доби [87, 60. детальніше див.: 55, с. 17]. Вже через рік, 16 вересня 1867 р. у них народилася дівчинка – Віра й Софія [583, с. 45; 560, с. 44]. Треба було забезпечувати сім'ю, допомагати матері, щось відкладати на майбутнє [88, арк. 143, 145].

Шлях до творчості відкривало М. І. Петрову започаткування «Волинских епархиальных ведомостей» (далі «ВЕВ»), редактором яких його було призначено. Редагування потребувало спеціальних знань і досвіду. Микола Іванович шукав їх у П. Г. Лебединцева – незмінного редактора «Киевских епархиальных ведомостей» упродовж 1863-1873 рр. [1; 439, с. 11; пор.: 602, с. 326; 400, с. 216-221; 560, с. 46-47]. Останній схвалив проект друку в «ВЕВ» описів пам'яток православ'я на Волині та інформацію про сучасне церковнопарафіяльне життя, як і церковнослов'янський шрифт видання. М. І. Петров намагався бути сміливим редактором. Він замовляв статті на конкретні теми і не відступав від церковнослов'янського шрифту попри всі вимоги начальства [88, арк. 145 = 89, с. 252; пор.: 480, с. 44]. Для «ВЕВ» і для етнографічних праць П. Чубинського Петров з семінаристами почав роботу по збиранню етнографічних матеріалів і пам'яток фольклору. 15 листопада Микола Іванович надіслав Чубинському цілу збірку етнографічних матеріалів, зібраних разом з учнями (описи річних свят та обрядів, весільних звичаїв та ігор тощо), а також власні замітки «о разных предметах этнографии». Чубинський відповів 5 квітня 1870 р. подякою і проханням допомогти у збиранні казок, обрядових пісень та діалектологічного матеріалу [88, арк. 148 = 89, с. 256]. Примітно, що подібні етнографічні матеріали для Чубинського надсилали й інші, за висловом Кістяківського, «українофіли 60-х років» [301, с. 180]. Таким чином Петров, сам того не відаючи, теж наближався до числа «українофільствующих» уже з огляду на сам об'єкт етнографічних пошуків і студій.

Наукові контакти з КДА Микола Іванович підтримував як через листування з її викладачами, так і через її видавничу структуру – «ТКДА». Насамперед, він подав до друку «Пасхальні інтермедії» Довгалевського, які, однак, так і не були опубліковані через «непристойности некоторых мест» [89, с. 244 прим. 38]. Натомість, у 12-му числі 1865 р. вийшла друком вже згадана стаття «О судьбе вена Константина Великого в Русской церкви» а в числі 1-му від 1866 р. «Из истории гомилетики» [113]. Петров повідомляв брату, що зовсім «утвердився в журналі». Та й ректор Академії архімандрит Філарет писав йому:

«Бога ради, будьте снисходительны и присылайте труды Ваши, которые всегда с удовольствием будут печататься в «Трудах» Академии» [88, арк. 145 зв. = 89, с. 252]. Йому вторив один з редакторів, згаданий вище проф. Малишевський: «Если у Вас есть какие статьи, например, об иезуитах, или другие, то примем их с удовольствием...» [88, арк. 151 = 89, с. 253]. В останній рік перебування у Кременці Петрова в «ТКДА» дійсно почалася публікація його великого дослідження про василіанський чин [138; 166; 207; 208]. На прохання ректора Академії вчений шукав для академічної галереї портрети Гальшки Гулевичівни, патріархів Ієремії та Феофана, Леонтія Карповича, Захарії Копистенського, Мелетія Смотрицького, Іова Борецького [89, с. 252].

Сучасні дослідники підкреслюють, що Петров чи не першим послідовно взявся за місцеву старовину: обслідував стару кременецьку бібліотеку, яка складалася переважно з польськомовних та латиномовних книг, місцевий архів (був членом комісії по його розбору), а згодом ще й архів Почаївської лаври. В цей час з'являється ряд його праць краєзнавчого спрямування: історія Волинської духовної семінарії, Кременецького ліцею, Острозької академії, історія окремих монастирів, василіанського ордену на Волині тощо [209; 309; 138; 168; 197; 249; 205]. Петров збирав також краєзнавчі матеріали для нарисів про Волинь та Волинське Полісся. Зокрема, тут він записав українські народні історичні пісні про пана Каньовського (графа Потоцького) та Бондарівну і про знищення панщини. При цьому вчений переслідував «патріотичну» мету – доведення руськості краю: «Эти последние два труда я предпринял с целию доказать, что этот край – русский, и что православная семинария имеет право давности на занимаемое теперь место после польского лицея, вопреки мечтаниям поляков» [88, арк. 139-139 зв. = 89, с. 245]. Втім, поступово, в результаті все більшого спілкування з місцевим населенням Петров починає розуміти сенс національних рухів (і не лише польських, але й українських) та більш критично оцінювати дії офіційної російської влади, спрямовані на русифікацію краю.

У 1866 р. волинським архієреєм був призначений Агафангел, який поставився до семінарії неприхильно [89, с. 257-258, Пор.: 560, с. 45]. Взимку 1868 р.

головним редактором ВЕВ був призначений племінник єпископа Соловйов, який очолив «російську партію» в семінарії, і Петров змушений був піти з редакції, оскільки «по мнениям и инсинуациям здешних интриганов, я принадлежу якобы к волынской ополяченной партии, потому что не считаю ношение желтых чулок полонизмом и не гнушаюсь наставниками местного происхождения» [88, арк. 146 зв. = 89, с. 253]. У такій ситуації, хоча Миколу Івановича одногосно обрали секретарем семінарії, що поліпшувало його матеріальне становище [88, арк. 146 зв. = 89, с. 253], він постійно намагався кудись переїхати. Знайомі радили йому переїзд хто до Слуцька, хто до Мінська, до Холму, до Седлецької гімназії в Царстві Польському... Брат Іван настійно рекомендував Київ (лист від 17 червня 1866 р.): «Стремись в Киев! Тебе надобно быть бакалавром, а еще лучше профессором университета в Харькове. Не хлопотать об этом, значит не знать себя, быть беспечным и терять время» [88, арк. 140 = 89, с. 246].

З Києвом, однак, виникли проблеми. Про університети для випускника КДА неможна було й мріяти – перш, ніж покинути духовне поприще, слід було сплатити всі кошти за роки навчання в Академії. У цій ситуації Іван Вознесенський запропонував переїхати до Костроми, в рідну семінарію: «Деятельность обширная и полезная – восстановление семинарии и положение основы для будущего [у 1866 р. Костромська семінарія отримала нові приміщення і поштовх для подальшого розвитку, див. про це офіційний сайт семінарії: 482], ход широкий... Не опускай, брат, случая, если тебе там не совсем нравится». Але Петров не бажав міняти Кременець на Кострому, і в числі причин висував науково-архівну: «... Нужно еще заметить, что Волынь более представляет новых материалов для моих литературных занятий, чем Кострома» [88, арк. 141, 143, 146 зв. = 89, с. 253].

З іншого боку, Петров намагався вирішити питання з магістерською дисертацією. Він повторно подав в КДА свою працю «О словесных науках и литературных занятиях в Киевской Академии от начала ее до преобразований в 1819 г. », яка була відредагована В. Ф. Певницьким і почала друкуватися в «ТКДА». Однак, попри нове позитивне рішення Ради Академії, Синод не затве-

рдив магістерського звання під приводом занадто світської теми для магістра богослов'я [88, арк. 143 зв. = 89, с. 249-250]. Вчителі й колеги Петрова намагалися допомогти. П. Терновський рекомендував йому листі від 7 березня 1867 р. клопотати щодо присудження ступеня магістра за інші його праці [88, арк. 145 зв. = 89, с. 249], що, зрештою, і було зроблено. 19 січня 1868 р. ректор КДА архімандрит Філарет (Філаретов) інформував свого вихованця про успішне просування його справи [88, арк. 145 зв. = 89, с. 252], і 17 вересня того ж року М. І. Петрову був, нарешті, виписаний диплом магістра богослов'я [17, спр. 22. детальніше тут і далі по тексту див.; 583, с. 47]. В очікуванні диплома М. І. Петров працював в архівах Києва, і саме тоді віднайшов інтермедію Георгія Кониського «О воскресении мертвых» (1746) [883, арк. 1].

Звання магістра надавало формальні підстави для переведення до Академії. Цією справою активно опікувалися викладачі Петрова – І. Малишевський, В. Певницький і, особливо, ректор архімандрит Філарет. 24 квітня 1870 р. Петров був обраний на звільнену кафедру словесності [88, арк. 148-149], а 10 червня затверджений доцентом кафедри теорії словесності, чужих літератур та історії російської літератури. 28 червня він назавжди покинув Кременець. З переїздом до Києва почався новий етап життя вченого, який можна визначити як етап цілеспрямованої напруженої наукової, викладацької, громадської праці, етап нового входження в старі й нові структури КДА в ранзі члена викладацької і вченої корпорації Академії.

2.4 М. І. Петров у навчальній та наукових структурах Академії

Тут немає потреби здійснювати реконструкцію всієї діяльності М. І. Петрова за 48 років праці в КДА, участі в громадських акціях, оцінок політичних рухів, партій тощо – усе це неодноразово розглядалося в спеціальних дослідженнях, про які вже йшлося в історіографічному огляді нашої дисертації [відзначимо тільки айповніші з них: 399; 560; 559; 583]. Зупинимось лише на

визначальних для нашої теми моментах перебування М. І. Петрова в навчальній та наукових структурах Академії.

Облаштування в Києві забирало багато часу, левова частка якого припадала на приготування до занять, виконання інших завдань. Так, на день вшанування пам'яті засновників та благодійників Академії М. І. Петрову було доручено підготувати промову [26, спр. 14173, арк. 1-2 зв.]. Труди його винагороджувались. 17 вересня 1871 р. Микола Іванович був обраний екстраординарним професором Академії [26, спр. 21 (диплом від 9 грудня 1871 р.)]. Далі він планував здійснити повну публікацію «Истории базилианского ордена», добитися звання ординарного професора, «а там, – зауважував він, – примусь за составление истории русской литературы и буду добиваться степени доктора» [26, спр. 1, арк. 150]. Однак з невідомих причин (заплановане видання і дійсно було здійснено [208; про цю публікацію див., серед іншого: 489, с. 188]) плани змінилися. Протягом наступних п'яти років була написана дисертація на тему, пам'ятну ще з далекого дитинства; 20 липня 1875 р. вона була завершена [детальніше тут і далі див.: 583, с. 49 наст.]. 14 серпня 1875 р. М. І. Петров подав до захисту роботу «О происхождении и составе славяно-русского печатного Пролога: (Иноземные источники)» [видрукувана того ж 1875 р.: 183]. Докторський диспут у присутності митрополита Арсенія (Москвіна) і вікарія Київської єпархії Порфирія (Успенського) відбувся 18 листопада того ж року. Обидва офіційні опоненти – проф. В. Певницький та доц. Ф. Смирнов – високо оцінили працю докторанта, хоча й висловили при цьому чимало зауважень [25, спр. 6589, арк. 1-3 зв; 6, спр. 1147, арк. 1-12 зв.]. Три години поспіль дисертант давав відповіді на запитання та зауваження опонентів. Вчена рада одноголосно визнала його гідним вченого ступеня доктора богослов'я [88, арк. 164 = 89, с. 272], а Синод 26 липня 1876 р це рішення затвердив. Через неповних два місяці, 24 вересня 1876 р. Петров був обраний ординарним професором КДА [26, спр. 14176, арк. 8], а вже 9 грудня того ж року він отримав і докторський диплом [26, спр. 14176, арк. 21].

Із захистом докторської дисертації та присвоєння звання ординарного професора становище Петрова в КДА не тільки формалізувалося, а й зміцніло. Він міг зосередитися на викладацькій, науковій та організаційній роботі, без постійної апеляції до керівництва КДА. Спочатку, як і визначалося з самого його повернення до Києва, він читав історію російської та західноєвропейських літератур, а з 1877 р. – лише західноєвропейську. Збереглися тексти його лекцій з теорії словесності [25, спр. 6586, арк. 1-42] та (не повністю) з історії зарубіжних літератур [17, спр. 983, арк. 16-39]. Існує чимало й спогадів сучасників-студентів, які слухали Миколу Івановича. Так, проф. П. П. Кудрявцев (теолог, філософ, історик-візантиніст, випускник КДА 1892 р. [див. про нього особливо: 526, с. 83-93; 572, с. 154-175]) згадував, що Микола Іванович мав неймовірний талант реєстрації й систематизації матеріалу, часто він пропонував новинки, яких не знали ще в Росії (наприклад, творчість Гауптмана). Але особливо вдало Петров підбирав теми курсових і дисертаційних праць, дуже відповідально ставився до керівництва молодими пошуковцями, навчав їх палеографії та роботі в архівах. (Одним з таких пошуковців був і один з його біографів у майбутньому, відомий український педагог, літературознавець, критик, громадський діяч В. Ф. Дурдуківський, який у своїх спогадах зауважив: «Робота коло дисертації за керуванням М. І. Петрова ще поглибила мої українські симпатії, підвела, так би мовити, історичний ґрунт для моїх українських переконань, дала змогу систематично ознайомитися з болючим для українського народу, для всього його життя, процесом примусової русифікації, зненавидите російський державний централізм і ще глибше, свідоміше полюбити свій історично обездолений край і народ» [на це звертає увагу В. Даниленко, див.: 453]). До нього за порадами, поряд з академістами, приходили й студенти Університету св. Володимира, молоді магістранти з інших вузів Росії [21, арк. 56]. Цікавими були й теми, які пропонував Петров для письмових творів. Наприклад, у 1879 р. церковно-практичне відділення мало писати твір про роман Чернишевського «Что делать?», який офіційно був напівзабороненим [9, спр. 1852, арк. 13-14]. З іншого боку, В. П. Рибінський, випускник (1887-1891 рр.) і професор КДА [див. про

нього: 418, с. 500-503] згадував, що «манера читання (лекцій) у Миколи Івановича була погана, і дикції у нього не було ніякої», він читав з зошита, його було важко й нудно слухати, однак студенти «ніколи не висловлювали незадоволення на таке читання і ніколи Миколи Івановича не критикували» – його науковий авторитет був незаперечний, окрім того, професор «був другом і захисником студентства», тому користувався пошаною та любов'ю [24, спр. 978, арк. 1; у перекладі українською мовою див.: 334].

З останньою тезою можна погодитись. Петров справді поважав потяг молоді до знань. У листі до професора римської словесності в Санкт-Петербурзькій університеті І. В. Пом'яловського (від 20 жовтня 1883 р.) він писав: «Жалко и больно было после последних приемных экзаменов отказывать в приеме почти половине желающих получить высшее образование». Причина тому – проблема з працевлаштуванням випускників КДА. Петров вважав, що академістам мають давати кращі єпархії (практика, яку шаржував І. С. Нечуй-Левицький у повісті-хроніці «Старосвітські батюшки та матушки» (ображений Олесею академіст Балабуха вирішує: «Поїду в Київ! Зараз поїду! Владика дає академістам парафії на вибір, – яку хоч вибирай!») і взагалі надавати перевагу над семінаристами, або дозволяти вільний вступ до світських університетів [51, оп. 1, спр. 1117, арк. 23 зв.].

Поряд з цим, Петров у 1880-х роках цілком міняє своє ставлення до політичних рухів студентства, однозначно засуджує діяльність соціалістів. Він писав 30 березня 1887 р. І. В. Пом'яловському: «Все-таки грустно и больно, что наша учащаяся молодежь представляет из своей среды такие экземпляры, которые занимаются не наукою, а черт знает чем, прости, Господи!» [51, оп. 1, спр. 1117, арк. 57-57 зв.]. Сам М. І. Петров, при цьому, завжди залишався прихильником реформ Олександра II, особливо в галузі народної освіти. Він тяжів до «прогресивної», або ж реформаторської, «кадетської», «партії» – лівого крила професорської корпорації КДА [щодо так званих «прогресивної» і «реакційної» партій у викладацькій корпорації КДА на початку ХХ ст. див. особливо: 570; 571; див. також: 278, с. 188 прим. 22; пор. до цього: 263, с. 79-81]. Д. І. Богда-

шевський (прибічник правого крила, крила «реакціонерів», «церковників», монархістів, чи, як він сам говорить, «чорносотенців» [263, с. 92: «День моего Ангела падал на воскресение, а потому я устроил небольшое «учреждение» в два часа дня. Были все «чорносотенцы» во главе с В. Ф. Певницким») у листі до О. А. Дмитрієвського від 22 вересня 1908 р. навіть вдається до визначення цієї партії як «Петров и К^о» [цит по: 263, с. 88]. П. П. Кудрявцев наводив слова вчителя, що в основі його світогляду лежить ненависть до кріпацтва і будь-якої залежності людини (психологічним поштовхом до цього був спогад дитинства, коли до смерті була забита дівчина-кріпачка, близька їх родині) – це стало «напрямком його політичного credo» [21, арк. 4]. В. П. Рибінський зауважував: «Було помітно, що Микола Іванович демократ і за одягом, і за зовнішністю, і за манерами, і за симпатіями». В усіх конфліктах студентів з адміністрацією М. І. Петров завжди виступав на боці студентів і обстоював їхні права [24, спр. 973, арк. 1]. У 1884 р. над ним навіть був встановлений неофіційний нагляд поліції, про що вчений повідомляв брата [детальніше про це див.: 583, с. 50-51].

Неодноразово М. І. Петрову доводилося захищати своїх учнів і на засіданнях Ради КДА, де його головним опонентом часто бував проф. С. Т. Голубєв, якого в колі Петрова називали «сатаною» [51, оп. 1, спр. 1117, арк. 64; 583, с. 51]. Так, у вересні 1899 р. Голубєв виступив проти дисертації учня Петрова Д. Вишневського (у майбутньому архієпископ Агапіт) «Київська Академія в першій половині XVIII ст. », зажадавши повної її переробки. Петров зробив офіційну заяву про тенденційну оцінку праці Вишневського і запропонував опублікувати її в «ТКДА» [17, спр. 561, арк. 1-2] (у листі до Вишневського науковий керівник рекомендував негайно дещо виправити й віддати до друку текст [26, спр. 41171, арк. 1-1 зв.]).

Активну позицію зайняв Петров і 14 червня 1911 р. Тоді Голубєв виступив проти обрання чотирьох випускників КДА на викладацькі посади – Лисогорського, Біднова, Соколова, Єпіфановича, які, нібито не підходять «со стороны настроения... нравственности». Петров рішуче виступив на захист своїх колишніх студентів [26, спр. 564, арк. 1-2]. (Василь Біднов був його магістрантом,

пізніше став відомим істориком, одним із найпомітніших учених української еміграції в Чехословаччині [про нього див.: 581]).

Ще одним виявленням демократизму М. І. Петрова в структурі академічної корпорації стала організація на його квартирі (в стінах самої Академії) «субот» для друзів та молоді – це об'єднувало ліве крило професорів та студентів КДА. Тут Микола Іванович виступав не лише як господар, але й як поет та імпровізатор, декламував власні сатири й мадригали тощо [25, спр. 6583, арк. 12-22].

Упродовж 1884-1887 років Петров був редактором «Киевских епархиальных ведомостей» (КЕВ), але не зміг перебороти «консервативні погляди» прот. Петра Лебединцева й передав йому редакторське крісло [111, арк. 49; див. також: 440]. В листі до брата Микола Іванович писав: «Теперь по интриге кафедрального протоиерея Лебединцева, митрополит Платон хочет ему передать Епархиальные Ведомости, в пособие к издаваемому другим Лебединцевым хохломанскому журналу «Киевская старина» [26, спр. 14183, арк. 22; про митрополита Платона (Городецького) див.: 3, спр. 85, 100, 102; 583, с. 53; пор.: 529, с. 65, з оглядом відповідної історіографії; щодо братів Лебединцевих див. особливо: 491, с. 99-121, там само див. історіографію питання]. До «Киевской старины» М. І. Петров був залучений цим «другим (тобто згаданим вище Феофаном) Лебединцевим» від самого початку її формування, поряд з В. Б. Антоновичем та ще кількома особами. Спочатку Микола Іванович активно включився у роботу, намагався залучити до видання відомих йому осіб. За перший рік існування часопису (1882) він опублікував там матеріали в десяти книгах. Однак видавець не виконав своїх зобов'язань щодо гонорару, і М. І. Петров заявив про припинення подальшої співпраці [26, спр. 14216, арк. 1-1 зв., спр. 14217, арк. 1; пор.: 583, с. 53].

Поряд з викладацькою, громадською та організаційно-видавничою діяльністю в стінах КДА М. І. Петров плідно займався наукою. Його учні запам'ятали вчителя «постійно в науці», що працює «до глибокої ночі» і відпочиває лише по «суботах» [24, спр.973, арк. 2]. Предмети його наукових студій бу-

ди дуже різноманітні: від західноєвропейської літератури, через російські й українські літературні твори, до вітчизняної та зарубіжної історії, археології, мистецтвознавства, агіології, розколу, сектантства, історії духовних шкіл, розвитку друкарства і, звичайно, найбільше – різних ділянок історії церкви. Спеціально вчений опрацьовував історію КДА XVII-XVIII ст. та український літературний процес XVIII-XIX ст. Сучасники підкреслювали характерні риси всіх його студій – нахил до швидкої і точної систематизації матеріалів, багато нових знахідок, ідей і відзначали сам процес праці – неймовірну працездатність, яка залишалася «до останнього часу колосальною» [21, арк. 8].

Тут немає сенсу аналізувати всі праці Петрова – вони настільки різнобічні й різнотематичні, що потребують спеціального дослідження і, очевидно, не одного. Зазначимо лише те, що значна їх частина (чи навіть і більшість) так чи інакше належать в прикінцевому рахунку до україністики в широкому її розумінні. Сам М. І. Петров, як то впливає з його власних оцінок, цілком усвідомлював таку «родову ознаку» своєї творчості. Так, в одному з листів до С. Шубинського він зауважує: «Главная запятая для моих работ заключается в том, что я – кацап (великоросс) стараюсь изучить малорусскую и польскую жизнь. А это не шутка» [88, арк. 174; пор.: 583, с. 54]. З усіх же оцінок українських дослідників творчості М. І. Петрова на терені україністики обмежимося відгуком М. С. Грушевського щодо «Очерков украинской литературы XIX века». Зауваживши, що книгу цю він прочитав ще в юності, Грушевський наголошує: на загал вона демонструвала «похід розпоршених, різномастних, різночинних українських письменських сил на відродження української слави, українського життя, української поезії. Від яких різних одправних пунктів вони виходили і якими різними дорогами йшли, скільки було там дрібноти, людей з багажем безконечно малим, а в сумі вони становили поважну течію, поважне історичне явище, проривали глибоку борозну на занедбанім перелозі українського життя. Як бажалося мені якскорше стати в їх ряди і своєю енергією вирівняти упущене, занедбане в сім життю, те що було запущене, заспане нашими предками, щоб забулася [срамотня] година і ожила наша слава – слава України» [285, с. 125]. Гру-

шевський відразу й на все життя став шанувальником Петрова і його праць: написав цілий ряд рецензій на твори Миколи Івановича, звертався до нього за консультаціями [26, спр. 12969, арк. 1-1 зв.], був ініціатором обрання Петрова до Українського наукового товариства в Києві 1907 р. [17, спр. 518-542], запрошував на святкування свого ювілею 1910 р. в Київському українському клубі [17, спр. 352].

Високу оцінку і особисту приязнь виявив до М. І. Петрова й Іван Франко. У 1909 р. Франко відвідав Церковно-археологічний Музей КДА, де зустрічався з ученим і дискутував про інтермедії Лашевського та Довгалевського. (Про останню, критично щодо її потрактування Петровим, І. Я. Франко висловився кількома роками раніше у своїй рецензії [356, с. 23-24]). Як згадував очевидець диспуту Д. І. Дорошенко, «обидва диспутанти залишились дуже задоволені один одним і на ознаку свого задоволення Петров вийняв з шафи кілька грубезних томів своїх праць і звітів Музею та Бібліотеки і подарував їх Франкові. Франко дуже втішався з цього подарунку» [291, с. 108].

Праці Петрова в ділянці літературознавства були високо оцінені вченими закладами. 10 травня 1907 р. Рада Харківського університету на подання проф. М. Ф. Сумцова [це той М. Сумцов, який входив до складу Робочої комісії по заснуванню Української Академії наук; див. про це: 276, с. 11 – серед перших академіків буде обрано і М. Петрова] присудила науковцю ступінь доктора російської мови і словесності. 23 січня 1908 р. це рішення було затверджено Міністерством народної освіти й виданий диплом, за яким Петров став доктором наук вдруге [26, спр. 14240, арк. 1-1 зв.; 26, спр. 14248, арк. 1; 17, спр. 33-34].

Численні праці М. І. Петрова в інших галузях науки нині потребують спеціального розгляду, що не може бути здійснено в межах нашої дисертації. Коротко оглянемо лише його творчість у межах діючих структур КДА.

У 1903 р. Академічна Рада створила спеціальну комісію по виданню 20-томового корпусу документів з історії Академії. Всі матеріали заплановано було розчленувати на три відділи й доручити трьом професорам: 1615-1721 рр. – С. Т. Голубеву, 1721-1795 рр. – М. І. Петрову, 1795-1869 рр. – Ф. І. Титову. Вже

у вересні того ж року Петров подав два томи підготовлених документів за 1721-1750 рр. На видання всього корпусу колишній вихованець і ректор КДА архієпископ Дмитрій (Ковальницький) пожертвував 4000 руб., а публікація лише двох томів відібрала б третину суми. 23 вересня 1903 р. Петров звернувся до Московського митрополита Володимира (Богоявленського), свого колишнього учня, якого він у свій час протегував на кафедрі російської словесності, з проханням почати «братську складку» поміж ієрархами – випускниками Академії (по 1-2 тис. руб.) [26, спр. 14172, арк. 1-2]. Одночасно Петров написав листа першому жертводавцю – своєму учневі, колезі й начальнику – ректору архієп. Дмитрію, повідомляючи про свою ініціативу [26, спр. 14203, арк. 1-1 зв.]. З огляду на вік Петрова, Рада прийняла рішення, щоб його відділ видавати першим. З цього приводу вчений повідомляв прот. Мальцева: «Мне...предоставлено право как старейшему по летам и близкому к смерти (теперь мне 69-й год) издавать свои отделы» [26, спр. 14219, арк. 1]. На початку 1904 р. перший том «Актів» вийшов друком. Петров песимістично писав архієп. Дмитрію, що грошей немає, праця його не оплачується, «я не желаю, да и не могу продолжать дальше дела. Утешаюсь только тем, что я обещал начать только дело и выполнил свое обещание» [26, спр. 14204, арк. 1-1 зв.]. Але працю все ж вдалося посунути далі: допоміг Дмитрій та Макаріївська премія. М. І. Петров не полишав пошуки нових пам'яток. У вересні 1906 р. він писав жертводавцю, що шукає «Любопытный месяцеслов» В. Рубана на 1776 р., де була вміщена історія Київської Академії [26, спр. 14205, арк. 1 зв.-2]. Цей стародрук вчений віднайшов у колекції О. Лазаревського і просив сина покійного, колекціонера Гліба надати йому книгу для публікації [26, спр. 14215, арк. 1-1 зв.]. У 1906 р. митрополит Володимир надіслав 500 руб. Рентою, від капіталу Дмитрія залишалося теж ще 5100 руб. рентою. Це дало можливість Миколі Івановичу впродовж 1904-1908 рр. видати всі п'ять томів (у шести книгах) свого відділу [26, спр. 14207, арк. 1 зв.]. Сьогодні ця робота є зразком корпусного видання історичних документів монографічного характеру, особливо ж – враховуючи умови, в яких вона виконувалася.

Другим капітальним виданням М. І. Петрова, пов'язаним з архівами, були його описи рукописних збірок Києва. Це видання розтяглося на дванадцять років. Петров розпочав роботу над описом рукописів ще 1890 р., хоча вже тоді скаржився І. В. Пом'яловському: «Чувствую, что я начал быстро стареть... А все-таки не хочется еще записываться в инвалиды» [51, оп. 1, спр. 1117, арк. 80]. За рік вчений склав докладний опис збірки рукописів митр. Макарія (Булгакова), волинського Мелецького і київського Братського монастирів та Київської духовної семінарії. Після довгих пошуків видавця й коштів вдалося «ублагати» через Є. В. Барсова «Общество истории и древностей российских» при Московському університеті, яке фінансувало видання цього першого тому [202, вип. 1]. Робота не припинялася, і в 1894 році був готовий другий том опису, до якого входили рукописні збірки Києво-Печерської Лаври, Михайлівського Златоверхого, Пустинно-Миколіївського, Видубецького, Флорівського монастирів та Десятинної церкви. Знову постала проблема з виданням. 26 жовтня 1894 р. М. І. Петров скаржився І. В. Пом'яловському: «В последнее время я пишу такую сушь, что редакции или неохотно печатают, или почти отказываются печатать... второй выпуск описания некуда дать... ответ из Общества истории и древностей ... не надеюсь получить». Автор шукав можливостей у Санкт-Петербурзі. Петров писав, що почав складати опис найбільшого Києво-Софійського рукописного зібрання, «но к чему и составляют это описание, если оно не находит места в печати?» [51, оп. 1, спр. 1117, арк. 85]. Тільки в грудні 1894 р. надійшла відповідь з Москви, що ОИДР бере на себе видання й другого тому. Він побачив світ лише через три роки [202, вип. 2]. У 1900 році Микола Іванович завершив опис найбільшої колекції рукописів – Софійської бібліотеки (понад 700 рукописних книг). Він з гордістю писав Пом'яловському: «Это – богатейшее собрание по местной истории гражданской, ученой и литературной» [51, оп. 1, спр. 1117, арк. 89-90]. Проте знову чотири роки знадобилося для того, щоб рукопис побачив світ [202, вип.. 3].

Нині всі три томи слугують діючими описами в Інституті рукопису НБУВ. Окрім детального опису кожного рукопису, його змісту та зовнішніх

ознак, вчений подавав археографічні публікації вибраних текстів, уривків документів, власницьких записів тощо. Археографічний опис не був бездоганним, але це була дуже копітка, складна й невдячна (довідкова) робота, яка від початку мала слугувати іншим дослідникам. Це чи не найбільш актуальна нині праця Петрова, оскільки нею постійно користуються десятки вчених як каталогом рукописів.

Після виходу книг було опубліковано кілька рецензій на них. Зупинимося на двох дуже різних і тому вельми показових. Іван Франко скористався появою описів Петрова, щоб загострити увагу, як мало збереглося в Україні архівних матеріалів, натомість в Петербурзі й Москві вони лежать у великій кількості й це наяву показують описи Петрова. Рецензента цікавили власне літературні твори й він саме їх «виловлював» з опису [31, спр. 800, арк. 1-8]. На третій випуск «Описания» написав рецензію С. І. Маслов [див.: 507, с. 120-121], зауваживши: «... г. Петрова не раз горячо поблагодарят те, кому приходится работать в области вопросов местной истории» [24, спр. 789, арк. 13 зв. -14. 583, с. 56; пор.: 560, с. 137].

Зазначимо принагідно, що численні статті Петрова з історико-церковної тематики також передбачають розуміння умов їх створення. Більшість із них готувалася як доповідь в Церковно-археологічному Товаристві, а оскільки дуже часто засідання зривалися через відсутність доповідей чи відмову призначеного доповідача, то Петров готував доповідь сам – у пожежному порядку, що й обумовлює їхню деяку поверховість.

Інший характер мали книги-нариси з історії окремих регіонів західного краю – Волині, Поділля, Бессарабії, Білорусії, Литви, які видавав серійно П. Батюшков у 1888-1892 рр. [див. особливо: 408; 560, с. 112-116; 505, с. 17 наст.; 480, с. 45; 573, с. 28; 602, с. 327]. Це була гонорарна робота, для якої не потрібно було шукати видавця. Вченому, попри поспіх у роботі, вдавалося опрацювати частину місцевих архівів та краснзнавчих публікацій, він здійснював поїздки в основні населені пункти означених регіонів, консультувався з краснзнавцями, вивіряв свої тексти через проф. І. Малишевського, часто листувався з Помпеєм

Батюшковим, радився з петербурзькими вченими тощо [17, спр. 353-354, 357-360, 362, 363; 408, с. 32-42]. Зазначимо, що в даному разі поряд з наукою існував ще один фактор – політичний: і видавець, і автор книг мали на меті доведення руськості цього регіону на противагу його «ополяченню». В листі до І. В. Пом'яловського (січень 1886 р.) Петров писав щодо свого нарису про Холмщину: «может быть, принесу какую-либо пользу русскому делу в Холмском крае» [51, оп. 1, спр. 117, арк. 41]. Через три місяці він повторював: «Хотелось бы послужить русскому делу в окатоличенной и ополяченной Холмщине» [51, оп. 1, спр. 117, арк. 44-44 зв.]. Книга про Холмщину була розкритикована в «Русском богатстве» В. О. Ключевським, і коли П. Батюшков запропонував Петрову писати нову книгу про Волинь, він спочатку відмовлявся саме під приводом критики та заявою, що він власне не є істориком [51, оп. 1, спр. 117, арк. 60-60 зв.]. Після деяких сумнівів Петров вдався все ж спершу до цієї теми, а згодом створив подібні нариси ще й про та Литву та Білорусію. У всіх цих книгах він бачив своє щире служіння «руській ідеї» на противагу польській («популярные в русском направлении книжки») [51, оп. 1, спр. 117, арк. 74 зв.; пор. оцінки: 386, с. 11-13; 480, с. 44]. Підкреслимо, йшлося про щире переконання Петрова, далеке від розуміння соціального замовлення, яке інколи шукають у автора. В цьому ж ключі він здійснив і публікацію творінь Іова Почаївського на замовлення Лаври. В листі до брата Петров писав (31 березня 1883 р.) про «тяжкий труд ... приготовления к печати ... творений преп. Иова Почаевского, доселе неизвестных в истории нашей письменности» [26, спр. 14181, арк. 18 зв.].

Звернемо увагу й на участь у 1892 р. М. І. Петрова у розробці положень щодо премії Батюшкова Академії наук, на прохання дружини покійного державного діяча. Микола Іванович радив Софії Батюшковій провести думку покійного чоловіка про «единую безраздельную Россию, мысль о собирании ее в одно целое, продолжающееся и до настоящего времени. Этой мыслию устранялись бы от соискания премии сочинения тенденциозно доказывающие мнимое федеративное начало древнерусской истории, долженствующее якобы воскреснуть в настоящее время». Другим принципом, на думку Петрова, мала бути

«популяризация, непосредственное служение ее современным политическим и общественным интересам русского государства и общества» [26, спр. 14164, арк. 1-2]. – Подібні настрої на той час у колах наукової і творчої інтелігенції були явищем досить звичайним.

Окремим, хоч і доволі епізодичним напрямом дослідницької діяльності Петрова була іконографія. Саме йому, зокрема, належить перший системний огляд відомих на той час пам'яток українського іконопису. Примітний у цьому зв'язку виступ Петрова на XII Археологічному з'їзді [див. про це: 593, с. 123], для якого пам'ятки християнського мистецтва стали провідною темою, а також здійснений згодом огляд [194] іконописного відділу виставки та відповідних рефератів на цьому з'їзді [див. про це особливо: 428, с. 132].

Петров вважався авторитетним знавцем стародавнього Києва. Капітальна праця його про історичну топографію Києва і сьогодні є класичною [116]. Значного розголосу набула дискусія Петрова з Голубєвим стосовно перекирчуень гравером частини плану Києва у «Тератургімі» Афанасія Кальнофойського 1638 р. [424; див. щодо цього у сучасній історіографії: 573, с. 28; 542]. До цієї теми Петров повертався неодноразово, навіть у 1916-1917 рр. подав чергову версію для публікації у виданні Петербурзької Академії наук. Петров надіслав академіку О. О. Шахматову всі матеріали по дискусії з Голубєвим – виникла ідея видати автентичний план 1638 р. Шахматов писав Петрову: «Мне очень часто приходилось задумываться над топографией Киева и нередко заглядывать в Ваш труд, посвященный Древнему Киеву» [26, спр. 14089, арк. 1]. Принагідно зауважимо, що саме Шахматов сприяв обранню Петрова членом-кореспондентом Петербурзької Академії наук. 16 січня 1916 р. він писав у Київ: «Приветствую Вас, как нашего члена-корреспондента, выражая свою радость по поводу того, что Отделение, наконец, исполнило свой долг в отношении к высоконаучной Вашей деятельности» [26, спр. 14090, арк. 1]. 7 грудня 1917 р. Петрову була надіслана коректура статті з планом 1638 р., яка згодом була опублікована у виданні РАН [26, спр. 14092, арк. 1; 204].

Петрову належить також чудовий путівник «Киев, его святыни и памятники», та узагальнюючі статті «Киев» і «Киевская Академия» в «Богословской энциклопедии», яку редагував проф. М. Н. Глубоковський [26, спр. 14197, арк. 1]. І в цьому зв'язку принагідно зауважимо, що саме з подання Глубоковського Санкт-Петербурзька духовна академія у 1916 р. обрала Петрова своїм почесним членом [26, спр. 14197, арк. 1, спр. 14198, арк. 1-1 зв.].

Загалом Петров написав так багато, що сам не міг обрахувати своїх творів. У 1897 р. він писав брату: «Сколько я написал за свою жизнь, – я и сам хорошо не помню; многого из моего маранья я и сам не имею у себя» [26, спр. 14189, арк. 31].

Праця Петрова в КДА неодноразово відзначалася урядовими нагородами, що засвідчувало його належність офіційній академічній корпорації, яка рекомендувала Миколу Івановича до нагород. Збереглися посвідчення: кавалера орденів св. Анни 3-го (1873), 2-го (1881) і 1-го (1906) ступенів, св. Станіслава 2-го (1877) і 1-го (1895) ступенів, св. Володимира 4-го (1886) і 3-го (1892) ступенів, знака безпорочної служби на Володимирській стрічці (1906) та медалі в пам'ять 300-ліття Дому Романових (1913) [17, спр. 37-45; 6, спр. 1033, арк. 4 зв.]. У 1888 р. Петров отримав титул дійсного статського радника [17, спр. 14].

З вислугою років Петров поступово почав здавати свої позиції в Академії. У 1895 р. минуло 25 років служби професора в КДА, він був обраний заслуженим ординарним професором і пропрацював ще 15 років [6, спр. 2263, арк. 2-4].

Криза становища в структурі КДА настала після ревізії Академії Волинським архієпископом Антонієм (Храповицьким) [див. про це особливо: 405; 406]. Ревізор запропонував Синоду звільнити ряд старих професорів, у тому числі й М. І. Петрова: «Устаревшим профессорам Розову и Петрову прекратить чтение лекций, и Совету избрать им заместителей». Звіт Антонія був видрукуваний у 300 примірниках і передруковувався в газетах [269, с. 71; пор. до цього колективну відповідь зневажених викладачів на чолі з ректором: 326; див. про це у сучасній історіографії спеціально: 570; 526, с. 59; 263, с. 80-81]. Петров писав з гіркотою: «Трудно служить в этой атмосфере, пропитанной шпионством и

доносами. Хотелось бы поскорее оставить службу, прервавши даже начатые уже ученые работы, но хотелось бы уйти на покой тихо и незаметно, без газетного трезвона и дутых оваций якобы пострадавшему от несправедливости лицу». Вчений гадав, що Антоній помстився йому за публічну дискусію 1904 р. в присутності Київського митрополита Флавіана (Городецького) про Петра Могили та «Православне сповідання віри», котре професор захищав як православне на підставі порівняння з системою Іоанна Дамаскіна на противагу звинувачень Антонія в неправославності Петра Могили. А в газетах писали про помсту Антонія Петрову за відмову в поверненні з Церковно-археологічного Музею на Волинь ікони Якуба Сікела (замучений 1762 р.). Микола Іванович писав, що пояснює все «тенденциозностью его (ревізора – О. С.) воззрений как на все духовные академии, так и на все духовное сословие, к которому он не принадлежит по своему рождению и воспитанию, а также неразборчивостью в тех источниках, из которых он почерпал свои сведения, и полным доверием к ним» [17, спр. 562, арк. 1-2]. Професорська корпорація КДА не залишила звіт Антонія без відповіді й опублікувала вже згадану вище відповідь, у підготовці якої брав участь і Микола Іванович.

Однак саме в 1910 р. вийшов новий Статут Духовних Академій, в якому встановлювався 35-літній термін служби професорів, і М. І. Петров був, прослуживши 45 років, звільнений за штат у числі шести заслужених професорів. З усіх звільнених Петров був найстаршим – йому виповнилося 70 років, С. Голубеву – 62, М. Дроздову, К. Попову та В. Малініну – по 61, В. Завітневичу – 57 [6, спр. 3344, арк. 7, 15]. За наполяганням ректора, однак, Петров у статусі позаштатного заслуженого професора мав читати лекції упродовж року і брати участь у засіданнях Ради з правом вирішального голосу [17, спр. 4, арк. 17, спр. 557, арк. 1; 6, оп. № , спр. 3344, арк. 8]. Св. Синод затвердив це клопотання Академії [6, спр. 3344, арк. 1-2]. Це було зроблено у зв'язку з тим, що у КДА на той час залишилося лише два штатні ординарні професори [6, спр. 3346, арк. 1-3]. На адресу Петрова надійшло чимало телеграм та листів з підтримкою й демонстрацією поваги та шани випускників КДА; одним із них був і архієпископ

Димитрій (Ковальницький). У відповідь владіці Микола Іванович писав, що він не боїться [26, спр. 14206, арк. 1]. Свою останню лекцію в стінах рідної Академії Микола Іванович прочитав 30 березня 1911 року [17, спр. 4, арк. 23 зв.]. Він перестав відвідувати Раду Академії і був офіційно попереджений про неможливість його участі в ній з правом голосу ректором єпископом Інокентієм [17, спр. 318, арк. 22]. На листі ректора професор написав: «Я и без того не бывал в Совете по выслушании указа о новейшем Уставе» [17, спр. 318, арк. 22]. 31 січня 1912 р. Петрова, тим не менш, обрали почесним членом Академії, але виписаний диплом йому так і не вручили [17, спр. 4, арк. 37 зв., спр. 23; 6, оп. 1, спр. 3557, арк. 1, 2, 21]. Це символізувало подвійне відношення академічної структури до Петрова: як до живого «символу» академічних традицій та їх тягlosti – з одного боку (офіційне вшанування), і як до представника старої академічної системи (фактичне відлучення від практичної діяльності в Академії).

У цих умовах демонстрацією підтримки заслуг М. І. Петрова стало масове присудження йому почесних звань іншими науковими й освітніми установами. Він був обраний почесним членом Казанської (диплом від 6 листопада 1914), Петроградської (диплом від 16 квітня 1916) та Московської (диплом від 29 грудня 1916) Духовних Академії, Російського археологічного інституту в Константинополі (1914), і врешті – членом-кореспондентом Імператорської Російської Академії наук (диплом від 29 грудня 1916) [17, спр. 20, 27, 24, 28, 16]. Водночас, Петров став почесним та дійсним членом цілого ряду наукових товариств: Наукового товариства імені Шевченка у Львові (20 червня 1911), Казанського церковного історико-археологічного товариства (1 листопада 1911), Курського церковно-історичного та археологічного товариства (10 листопада 1912), Холмського православного Свято-Богородицького братства (12 вересня 1914), Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтв (12 квітня 1915), Одеського бібліографічного товариства (18 жовтня 1915), Мстиславського музею старожитностей (15 жовтня 1916), Товариства дослідників мистецтв (1916), Центрального комітету охорони пам'яток старовини і мистецтв на Україні (1917) [17, спр. 475, 546, 403, 35, 376, 25, 496, 545]. Все це було визнанням

особливих заслуг Петрова у загальній структурі науково-інтелектуального життя Російської імперії та поза її межами, як в російських, так і в українських колах. Його ім'я і справи давно вийшли за межі структури КДА, хоча діяльність продовжувалася саме в цій структурі.

Врешті, і рідна Академія з приходом нового ректора, єпископа Василя (Богдашевського) вирішила відновити розірвані зв'язки із живим «символом» самої Академії. Рада вийшла х клопотанням до Синоду щодо поновлення М. І. Петрова в Раді на правах повноправного її члена. У травні 1917 р. був виданий відповідний наказ Синоду [17, спр. 323, 560]. У 1915 році академічне керівництво мало намір урочисто відзначити 50-ліття вченої діяльності Миколи Івановича. У листі до ректора від 30 вересня Петров відмовився від урочистостей: «Решительно отказываюсь от сего торжества. Теперь не до юбилеев. Если я приобрел милость пред Вашими очами, то вспомните обо мне добрым словом на 300-летнем юбилее нашей Академии» [6, спр. 3798, арк. 2, 3; 26, спр. 14168, арк. 1]. Ректор Василій все ж відслужив урочистий молебен в академічній церкві во здраві й благоденствіє ювіляра [26, спр. 14218, арк. 1].

Із заснуванням Київського археологічного інституту М. І. Петров був запрошений почесним членом професорської корпорації і взяв посильну участь в його роботі [17, спр. 327-328]. Цим визнавалися його заслуги в галузі церковної археології, яка «трималася» власне на Петрові в обох наукових структурах КДА й складала визначальну рису київської історико-церковної школи.

Попри побутові складності та стан здоров'я (Петров майже цілком осліп), учений продовжував дослідницьку працю. 1917 роком датована його стаття про дослідження Звіринських печер у Києві [25, спр. 6588, арк. 1-6, 1-29; публ.: 250]. На прохання академіка М. П. Ліхачова, Микола Іванович описав вислу печатку кн. Володимира зі збірки Ханенка і подаровану 1916 р. в Церковно-археологічний Музей свинцеву вислу печатку, віднайдену на місці Зарубинського монастиря (Зарубинці Канівського повіту) із зображенням св. Георгія та написом, котрий читали як «Митрополит восточных полян» [71, оп. 3, спр. 301, арк. 1-2].

1918 рік «позначає» вершину пошани наукової та громадської діяльності Петрова Україні – він був обраний в числі перших академіків Української Академії наук і очолив кафедру історії українського письменства [17, спр. 415, арк. 1-1 зв.]. У другій половині грудня 1918 р. він передав до «Записок історично-філологічного відділу» свої нариси про КДА, про Г. Сковороду, про Межигірський монастир, про панагію в Звіринецьких печерах, інші записки.

Історико-філологічне відділення ухвалило негайно перекласти усі праці Петрова українською мовою й надрукувати [397]. Від УАН академіку Петрову для праці був виділений особистий секретар – спочатку В. Барвінок, потім – М. Оксіюк. В. П. Рибінський згадував, що здоров'я Миколі Івановича було слабе, «але думка його була зовсім свіжою, і працював він як завжди багато, хоча вже за допомогою секретаря» [24, спр. 973, арк. 3]. Політичні перипетії вже мало хвилювали М. І. Петрова. Він розумів, що жити залишилося недовго і тому напружено намагався реалізувати останній науковій ідеї: диктував і диктував нові статті, спогади, рецензії, довідки. З відвідувачами він подовгу розмовляв на наукові теми і вражав свіжістю думок та масштабом намірів. Рибінському він із захопленням оповідав про свою нову оцінку початкової історії Києво-Софійського собору з критикою положень Г. Павлуцького [24, спр. 973, арк. 3]. Листи ректора КДА єпископа Василя (Богдашівського) до професора Петроградської духовної академії М. Н. Глибоковського 1917-1921 рр. цілком підтверджують спостереження Рибінського. Так, у листі № 5 від 22 червня 1917 р. єп. Василій також повідомляє, що Петров цілком осліп, страшно ослаб і лежить у ліжку [392, с. 116-117]. В листі № 17 від 9 липня 1920 р. зауважується вже, що Петров важко хворий і давно не встає з ліжка [392, с. 136], у листі № 20 від 20 серпня 1920 р. звістка ще тривожніша: «На днях посетил Н. И. Петрова. Мысль у него по-прежнему светлая, но ослеп он совершенно и не может двигаться, а постоянно лежит в кровати. По-христиански всегда готовится к смерти. Дочь его – Вера Николаевна умерла и теперь он на попечении прислуги и добрых друзей» [392, с. 142]. Лист № 30 від 9 грудня 1920 р.: «Наш почтенный Н. И. Петров живет и крайне бедствует» [392, с. 162]. Лист № 31 від 1 січня 1921 р.:

«Н. И. Петров еще жив. Лежит бедный слепой в кровати и живет старыми академическими воспоминаниями» [392, с. 165]. Лист № 42 від 30 квітня 1921 р.: «Н. И. Петров живет. По временам приходят к нему украинские академики (Крымов, Иконников, Ф. И. Мищенко) и устроят в его комнатке заседания, чтобы т. [аким] о. [бразом] сохранить ему жалованье» [392, с. 179].

Публікації Петрова 1918-1919 років вказують головну сферу його наукових інтересів – майже всі вони стосуються історії літератури, церковної археології, ЦІАТ і ЦАМ. Він поспішав наостанок більше реалізуватися саме в цих сфері [180; 129; 160; 233; 242; 224; 245; 247; 254; 118; 123; 243; 255 та ін.]. В числі цих публікацій були й розвідки про самі навчальні й наукові структури Академії [241; 78; 131].

Завершити ряд запланованих і розпочатих праць Петров не встиг: він помер 7 (20) червня 1921 р. Єпископ Василій в листі №44 від 9 червня 1921 р. констатує: «7-го июня (по ст. [арому] ст. [ию]) скончался наш академический ветеран Н. И. Петров, на 82 году жизни. Скончался тихо, спокойно, сохранив полную силу мысли и за два дня до смерти работая над украинским церковным месяцесловом» [392, с. 183].

Професор КДА, почесний член усіх духовної академії Російської імперії, член-кореспондент Петербурзької академії наук, почесний член, дійсний статський радник, нагороджений державними орденами і медалями (повний кавалер ордена Святої Анни), він завжди залишався вірним своїм принципам. Його ж справи, його праці, і дійсно, об'єктивно сприяли як утвердженню ідей лібералізму і демократії в суспільно-політичному житті країни, так і, бажав він того, чи не бажав, зміцненню національної самоідентифікації української інтелігенції, українофільських ідей у суспільстві часів репресивної дії Емського указу. Тож і обрання М. І. Петрова академіком заснованої в часи утвердження незалежності Української академії наук було достойним вшануванням заслуг Миколи Івановича перед Україною, українським народом, усім українством.

РОЗДІЛ 3 РОЛЬ М. І. ПЕТРОВА В ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ЦАТ/ЦАТ ПРИ КДА

Одним з найважливіших, навіть визначальних для біографії Петрова як науковця напрямків є, на наш погляд, його діяльність по створенню та організації роботи Церковно-історичного та археологічного товариства і Церковно-археологічного музею при КДА [583, с. 5-67, спец.: с. 66 – 67]. У межах цієї діяльності органічно розгорталися конкретні дослідження з найрізноманітніших проблем церковної історії, археографії, регіональної історії, української етнографії, музеєзнавства, мистецтвознавства тощо. «Він, – справедливо зауважила М. Бухальська [400, с. 216-221; див. також її кандидатську дисертацію: 399, с. 165-170], – вийшов за межі академічної науки в КДА, де спочатку навчався (1861-1865), а з 1871 р. викладав теорію словесності». Разом з тим, для цих інституцій постать Миколи Івановича теж знакова – від самого початку він, як секретар товариства і завідувач музеєм, фактично організував їх роботу.

3.1 Діяльність М. І. Петрова щодо заснування ЦАТ і його розбудови на першому етапі

На початку зауважимо, що, попри свою очевидну роль у заснуванні ЦАТ, *сам* Петров завжди підкреслював вклад своїх колег. Так, у спогадах він писав, що *ідея заснування* Товариства визріла у його колишнього викладача церковної археології та літургії, професора КДА Петра Лашкарьова, під враженням від роботи Першого археологічного з'їзду 1869 р., на якому, серед іншого, було піднято питання про збереження пам'яток старовини [детальніше про це див.: 348; із спеціальних досліджень на цю тему див. особливо: 553], у тому числі й церковної. В обговореннях цього питання взяв участь і Лашкарьов, запропонувавши викладати як окрему дисципліну церковну археологію в Духовних академіях та семінаріях, щоб прилучити духовенство до збереження пам'яток старовини (і в першу чергу церковної) [348, с. XLVIII; пор.: 348, с. XLI, XL; див.

про це детальніше: 468, с. 241; 378, с. 21-22].

У 1871 р. Лашкар'юв був призначений депутатом від КДА на Другий археологічний з'їзд. На пропозицію вченого, 19 листопада Рада Академії створила комісію для вироблення положення щодо охорони пам'яток церковної старовини. Комісія у складі трьох професорів (П. Лашкар'юва, О. Воронова, П. Терновського) підготувала спеціальну записку, де вказувалося на потребу створення Церковно-археологічного музею та Церковного-археологічної комісії при Академії. Ця записка як проект створення церковно-археологічних музеїв при духовних академіях і була виголошена Лашкар'ювим на з'їзді 11 грудня 1871 р. [312, с. 60-61; пор.: 597, с. 330].

Після з'їзду Лашкар'юв запропонував Раді КДА створити Музей та Комісію і спільно з двома згаданими вище колегами розробив проект статуту цих установ [94; 95; 96, с. 94 = 97, с. 108; ця інформація міститься також у складеній Петровим 1901 року Записці про перетворення ЦАТ в ЦІАТ (2, спр. 71, арк. 41-41 зв.)]. Проект був розглянутий Радою 28 січня 1872 р., яка погодилася з тим, що на першому місці має бути Музей, а Комісія має збирати інформацію й приймати та описувати експонати, що передавалися в Музей. Сама Комісія мала складатися з викладачів десяти кафедр Академії, котрі автоматично повинні були входити в її склад за посадою должности.

Установчі документи були направлені на розгляд Синоду. В офіційній документації Товариства збереглася відповідь Синоду від 18 жовтня 1872 р. Синод, за погодженням з імператором, дозволяв відкрити при КДА Церковно-археологічний музей і Церковно-археологічне товариство – саме товариство, а не комісію, оскільки статут Академії передбачав лише громадські організації. При цьому, заборонялося використовувати на потреби Товариства залишки сум КДА та користуватися печаткою Академії. Був відмінений також пункт про обов'язковість членських внесків і обов'язковість належності до Товариства усіх викладачів Академії, якщо це заважатиме їхнім прямим обов'язкам [2, спр. 2, арк. 1-5 зв.]. Попри це Рада КДА 3 листопада 1872 р. постановила оголосити своїм викладачам (особливо дотичних до історико-церковної тематики ка-

федр), «что они обязательно признаются членами вновь открываемого при Киевской Академии церковно-археологического общества» [2, спр. 2, арк. 6]. Головою Товариства, згідно проекту статуту, став ректор Академії архімандрит Філарет (Філаретов), а завідуючим Музеєм – бібліотекар Костянтин Думітрашко.

Перше засідання Церковно-археологічного товариства відбулося 17 листопада 1872 р. за участю архімандрита Філарета, ординарного професора Івана Малишевського, екстраординарних професорів священників Олександра Воскресенського, Олександра Воронова, Пилипа Терновського і Миколи Петрова, доцентів Михайла Ковальницького, Федора Смирнова, бібліотекаря Костянтина Думітрашка. На цьому засіданні присутні одногolosно обрали секретарем Товариства Миколу Петрова [2, спр. 2, арк. 6 зв.-7; див. також: 523, с. 167 наст.]. Голова ЦАТ Філарет, завідувач ЦАМ Думітрашко і секретар ЦАТ відтепер і мали б організувати роботу по розбудові новостворених інституцій.

Всі подальші події засвідчують, що архімандрит Філарет та Петров від початку бачили в Товаристві допоміжну структуру при Музеї (Думітрашко переймався, і то цілком справедливо з огляду на його офіційний статус, перш за все бібліотекою). Основні зусилля з перших днів були сконцентровані не стільки на засіданнях Товариства й наукових доповідях, скільки на збиранні експонатів для Музею, лєвова частка яких походила з українських теренів і є пам'ятками перш за все української матеріальної та духовної культури [див. подібно перш за все: 399].

Новий проект статуту розробляв уже М. І. Петров (збереглися чернетки, написані його рукою). В цьому статуті мова йде, головним чином, про Музей, і лише в сьомому його параграфі згадується Товариство, котре зорієнтовувалося на виконання запитів і потреб Музею: «Как для приведения в известность памятников церковной древности, насколько они могли сохраняться по церквам и монастырям, и обращения их по возможности в состав Музея, так и вообще для принятия мер к предупреждению утраты памятников для науки и приобретения их для Музея, при Академии учреждается Церковно-археологическое общест-

во» [2, спр. 2, арк. 14 зв., 17 зв.]. Функції членів Товариства також були виписані з орієнтацією на потреби Музею. Членами Товариства автоматично проголошувалися всі викладачі дотичних кафедр: біблійної археології, церковної археології, церковного права, церковної словесності, загальної словесності, давньої та нової церковної історії, російської церковної історії, російської громадянської історії, історії розколу, російської мови та слов'янських говірок. Показовими є завдання дійсних членів Товариства: «Действительные члены обязываются посещать те или другие церкви и монастыри как по личному их выбору, так и по назначению Общества, и представлять отчеты об археологическом значении найденного при этом. Они не уклоняются по возможности и от командировок на места каких-либо открытий, обещающих более или менее важные результаты для науки, и вообще исполняют все поручения Общества, стоящие в связи с его учеными задачами» [2, спр. 2, арк. 14 зв., 18 зв., 36]. Члени Товариства мали виявляти пам'ятки старовини, щодо яких Товариство, вже як повноважна інституція, повинно було клопотатися про передачу їх до Музею.

Відтоді ця «філаретівсько-петровська» тенденція щодо співвідношення задач ЦАТ і ЦАМ лише посилюватиметься. В її основі знаходилася ідея про створення, в прикінцевому рахунку, наукової джерельної бази для майбутніх студій – і не тільки історико-церковного спрямування, але й досліджень культурологічних, краєзнавчих, зрештою, – що є особливо актуальним для нас, – українознавчих. У цьому діячі Товариства й наукової школи КДА були співзвучними працям представників світської історичної школи В. Б. Антоновича [щодо школи Антоновича див.: 442, с. 36-37; 415; з новітньої історіографії особи; во: 506, а також узагальнюючі праці В. І. Ульяновського, у т. ч. – 578; див. також: 521] при Університеті Святого Володимира, та й загалом до тенденцій, що визначилися принаймні з середини ХІХ ст. у європейській історичній науці. (Про «збиральництво» як певний етап у накопиченні джерельної бази в Російській імперії ХІХ ст., з посиланнями на загальноєвропейську практику, див. з нещодавніх праць особливо: [574, с. 359-375; див. також: 521, с. 168]).

Розроблений Петровим новий проект Статуту був підписаний всіма дійс-

ними на той час членами Товариства: Головою – архімандритом Філаретом; ординарним професором Іваном Малишевським; екстраординарними професорами – Петром Лашкар'євим, Пилипом Терновським, Олексієм Вороновим, Миколою Петровим; доцентами – Акинфом Олесницьким, Олексієм Розовим, Михайлом Ковальницьким, Федором Смирновим. Таким чином, вчена корпорація КДА визнала запропонований Петровим принцип будівництва, визначення завдань Товариства і, зрештою, Статут в цілому прийнятним; саме цей документ 4 грудня 1872 р. і був відправлений на затвердження до Синоду [2, спр. 2, арк. 15].

Увесь перший етап функціонування Товариства, до прийняття нового статуту 1881 р., відбивав ті основні засади («збиральництво») «філаретівсько-петровської» тенденції, на яких наголошувалося вище. Цю функцію як основну (збирання, порятунк і зберігання пам'яток історико-церковної старовини) визнали й експерти Синоду, а з подання останнього цар 31 січня 1873 р. затвердив проект статуту Товариства. Даний документ був отриманий у Києві 8 лютого 1873 р. [2, спр. 2, арк. 26-33]. Саме з цих дат можна починати точку відліку офіційного існування Товариства і Музею при КДА.

Статут Товариства передбачав існування також почесних членів та членів-кореспондентів, які не входили безпосередньо до академічної корпорації і проживали як у Києві, так і за його межами. Петров у своїх спогадах твердив, що обиралися переважно колишні випускники КДА [94; 95; 96, с.95; 97, с. 108], хоча це й не було усталеною нормою. Першими почесними членами Товариства були затверджені 7 червня 1873 р. єпископи Полтавський і Переяславський Іоанн, Катеринославський і Таганрозький Феодосій, Мінський і Бобруйський Олександр, Таврійський Гурій; архієпископи Харківський та Охтирський Нектарій, Варшавський і Новогеоргіївський Іоанникій, екзарх Грузії Євсей. Разом з тим, єпископ Чернігівський та Ніжинський Нафанаїл відмовився бути почесним членом Товариства [2, спр. 3, арк. 2-3].

Політика щодо виборів членів-кореспондентів полягала в підборі священників, котрі б цікавилися історією, були відомі як автори відповідних публіка-

цій, або ж мали колекції старожитностей. Петров відзначав, що в інтересах Товариства є охопити своїми кореспондентами всі старожитні єпархії. У перший рік функціонування Товариства на вказаних засадах були обрані духовні особи з Київської, Чернігівської, Волинської, Подільської, Таврійської, а також Варшавської, Мінської, Кишинівської, Курської, Воронежської та Грузино-Імеретинської єпархій. При цьому, Товариство не змогло віднайти необхідні кандидатури в Полтавській, Катеринославській, Харківській, Херсонській, а також в Орловській та Донській єпархіях [2, спр. 4, арк. 9]. Поступово ці прогаolini в географічному представництві були цілком заповнені.

Як секретар Товариства, Петров намагався координувати і навіть спрямовувати діяльність позакиївських членів. Так, 6 грудня 1873 р., на засіданні ЦАТ, він запропонував рекомендувати всім іногороднім членам Товариства зібрати на підставі губернських і єпархіальних «Відомостей», статистичних описів єпархій, пам'ятних книг та інших «сведения о местных церковных древностях по бывшему Киевскому духовно-учебному округу». При цьому Петров подав зразок такого узагальнення на матеріалах «Подольских епархиальных ведомостей» [2, спр. 4, арк. 14 зв.]. В якості актуальної інструкції членам-кореспондентам видавалася «Записка о русских древностях» Російського Археологічного товариства [336]. Записка ця була укладена за дорученням Імператорського Російського Археологічного товариства і являла собою «руководство к собиранию и изучению русских древностей – предметов, созданных до 1700 г., по следующим разделам: Археология (в т.ч. курганы, клады и побоища) – Архитектура (в т.ч. внутреннее убранство церквей, колокола) – Иконы – Металлические изделия (оружие, церковные, бытовые и посуда) – Шитая церковная утварь (в т.ч. полковые знамена) – Ваяние и резьба – Книги – Русская народная одежда – Музыкальные инструменты» [див.: 521, с. 170; 501, с. 82-83]. Вона містила конкретні рекомендації щодо збирання пам'яток старовини, з богословським підходом до типологізації церковних старожитностей [див.: 383, с. 3]. І хоч частина обраних членів Товариства залишалася інертною (28. 11. 1876 р. М. І. Петров доповідав [2, спр. 13, арк. 5-5 зв.], що від багатьох іногородніх членів ЦАТ почина-

ючи з 1873 р. «доселе не получено никаких сведений»), протоколи засідань Товариства засвідчують, що внесок членів-кореспондентів у поповнення Музею експонатами з різних регіонів України, Білорусії, Закавказзя, Росії виявився найбільшим.

Серйозними зусиллями щодо організації діяльності Товариства можна вважати і листування Петрова з іногородніми його членами. І хоча предметом спеціального дослідження це листування ще не стало, можна висловити припущення, що його інформативність є значною: воно не тільки сприяло особистій обізнаності Петрова як секретаря Товариства щодо різних регіонів, церков, монастирів та окремих колекціонерів, але й надавало певні орієнтири для розгортання окремих досліджень, здійснюваних Товариством, дозволяло його членам побачити свою діяльність у більш широких контекстах історико-церковних студій, що розгорталися тоді по всій Російській імперії.

На кінець першого року функціонування Товариства листування стало таким інтенсивним, що Петрову 22 грудня 1873 р. був призначений помічник з офіційним титулом «помічника секретаря Товариства». За іронією долі цим помічником був обраний приват-доцент Степан Голубєв [2, спр. 3, арк. 35 зв.], котрий у подальшому стане непримиренним науковим опонентом Петрова, та навіть ледь не особистим ворогом на ґрунті гострих наукових суперечок та виступів проти магістрантів Петрова (див. про це попередній розділ).

На тому ж засіданні для полегшення праці в музеї літньому бібліотекарю Думітрашку був призначений помічником його помічник по бібліотеці В. Вишинський [2, спр. 13, арк. 36]. 26 вересня 1876 р. Думітрашко подав заяву на ім'я ректора Академії з проханням взагалі звільнити його від музею через велике завантаження в бібліотеці, пропонуючи призначити на це місце знавця церковних старожитностей проф. П. Лашкарьова [2, спр. 10, арк. 33 зв.-34, спр. 11, арк. 67-67 зв.]. Однак на засіданні ЦАТ 28 листопада 1876 р. було постановлено, що бібліотекар не може бути звільнений від завідування Музеєм, «пока последний помещается при библиотеке» [2, спр. 13, арк. 5]. Переїзд Музею у нове приміщення відбувся вже наступного 1877 р. і саме тоді завідування музеєм

фактично (формально ж лише в 1883 р.) перейшло до М. І. Петрова.

Наступного, 1877 року музей переїхав до нового приміщення. Тоді ж, фактично (формально ж лише в 1883 р.), завідування музеєм перейшло до М. І. Петрова. За спогадами вченого, на цьому наполог особисто голова Товариства і ректор Академії, єпископ Філарет (Філаретов) [94; 95; 96, с.113 = 97, с. 124].

З огляду на подальший перебіг подій, які розгорталися довкола Музею і Товариства, такі рекомендації Філарета були не випадковими. Їх з Петровим зближували спільні погляди на задачі обох фундацій, з яких перша – Музей з його орієнтацією на збирання колекцій, на захист старожитностей від пограбувань, хижацьких зазіхань з боку вітчизняних та іноземних поціновувачів і просто спекулянтів тощо — розглядалася як головна за значенням і своїми функціями.

Про справедливість такого висновку свідчать, в особливості, як історія подальших взаємин Петрова і Філарета, так і особиста позиція кожного з них стосовно Товариства і Музею. Так, на всіх засіданнях Товариства центральною темою були доповіді Петрова про надходження нових експонатів до Музею, він ініціював і наукові доповіді, в основі яких лежав аналіз цих експонатів. Оскільки основна їх маса походить з територіально українських єпархій, вони, хоча й не завжди безпосередньо, є свідченнями української історії, цінними джерелами, які могли б стати основою для багатьох українознавчих досліджень.

Голова Товариства також вважав музей основним, докладав значних зусиль з метою ремонту приміщень і придбання все нових експонатів. Серед іншого, він придбав для музею на власні кошти та переданий йому «варваринський капітал» [про «варваринський капітал» див.: 96, с. 100. = 97, с. 113-114; див. також літературу, наведену в наступному посиланні] велику колекцію «ікон Сорокіна» вартістю 13 000 руб. сріблом, через що ця колекція відома ще й як «філаретівська» чи «сорокінсько-філаретівська» [521, с. 169; про історію колекції ікон Сорокіна див. спеціально: 403, с. 67-69, що сходить, у свою чергу, до публікацій ієромонаха Христофора (Ф. Смирнова), М. П. Лихачова і, особливо,

М. І. Петрова, якого Вздоронов характеризує як «відомого київського вченого», котрий найповніше описав і систематизував всю «сорокинсько-філаретівську колекцію» у працях: 240, с. 153-160; 253 і окреме видання: 81, вип. II]. Коли ж Музеєві трапилося переїжджати до нового приміщення і треба було розбирати експонати, Філарет, за спогадами Миколи Івановича, «не раз присутствовав ... и помогал нам своими руками» [94; 95; 96, с. 114 = 97, с. 133].

Однак тоді ж, у 1877 р., Філарет був переведений до Риги. Петров згадував, що прощаючись з ним, «преосв. Филарет с какою-то необычной для него трогательностию просил меня не оставлять музея, по крайней мере до тех пор, пока я не окончу его устройства. Я дал слово и с тех пор все свободное от прямых моих занятий время употребил на устройство музея,... и действительно привел его в возможно лучший, при тогдашних условиях, вид» [96, с. 115].

Не забував про Музей Філарет і після свого від'їзду. У 1878 р. він був обраний почесним членом ЦАТ, і 3 липня того ж року надіслав з Риги вдячного листа, в якому зауважував, що таким вшануванням члени Товариства дають йому «побуждение никогда не оставлять ... симпатий к их заботам о приумножении Церковно-Археологического Музея» [2, спр. 16, арк. 78-78 зв.]. В одному ж із листів до Петрова писав: «Знаю Вашу любовь к нему (Музею – О. С.), доходящую до страсти и положившую на него столько труда, работы, хлопот и беспокойства... великое спасибо за то участие, какое Вы приняли в нем, и от души желаю, чтобы Вы, пока Господь продлит век Ваш, смотрели на него как на родное свое детище» [88, арк. 170 зв.- 172].

Ця підтримка була вкрай необхідна Петрову, він апелював до слів преосв. Філарета під час різних дискусій з приводу діяльності Товариства і Музею. Сам Філарет, уже з Риги, підкреслював перед членами ЦАТ першочерговість впорядкування Музею. У 1878 р. він був обраний почесним членом ЦАТ. Владика надіслав з Риги вдячного листа (3 липня 1878 р.), в якому писав не стільки про Товариство, скільки про діяльність його членів на користь Музею. За словами преосв. Філарета, таким вшануванням члени Товариства «дают мне побуждение никогда не оставлять моих симпатий к их заботам о приумножении Церковно-

Археологического Музея» [2, спр. 16, арк. 78-78 зв.].

Зі свого боку, Петров постійно нагадував членам Товариства про важливість діяльності для ЦАТ і ЦАМ його першого голови, апелював до слів преосв. Філарета під час різних дискусій з приводу діяльності Товариства і Музею. По смерті ж єпископа, у 1882 ж році, в одному з засідань він прочитав спеціальну доповідь на тему: «Преосвященный Филарет Рижский как первый председатель Церковно-археологического общества» [2, спр. 19, арк. 13 зв.; 223, с.58-73], а на схилку років опублікував листування Філарета (Філаретова) з прот. П. Г. Лебединцевим [213].

Усі ці свідчення, знову ж таки непрямо, характеризують внутрішню суперечливу, складну картину накопичення, систематизації і узагальнення знань про Україну: її історію політичну, соціальну, культурну в щонайширшому значенні цього терміну, релігійному – в тому числі. У тодішній діяльності фахівців і просто ентузіастів старовини – ким би вони не були за своїми переконаннями і якими б мотивами не керувались – потужно проступає прикінцевий українознавчий контекст.

Підтримка Філарета зміцнювала Петрова в його музейницьких настроях. За нерегулярності засідань ЦАТ, діяльність Музею була стабільною, і більшість коштів, зібраних членами Товариства, використовувалося саме на потреби Музею. Навіть більше, 21 березня 1879 р. Петров подав доповідну записку про потребу виклопотати у Синоду одноразову допомогу в 12 000 руб., щоб проценти з цієї суми стали постійною фінансовою базою для діяльності Музею й Товариства [2, спр. 16, арк. 151-152 зв., спр. 17, арк. 80-81 зв.; пор. також про це наступний розділ], маючи при цьому на увазі головним чином поповнення музейних колекцій артефактами церковних (хоча й не тільки церковних) старожитностей. Це непрямо впливає із аналізу протоколів засідань Товариства за 1872 – 1880 роки. Майже на всіх цих засіданнях, поряд з вирішенням організаційних питань, заслуховувалися доповіді Петрова про надходження нових пожертвувань до Музею. Та й наукові реферати, що читаються у ці роки, присвячуються пам'яткам церковної історії з українських теренів – маються на увазі доповіді

Павла Розова про огляд київських церков (Десятинної, Старо-Вознесенської, Іоанна Златоуста, Андріївської) [2, спр. 2, 3, 4, 10, 13, 19]. Певним винятком можна вважати лише реферат І. Малишевського «Апостол» Франциска Скорини», прочитаний в одному з засідань 1874 р. [за даними самого Петрова, інформація про це просто не була занесена до протоколу – див.: 2, спр. 6, арк. 15-15 зв.], хоча зважаючи на роль Скорини у розвитку просвітництва серед усіх слов'янських народів, включно й українців, українознавчий контекст можна углядіти і в цій тематиці.

Суттєва, якщо не визначальна, роль належить Петрову і в виданні «Известий Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии», що виходили з 1875 по 1895 рр. щомісячно, під однією обкладинкою з «Трудами Киевской Духовной Академии», а наприкінці кожного року – окремим відбитком загальним накладом у 100 примірників. Редактором і автором переважної більшості випусків теж був Микола Іванович [378, с. 32].

Фінальною подією першого періоду і водночас переломним моментом у діяльності ЦАТ стало набуття ним високого покровителя. З пропозицією про це виступив відомий тоді, а нині незаслужено мало згадуваний археолог-аматор, колекціонер та музейник, член Товариства і Санкт-Петербурзької Академії мистецтв Турвонт Венедиктович Кибальчич [про взаємини Петрова і Кибальчича див. особливо: 412, с. 77-85, з посиланнями на спогади Петрова і листи Кибальчича до нього]. На його клопотання президент указаної Академії, великий князь Володимир Олександрович передав 16 березня 1880 р. в дарунок ЦАТ 466 гравюр. У відповідь ЦАТ запропонувало великому князю взяти на себе офіційне звання покровителя Товариства. 19 травня 1880 р. Володимир Олександрович висловив свою згоду й надіслав Товариству 500 руб. як свій внесок. У супровідному листі від імені великого князя говорилося: «Область церковной археологии представляет широкое и плодотворное поле деятельности, на которую Киевское Общество вступило первым; поэтому я обещаю поддерживать, равно как и ходатайствовать у высшего Правительства по всем нуждам Общества» [2, спр. 19, арк. 2-2 зв., 5-7 зв.].

Поява високого покровителя спричинила до перегляду Статуту ЦАТ, а з ним – і самої концепції його діяльності. У своїх спогадах М. І. Петров наголошував, що новий статут писав товариш голови Товариства, протоієрей Петро Лебединцев, а корегував сам голова, преосвященний Михаїл (Лузін), котрий і посилив у ньому художньо-естетичний момент.

Петров принципово не брав участі в розробці нового статуту. Він зауважував, що цим «новим уставом полагалось начало новому периоду жизни нашего Общества и музея, который можно было бы назвать периодом художественно-эстетических стремлений и порывов, если бы только это название в данном случае не звучало иронией». Вчений вбачав головну причину таких змін саме в появі покровителя – митця й президента Академії мистецтв: «В Церковно-Археологическое Общество и музей требовалось ввести художественный элемент, который связывал бы родственными узами наше учреждение с Академиею Художеств» [94; 95; 96, с. 118 = 97, с. 129].

Втім, придивимося уважніше до рукописів проекту й остаточного варіанту статуту, котрі збереглися в архіві Товариства [2, спр. 114, арк. 1-14].

Уже параграф перший Статуту постулював: «Для ученой разработки церковной археологии, а также в видах сохранения для науки древностей церковных и развития религиозно-эстетического вкуса, при КДА состоят Церковно-Археологическое Общество и Церковно-Археологический Музей». Таким чином, на перше місце відтепер ставилося Товариство, при якому мав функціонувати Музей. Розширялася й сфера діяльності Товариства: щомісячні зібрання (окрім періоду вакацій), читання наукових рефератів, відрядження, огляди церков, монастирів, інших старожитностей і регулярні звіти [пор.: 457, с. 85]. Значно розширювався й контингент дійсних членів, котрі відтепер не обов'язково мали складатися з викладачів Академії. Члени-кореспонденти мали тепер обиратися за рекомендацією трьох членів Товариства, спеціальним голосуванням, їм планувалося видавати дипломи. Іногородні члени та члени-кореспонденти повинні були повідомляти про старожитності в своєму регіоні, надавати довідки, вести переговори на місцях щодо передачі артефактів до ЦАМ, клопотатися

про збереження пам'яток старовини тощо. Ті ж з них, котрі впродовж трьох років «не заявили діяльності в пользу Общества и Музея – считаются сложившими с себя звание» [2, спр. 114, арк. 1-14].

Як бачимо, унормовувалася саме діяльність Товариства: більшість приписів стосувалася не Музею, а Товариства, його функціонування, видів діяльності, членства в ньому тощо. Не випадково Петров усунувся від справи по підготовці та редакції нового Статуту – він не лише не відповідав його думці, але й змінював попередню концепцію. Головне й улюблене дітище Петрова та преосвященного Філарета відсувалося на другий план і мало слугувати науковим студіям членів Товариства.

Новий проект Статуту був розглянутий Синодом, який підтвердив зміни в ньому щодо августійшого покровителя, посилення наукових студій (щомісячні зібрання, читання рефератів, друкування їх), необов'язковості вступу до Товариства викладачів КДА, виведення із складу членів Товариства, котрі не проявляють своєї діяльності, збільшення числа посадових осіб. Статут був затверджений 10 серпня 1881 р.

Оцінка Петровим даного Статуту є досить показовою. Демонструючи інше розуміння проблем, він писав, що Товариство ледь могло існувати і його головною проблемою було фінансування; у той же час, замість очікуваної підтримки, на Товариство й Музей «налагались новые, более тяжкие, бремена». Його, як секретаря Товариства, особливо непокоїла вимога щомісячних зібрань з науковими рефератами та відкриття Музею по недільних днях для загального огляду та екскурсій для всіх бажаючих. Петрову дуже важко було віднайти бажаючих читати реферати, часто доводилося самому нашвидкуруч готувати якесь повідомлення (іноді просто анотації нових книг). З іншого боку, музейні екскурсії – особливо гімназистів та учнів приходських шкіл – нерідко закінчувалися пропажею експонатів [94; 95; 96, с.117, 121 = 97, с. 133, 140].

У зв'язку з накладанням нових обтяжливих обов'язків на секретаря, Петров неодноразово намагався скласти з себе секретарство. Його утримали на цій посаді лише завдяки наданій квартирі. Ще 1877 р. Петрову була надана можли-

вість знімати квартиру з п'яти кімнат у будинку ректора в самій Академії. А 11 листопада 1882 р. проф. Микола Дроздов увійшов в Товариство з клопотанням про безкоштовне користування Петровим квартирою. В цьому клопотанні, зокрема, говорилося: «Имея в виду в высшей степени полезные для Общества и Музея труды Николая Ивановича, который 1) безвозмездно и безмездно в течении десяти лет исполнял должность секретаря Общества и de facto заведовал Музеем, 2) был главным неутомимым деятелем по приведению Музея в тот вид, благодаря которому он сделался единственным учреждением в России как по богатству входящих в состав его церковно-археологических предметов, так по их научному описанию и систематическому распределению, 3) определял археологическое значение и описывал все вновь поступающие в Музей предметы, число которых в настоящее время простирается свыше 13000 №№, 4) знакомил Общество с составом и деятельностью наших церковно-археологических учреждений чрез публикацию своих многочисленных рефератов, научных археологических исследований и отчетов, чрез ежемесячные «Известия Церковно-Археологического Общества», а в последнее время и путем личных еженедельных объяснений перед посетителями музея, которых, со времени открытия Музея для публики, ежегодно бывает средним числом до 500 лиц, 5) вел всю переписку с разными лицами и учреждениями по делам Общества и лично исполнял почти все канцелярские обязанности, благодаря чему, хотя число входящих и исходящих бумаг и протоколов доходит до 300 и более в год, тем не менее Общество в последнее время тратило на письмоводительство лишь от 1 до 2-х рублей ежегодно» [17., спр. 28, арк. 4 зв.-5].

Дана записка ніби узагальнює діяльність Петрова в перший період існування Товариства, який нами був визначений як музейницький.

Усе це дає підстави охарактеризувати перший період діяльності ЦАТ за фактичного завідування і суттєвих впливів на його діяльність М. І Петрова як «музейницький», прикладний і такий, що в ньому відчутно проступає українознавчий контекст – артефакти з українських теренів, проблематика наукових рефератів, об'єкти досліджень і саме коло наукових уподобань членів Товари-

тва цілком достатньо засвідчують це.

3.2 М. І. Петров у діяльності товариства на другому і третьому етапах його існування

Попри вимоги нового статуту, зусилля Петрова на другому етапі існування ЦАТ були спрямовані на подальше утвердження в ЦАТ згаданої «філаретівсько-петровської» концепції. Щоправда, з огляду на все більшу роль Миколи Івановича, вона відтепер з більшим правом могла би називатися «петровсько-філаретівською». Його зусиллями діяльність Товариства спрямовувалася на подальшу розбудову і облаштування Музею, на поповнення його новими експонатами, на роботу по їх опису, виданню каталогів, альбомів тощо. 26 квітня 1883 р. [17, спр. 19, арк. 21] Микола Іванович офіційно був обраний завідувачем Музею. Залишався він і незмінним секретарем реформованого Товариства. Чому він погодився залишитися на цій посаді? Гадаємо, що, поряд з міркуваннями цілком практичними (про них ішлося вище), секретарство приваблювало Петрова можливістю спрямовувати його діяльність у потрібному з точки зору вченого руслі. Після прийняття нового Статуту передача посади секретаря могла би призвести до обмеження впливу Петрова на роботу Товариства, а значить і до обмеження можливостей по організації роботи його членів на користь Музею. Збереження ж секретарства дозволяло зберегти важелі впливу на роботу обох інституцій. Документи (протоколи) фіксують регулярність перевиборів Петрова на обох посадах: 26 квітня 1883 р., 13 січня 1886 р., 16 січня 1889 р., 22 лютого 1893 р. (пропуск в протоколах про перевибори до 1901 р., з тим за новим Статутом секретаря обирали на п'ять років), 27 лютого 1906 р., 14 лютого 1911 р. [17, спр. 19, арк. 21, 43, спр. 33, арк. 2 зв., спр. 40, арк. 322, спр. 57, арк. 5, спр. 92, арк. 44 зв., спр. 101, арк. 6-6 зв.].

Як бачимо, попри зміну Статуту і нові вимоги до діяльності Товариства, незмінним його секретарем і координатором роботи залишався де-факто М. І. Петров. Діяльність Товариства в другий період його існування відрізнялася від

попереднього і була продовжена в тому ж руслі в наступний, уже після прийняття нового Статуту 1901 р., період. Це дозволяє нам об'єднати розгляд конкретної діяльності Товариства за 1881-1918 роки [див. про це також: 523, с. 111-114].

Як уже зазначалося, головною формою діяльності Товариства в цей період статутно передбачалося читання в його засіданнях наукових рефератів. Протоколи засідань Товариства засвідчують, що впродовж 1876-1899 рр. було виголошено 176 рефератів, при цьому їх регулярність фіксується лише з 1884 р. Попри те, що не він був ініціатором такого спрямування Товариства, рекордна кількість виголошених рефератів належить М. Петрову (81), за ним ідуть О. Дмитрієвським (21), П. Лашкар'юв (15) та С. Голубєв (11); інші члени читали від 8 до 1 рефератів, а більшість взагалі їх не готувала [238, с. 134-151]. За останні 15 років існування Товариства (1900-1915 рр.) на його засіданнях було виголошено ще 159 рефератів. І знову найбільше доповідей підготував М. Петров (53), далі йшли Ф. Тітов і П. Линницький (по 10), всі інші референти прочитали від 7 до 1 рефератів.

Те, що Петров не лише читає реферати, а й організує самі засідання, впливає з його спогадів. За його зізнанням, ця організація була непростою, і навіть болісною для нього. Щорічно слід було виголосити 8, а то й 10 рефератів, «на арене Общества толпилось только 3-4 человека, которые интересовались сколь-нибудь церковной археологией, и на них-то возлагалась ... нравственная обязанность приготовить рефераты для всех ежемесячных заседаний Общества. Но ведь нравственная обязанность не принудительна, и мне, как секретарю Общества больше всех приходилось доставлять свои рефераты для очередных заседаний Общества» [94; 95; 96, с.121 = 97, с. 131].

Зауважимо собі добре цю репліку Петрова. У ній проступає його ставлення до будь-якої дорученої справи – виконати свої обов'язки щонайкраще, пам'ятаючи про свій моральний обов'язок вченого і просто людини. Саме завдяки Миколі Івановичу реформоване не з його ініціативи і не за його ідеями Товариство зуміло зберегти свою репутацію впродовж усіх років свого існу-

вання.

Вказував секретар і на «халатний характер» засідань Товариства: вони збирались у квартирі ректора КДА, де всі пили чай, пригощалися. «И вот, среди трапезующих членов, как будто бы в монастырской трапезе, выделялся на особом стуле референт, читающий свой доклад». Часто імениті слухачі перебивали референта своїми репліками, доповненнями чи навіть анекдотами (єпископ Сергій Ланін). «И некому было остановить этого беспорядка, нестерпимого в других обществах, – констатує Петров, – так как виновник его был епископ, т. е. князь Церкви» [94; 95; 96, с.122 = 97, с. 132].

Зовсім інша атмосфера установлювалася в особливо урочистих випадках. На засідання, де мав бути присутнім митрополит Київський, «являлись в достаточном количестве и охотники – референты, да и заседание происходило в строгом порядке» [94; 95; 96, с.122 = 97, с. 132]. Так, 14 травня 1907 р. урочисте засідання, присвячене пам'яті проф. В. І. Модестова, який тривалий час поєднував викладацьку роботу в університеті Св. Володимира і в КДА, відбувалося в Конгрегаційній залі [2, спр. 94, арк. 89; 9, спр. 877, арк. 34, 36]. 19 листопада 1907 р. в залі засідань Ради КДА відбулися збори, присвячені пам'яті св. Іоанна Златоуста з доповідями К. Попова («Св. Иоанн Златоуст – вселенский учитель Церкви»), М. Петрова («О внешнем виде св. Иоанна Златоустого») та В. Малініна (назва не вказувалася) [2, спр. 94, арк. 18-20 зв.; 9, спр. 877, арк. 68, 70; 165].

Впродовж усього часу тематика рефератів все розширювалася, вийшовши у 1882 р. за рамки власне церковної археології [щодо самого поняття «церковна археологія» у різних історіографічних школах див. огляд у кандидатській дисертації К. Крайнього: 483; пор.: 468, с. 240]. Доповідачі обговорювали проблеми біблеїстики, екзегетики, патрології, герменевтики, патристики тощо – майже всіх ділянок богослов'я. На думку Петрова, така зміна наукових студій в Товаристві спричиняла відсування церковної археології на другий план, «розмивання» першопочаткового задуму Товариства та сенсу його діяльності. Зміст доповідей свідчить, що фактично один М. Петров залишався вірним церковній архе-

ології. Значно менше доповідей було зроблено тими, хто мав би працювати в цій царині з огляду на курси, які вони читали. професорами, які читали курс церковної археології в КДА П. Лашкарьовим та М. Пальмовим, професором церковної археології й літургії О. Дмитрієвським (який, щоправда, оглядав святині Християнського Сходу, богослужбові та патристичні тексти).

Протоколи також засвідчують, що доповідачі й теми відшуковувалися ледь не в останній момент. Траплялося й таке, що напередодні засідання референт відмовлявся робити доповідь, і тоді секретар Товариства змушений був негайно готувати якесь повідомлення сам. Часто референти не вказували теми своєї доповіді заздалегідь і називали її вже на засіданні (тому-то й повістки на такі засідання містять лише прізвища референтів, без назви теми). Відповідальність за проведення засідань, та, власне, і сама ініціатива цих засідань, постійно лежала виключно на секретарі Товариства. Таким чином, слова М. Петрова: «С Людовиком XIV я могу сказать: «Церковно-Археологическое Общество – это я» у листі до його брата, Івана Вознесенського [26, спр. 14186, арк. 28 зв.], були не таким вже й перебільшенням...

Важливу роль відіграє Петров і в організації фінансової діяльності Товариства. Оскільки членські внески статутом не передбачалися, Микола Іванович запропонував першу форму поповнення каси Товариства: підписні листи для членів академічної корпорації, які замість різдвяних та пасхальних візитів вписували суми, що зазвичай витрачались на такі візити. У спогадах Микола Іванович писав: «С разрешения ректора, я предлагал членам Общества из профессоров академии подписные листы в пользу Общества и музея взамен рождественских и пасхальных визитов. На первый раз дело имело большой успех: подписывалось такое количество денег, какое тратилось прежде на извозчика и в общем образовалась довольно значительная сумма» [94; 95; 96, с. 96 = 97, с. 109]. В архіві ЦАТ збереглося кілька таких підписних листів (1880, 1884, 1887, 1895, 1896, 1907, 1908 рр.) [2, спр. 25, арк. 68, спр. 31, арк. 27; 9, спр. 875, арк. 38, 95, спр. 876, арк. 1, 46, спр. 877, арк. 31, 41]. За цими документами видно, що ректор завжди робив найбільший внесок: єпископ Михаїл у 1880 р. – 10 руб., у

1884 р. – 3 руб. ; єпископ Сильвестр у 1887 р. – 5 руб., у 1895 р. і 1896 р. – по 5 руб., єпископ Феодосій у 1908 р. – 3 руб. Архімандрити Сильвестр (згодом – єпископ і ректор) і Дмитрій давали по 3 руб., а професори – по 1 руб. (притому не всі, дехто відмовлявся – імена відмовників Петров зазначав спеціально на тому ж листі). Із цих списків чітко просліджується тенденція до зменшення збираних коштів. Пояснюючи цю обставину, Петров писав: «Многие профессора продолжали делать рождественские и пасхальные визиты не мужьям, а женам семейных профессоров, которые в свою очередь отплачивали визитерам такой же любезностью» [94; 95; 96, с. 96 = 97, с. 109; пор.: 378, с. 22].

Петровим же було започатковано і ще одне, зауважуване в сучасній історіографії [див про це, в особливості, ґрунтовні публікації Костянтина Крайнього пор. також: 378, с. 22], джерело прибутку Товариства – починаючи з 1886 р., по неділях з 12 до 14 годин для всіх бажаючих він відкривав Церковно-археологічний музей з вхідною платою по 20 коп. з чоловіка [2, спр. 28, арк. 5]. Втім, це приносило не тільки прибуток, а навіть і збиток (екскурсанти вкрали кілька цінних експонатів [94; 95; 96, с. 96 = 97, с. 109]), та й часу екскурсії забирали у Миколи Івановича чимало, відриваючи його від важливіших, у тому числі й наукових справ. Але, як слушно зауважила з цього приводу Л. Ананасова, «це був перший у Києві публічний Музей» [378, с. 22].

Нарешті, щоб завершити фінансову тему, зазначимо, що найбільше каса ЦАТ поповнювалася за рахунок добровільних внесків і пожертв членів і членів-кореспондентів, чим теж опікувався Петров. Масовими були щорічні пожертви по 3-10 руб. від кожного жертводавця. Першими зробили внески по 10 руб. архімандрит Сильвестр і проф. Д. Поспехов. 500 руб., як вже вказувалося, подарував великий князь Володимир Олександрович. Значна сума надійшла від почесного члена Леопардова (про нього див. наступний розділ) тощо [96, с.95-96]. Архімандрит, а затим єпископ і ректор, Сильвестр (Малеванський) був членом Товариства впродовж 25 років (з 1872 р.) і загалом вніс 250 руб. (щорічний внесок по 10 руб.). З подання Петрова та нового ректора КДА архімандрита Дмитрія преосвященного Сильвестра у 1898 р. обрали почесним членом ЦАТ [2,

спр. 69, арк. 1-1 зв.].

Зауважимо також, що в якості секретаря Микола Іванович (але з власної ініціативи) мав за правило спеціальним листом від імені Товариства дякувати кожного жертводавця, вносити інформації про пожертви в друковані щорічні звіти ЦАТ. Цим він психологічно підтримував потяг жертводавців до регулярних пожертв та спонукав до подібних акцій інших.

Наведемо зведені дані прибутків Товариства згідно інформацій М. Петрова, починаючи ще з першого етапу існування ЦАТ:

1874 р. – 196 руб. 36 коп. (витрачено 161 руб. 31 коп.)

1875 р. – 362 руб. 5 коп. (витрачено 187 руб. 62 коп.)

1877 р. – 248 руб. 75 коп. (витрачено 80 руб. 96 коп.)

1879 р. – 346 руб. 28 коп. (витрачено 78 руб. 28 коп.)

У 1880 році на рахунку ЦАТ залишалось заощаджень 523 руб. 70 коп. Наприкінці ж другого етапу, у 1898 р., на рахунку ЦАТ було вже 8 000 руб. на депозиті, 500 руб. в облігаціях державної ренти, 315 руб. 58 коп. готівкою, а наприкінці останнього, третього етапу, у 1914-1915 рр., капітал ЦАТ сягнув 20 000 руб. у процентних паперах (щорічний процент – 800 руб.), а на поточному рахунку та готівкою нараховувалося 1 500 руб [96, с. 117 = 97, с. 128; пор.: 378, с. 22].

Фонди Товариства використовувалися на канцелярські витрати, для наукових відряджень його членів, але найбільше – для потреб Церковно-археологічного музею, яким продовжував опікуватися М. І Петров.

Ще однією статтею витрат були видання періодичного органу ЦАТ, путівників і оглядів колекцій Музею. Як засвідчив у спогадах Микола Іванович, «мысль об издании этого органа и выполнение ее принадлежит мне» [96, с. 122 = 97, с. 132].

Перший випуск «Чтений в Церковно-археологическом Обществе при Киевской Духовной Академии» з'явився у 1883 р. і складався з окремих відбитків рефератів, котрі друкувалися попередньо під обкладинкою «Трудов Киевской Духовной Академии». У спогадах Петрова міститься цікава бібліографічна ін-

формація: випуск має дві редакції з 9-ма й 7-ма статтями (відбитків усіх статей виявилася різна кількість) загальним накладом 100 примірників [96, с. 122 = 97, с. 132]. Для другого випуску Петров також підібрав відбитки, але вони зникли в друкарні, тому цей випуск довелося відкласти, і вчений створив рубрику в «Трудах Киевской Духовной Академии» – «Археологические заметки», де друкувалися лише його власні реферати [96, с. 122 = 97, с. 132]. Другий випуск «Чтений» вийшов лише через 16 років і з тих пір незмінно продовжувався до 1916 р. Загалом у друці з'явилось 14 випусків цього видання [359].

За власний кошт Товариство опублікувало й 21 позицію окремих видань. При цьому «Отчеты» ЦАТ та ЦІАТ вийшли друком у 39-ти випусках (1874-1916), у трьох випусках вийшло підготовлене М. І Петровим «Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской Духовной Академии» (К., 1875-1879). Двома виданнями вийшов укладений Петровим «Указатель церковно-археологического музея при КДА» (1873, 1897). Так само в трьох томах під титулом ЦАТ вийшло «Собрание сочинений» М. О. Максимовича (1876-1880) – виручені кошти від реалізації цього видання стало ще одним джерелом фінансування Товариства [378, с. 22].

Підкреслимо, з 52 церковно-археологічних закладів Російської імперії лише 9 спромоглися на власні періодичні видання. Якщо порівняти їх друковану продукцію, то картина виглядатиме такою [див.: 476, с. 88-102]:

№	Назва товариства	Назва періодичних видань	Кількість	Роки	Кількість окремих видань
<u>1</u>	Тулське єпархіальне історико-археологічне товариство	Тулская старина (Тула)	Вип. 1-18	1899-1917	–
<u>2</u>	Церковно-археологічне (з 1901 р. – Церковно-історичне та археологічне) товариство при КДА	Чтения в Церковно-археологическом (Церковно- историческом и археологическом) Обществе при КДА (Киев)	Вип. 1-14	1883-1916	21 назва, 63 видання
<u>3</u>	Воронезьке церковно-археологічне товариство	Воронежская старина (Воронеж)	Вип. 1-14	1902-1916	20
<u>4</u>	Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет	Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета (Каменец-Подольский)	Вип. 1-10	1878-1917	19 назв, 28 видань
<u>5</u>	Бессарабське церковно-історико-археологічне то-	Труды Бессарабского церковно-историко-археологического общест-	Вип. 1-16	1909-1911	

	вариство	ва (Кишинев)			
<u>6</u>	Калужське церковно-археологічне товариство	Калужская старина (Калуга)	Т. 1-6	1901-1911	
<u>7</u>	Волинський церковно-археологічний комітет	Волынский историко-археологический сборник (Почаев, Житомир)	Вип. 1-2	1896-1900	3 назви, 5 видань
<u>8</u>	Орловське церковне історико-археологічне товариство	Сборник Орловского церковного историко-археологического общества (Орел)	Т. 1-2	1905-1906	2
<u>9</u>	Псковський церковно-археологічний комітет	Псковская старина (Псков)	Т. 1	1910	

Для повноти картини вкажемо, що п'ять Церковно-археологічних товариств і комітетів, котрі не заснували періодичних органів, опублікували окремі видання:

<u>№</u>	Назва інституції	Роки	Кількість окремих видань
<u>1</u>	Тверський єпархіальний історико-археологічний комітет	1903-1906	20
<u>2</u>	Казанське церковно-археологічне товариство	1904-1917	19 назв, 31 видання
<u>3</u>	Смоленський церковно-археологічний комітет	1896-1912	6
<u>4</u>	Архангельський єпархіальний церковно-археологічний комітет	1896-1913	3, 5 видань
<u>5</u>	Петербурзький єпархіальний історико-археологічний комітет	1914	1

Наведена статистика дозволяє дійти висновку, що серед усіх названих церковно-археологічних та історичних установ ЦАТ/ЦІАТ при КДА за сукупністю публікацій посідає перше місце (Тульське єпархіальне історико-археологічне товариство мало більше випусків періодичного збірника, але жодного окремого видання). Підкреслимо, що всі видання ЦАТ/ЦІАТ проходили через руки однієї людини – М. І Петрова. З огляду на вказаний факт, його праця як редактора-публікатора наукових видань Товариства є неоціненною й водночас ще недостатньо поцінованою в історіографії. Ця діяльність Петрова знову підтверджує цитований вище його вислів («Церковно-археологическое Общество – это я»).

У 1879 р. Синод зобов'язав Товариство наглядати за збереженням давніх пам'яток на півдні Російської імперії. Постановою від 20 грудня/9 січня 1879 р.

Синод наказав усім єпархіальним архієреям, щоб вони в разі потреби виправлення в древніх будівлях зверталися за експертизою в ЦАТ при КДА. При цьому не було вказано способів і матеріальних джерел для відряджень членів Товариства, проведення експертиз, підготовки висновків тощо. М. Петров зазначав: «Потребность в ремонте древних зданий и даже в охранении от порчи их прежнего вида, с течением времени, естественно, возрастала все более и более. Почти все монастыри Киева, некоторые его церкви и Киево-Софийский Собор нуждались в руководстве и указаниях насчет охраны, поддержания или ремонта древних памятников ... и просили этих указаний у Церковно-Археологического Общества» [96, с. 107-108 = 97, с. 119].

Петров дає цікавий опис початків нелегкої праці над конкретними пам'ятками. Члени ЦАТ не мали жодного досвіду такої роботи. Лише П. Лашкар'єв, котрий викладав церковну археологію і добре вивчив київську давню архітектуру, міг проводити професійну експертизу. Саме йому на початках і пропонувалися такого типу доручення і він «охотно брал на себя командировки для осмотра древних церковных зданий и притом не только в Киеве, но и в таких довольно отдаленных от него пунктах, как город Канев» [96, с. 107-108 = 97, с. 119-120]. До Лашкар'єва «прикомандировывали какого-либо другого своего члена из неофитов археологии, для практического ознакомления его с делом». Так поступово виросло, завдяки Лашкар'єву, коло знавців церковної архітектури [96, с. 108 = 97, с. 119-120]. Петров зазначив також, що згодом Імператорська Археологічна комісія та Імператорське Московське Археологічне Товариство перебрали на себе ці функції й почали демонструвати «начальственно-пренебрежительное отношение» до експертиз ЦАТ. Особливо яскраво це проявилось під час археолого-архітектурних досліджень і реставрації церкви Спаса на Берестові [103, с. 298; див. також: 403, с. 22 прим. 25; с. 121] академіком архітектури П. П. Покришкіним, прибічником наукової реставрації. В результаті, Товариство припинило свою експертну діяльність, але не припинило наукове дослідження пам'яток церковної архітектури [96, с. 108 = 97, с. 120].

У спогадах Петрова є чимало дуже цікавих подробиць, які розкривають

суб'єктивну сторону справи, боротьбу й впливи різних осіб щодо охорони пам'яток. Однак спочатку розглянемо офіційну документацію Товариства, в світлі якої спогади Петрова набувають особливої цінності.

З архіву ЦАТ можна зробити висновок, що члени Товариства і М. І. Петров в зокрема найбільше досліджували пам'ятки Києва, особливо об'єкти Києво-Печерської Лаври. Вже в 1882 році тут під святими вратами Успенського собору були віднайдені два древні хрести. Дослідив їх Лашкар'юв, зробивши про них доповідь на засіданні Товариства від 19 травня того ж року [2, спр. 9, арк. 10-13 зв.]. У 1886 р. було підняте питання про поновлення розписів Великої Церкви, в обговоренні брав участь М. І. Петров [2, спр. 33, арк. 3-9 зв.]. Тоді ця справа вирішена не була, і Лавра та науковці регулярно поверталися до неї, зокрема, в 1893 і 1899 рр.. Петров знову представляв у загальній експертній комісії ЦАТ, детально вивчав розписи XVII – XVIII ст., вказуючи на їх цінність [2, спр. 68, арк. 36-39, 60-61; 17, спр. 293-302]. Він написав спеціальну статтю на цю тему, яка демонструвала розуміння Петровим значення українського живопису доби бароко [196]. Вчений дав оцінку новим розписам Верещагіна, зазначивши їх відповідність давньовізантійським традиціям (окрім Таємної Вечері) [17, спр. 582, арк. 1-2; 177]. У 1891 р. Товариство (за участю Петрова) займалося питанням щодо можливостей переробки залізних дверей Собору [2, спр. 45, арк. 375-376 зв.].

Через два роки (1893 р.) митрополит Іоанникій вирішив перебудувати Трапезну церкву Лаври й звернувся до ЦАТ із відповідним запитом [2, спр. 57, арк. 12-14 зв.]. На підставі висновку Лашкар'юва Товариство порекомендувало при побудові нової Трапезної зберегти форми зводу й бані старої Трапезної, які взорувалися з Софії Константинопольської. Митрополит Іоанникія взагалі з насторогою ставився до студій членів ЦАТ (зокрема М. Олесницього [602, с. 199]), а читаючи протокол ЦАТ і дійшовши до вимоги збереження зовнішнього вигляду древньої будівлі, жбурнув протокол зі словами: «Плевать мне на Церковно-Археологическое Общество!» [96, с. 110 = 97, с. 122]. Прл всю цю історію розповів Петрову тодішній намісник Лаври архімандрит Сергій Ланін,

який по смерті Іоанникія повернув секретарю ЦАТ цей протокол без жодних резолюцій владики. Наслідок цієї історії, за словами Петрова, був такий: «Митрополит Иоанникий (митрополит у 1891-1899 рр. – *О. П.*) никогда больше не обращался к Церковно-Археологическому Обществу и в случае нужды, приказывал приглашать в Лаврские комиссии в качестве эксперта меня» [96, с. 110 = 97, с. 122; детальніше див.: 523, с. 113]. Це твердження засвідчується документально: саме Петров (за участю В. Завітневича) в 1896 р. оглядав Феодосіївську церкву на предмет запланованої її перебудови [2, спр. 61, арк. 37-37 зв.]. 2 грудня 1898 р. Петров був включений до комісії по обслідуванню сенсаційної знахідки скарбу (знайдений 26 листопада 1898 р.) на хорах Успенського собору (близько 11 тис. монет, в тому числі тисяча – золотих). Доповідь про результати обслідування була зачитана на засіданні ЦАТ 25 січня 1899 р. [2, спр. 68, арк. 18-21 зв., 55-59 зв.], Петров опублікував також окрему статтю на цю тему [82].

Друге місце після Лаври в діяльності ЦАТ займала Св. Софія й Митрополічий будинок. Найбільшої уваги потребували тут мозаїки та фрески [див. особливо своєрідні звіти Петрова про копітку роботу над пам'ятками Св. Софії, яка розтягнулася на довгі роки: 179, с. 53; 116, с. 129-146, особливо с. 132-133 з примітками і посиланнями на праці Д. Айналова, Е. Рєдіна та інших відомих на той час вчених; пор. до цього: 428, с. 119-139, особливо с. 132, с. 132 прим. 79]. 12 липня 1884 р. в Товаристві за участю Петрова обговорювалася проблема розчистки від фарбованих розписів початку-середини ХІХ ст. мозаїк головної бані Софійського собору та проблема відтворення втрачених шматків мозаїк через новий розпис відповідно до збережених сюжетів [2, спр. 19, арк. 64-65 зв.]. У грудні 1887 р. в ЦАТ дебатовалося питання про іконопис Св. Софії [2, спр. 33, арк. 53-58]. Дуже важливе питання про розпис стін середнього нефа Св. Софії сюжетами I, II і III Вселенських Соборів обговорювалося 12 квітня 1893 р. [2, спр. 57, арк. 7-9 зв.]. Після копіткої праці М. Петров за участю священника К. Фоменка у 1903 р. випрацював систему збереження древніх фресок і мозаїк під час реставрації інших розписів [2, спр. 91, арк. 31-32]. У 1907 р. Петров

здійснював нагляд за реставрацією фресок Св. Софії [17, спр. 325, арк. 1]. Однак практично проблема збереження мозаїк, фресок, мармурової підлоги Св. Софії так і не була вирішена належним чином. Це питання було знову підняте в ЦАТ 30 жовтня 1912 р. [2, спр. 101, арк. 23-24 зв.; 17, спр. 578, арк. 94, 96].

Значний інтерес для ЦАТ і в першу чергу для Петрова становила Кирилівська церква, особливо у зв'язку з відкриттям фресок XII ст. 21 березня 1876 р. на засіданні Товариства Петров зачитав доповідь священника П. Желтонозького про кирилівські розписи – очевидно, секретар ЦАТ і спонукав автора підготувати цю доповідь [2, спр. 10, арк. 21-22]. У 1889 р. був досліджений старий (др. пол. XVII ст.) іконостас церкви, який був проданий в с. Нижчі Дубеші Остерського повіту [2, спр. 40, арк. 332-333 зв.]. В 1905 р. Петров здійснював офіційний нагляд за реставрацією фресок Свято-Троїцької церкви художником М. Яковлевим [17, спр. 365, арк. 1]. А в 1907 р. під час проведення ремонту Кирилівської церкви секретар ЦАТ та окремі його члени наглядали за роботами [2, спр. 94, арк. 14-16 зв.].

Брав участь М. Петров і в обговоренні проекту перебудов у Михайлівському Золотоверхому монастирі у липні-серпні 1887 р. [2, спр. 33, арк. 37-42]. А вже наступного року разом з П. Лашкарьовим він обслідував віднайдені древні фрески Михайлівського собору і робив реконструкцію первісного плану собору. У березні 1889 р. Петров представляв ЦАТ справу про новий михайлівський іконостас [2, спр. 40, арк. 316-318, 325-326 зв.].

Впродовж 1888-1894 рр. тягнулася справа про перебудову стовповидного храму св. Миколая Миколо-Пустинського монастиря. Петров, як і інші члени Товариства, був проти його знесення, пропонуючи, або добудувати галерею, або звести новий храм поруч [2, спр. 40, арк. 295-295 зв., 299-302, 313-315, спр. 57, арк. 26-28 зв.]. Особливо наполегливо протестував М. Петров у 1897 р. проти переробок розписів, архітектури та надбанних хрестів у церкві Спаса на Берестові, що намагалися здійснити відповідно до своїх вірувань старообрядці (церква була передана їм для церковних відправ). Микола Іванович обслідував фрески церкви і у 1907 р. на двох засіданнях доповідав про їх історичне значен-

ня, можливе датування та атрибуцію [2, спр. 61, арк. 55-58 зв., спр. 94, арк. 4-7] (його доповідь була опублікована).

Як фахівець Петров брав участь також в обговоренні поодиноких проєктів щодо древніх храмів Києва: прибудовах (дзвіниці в ім'я св. Володимира) в церкві Богородиці Пирогощі (1888 р.) [2, спр. 40, арк. 306-308, спр. 45, арк. 364-365]; розкопках Десятинної церкви 1907 та 1908 рр. [2, спр. 94, арк. 25-26 зв.; 9, спр. 877, арк. 96-98]. Вчений здійснював нагляд за земляними роботами на подвір'ї Трьохсвятительської церкви (1884 р., спільно з П. Лашкарьовим) [2, спр. 19, арк. 71-72 зв.]. У 1889 р. він досліджував і визначав речі (жіночі прикраси XII ст.) зі скарбу, віднайденого у Троїцькому провулку [2, спр. 40, арк. 327-328].

У 1882-1883 рр. М. Петров був дійовим учасником розробки проєкту внутрішнього оздоблення та іконостасу Володимирського собору. Головний проєкт був розроблений професором Санкт-Петербурзького університету А. В. Праховим. Проте члени ЦАТ його розкритикували: одні двері (царські врата) в іконостасі робили його закритим (північних і південних дверей для виходів священників та дияконів не планувалося); щит-дуга над царськими вратами був не гармонійним і закривав увесь вітвар; іконостас не відповідав пропозиції ЦАТ щодо орієнтування на пам'ятки Херсонесу та зразки X ст. На засіданні 4 листопада 1883 р. було прийняте досить велике обґрунтування (записане рукою М. Петрова) щодо переробки проєкту [2, спр. 19, арк. 20-25 зв.]. Додаткові пропозиції Прахова були також відхилені. Товариство зазначало, що поданий проєкт лише в загальних рисах враховує православну традицію, а тому пропонувало доручити справу архітектору В. Ніколаєву [2, спр. 19, арк. 22-33 зв., 35-42]. Як відомо, Прахов все ж домігся здійснення свого проєкту з мінімальними змінами. Система розписів храму так само не враховувала побажань ЦАТ та духовної влади. У березні-квітні 1899 р. М. Петров кілька разів доповідав у Товаристві про розписи [2, спр. 68, арк. 40-43 зв.] і виклав свій погляд на них в окремій статті [185]. Ця справа була чи не найскандальнішою в усій діяльності ЦАТ, оскільки попри численні протести, дебати в пресі, постанови на офіційному рівні, думка

Товариства була, фактично, зневажена.

Таким чином, М. І. М. І. Петров, як член ЦАТ, брав безпосередню участь в дослідженні та вирішенні долі багатьох древніх церковних споруд (переважно храмів) Києва. Серед інших вчених, культурних, церковних і громадських діячів йому також належить честь збереження київських святинь та старожитностей для нащадків. Зазначимо, що сам Петров у спогадах вказував на постійні сумніви між потребою зберігати всю старовину як символ історії й функціональним призначенням церков, для яких важлива саме функція та її зручність. Досвід Петрова демонстрував поміркованість підходу та врахування безпосередньої конкретики в кожному випадку. Втім, він наводив численні випадки самоуправства духовної влади щодо перебудов, а з іншого боку – ригоризм імп. Археологічної комісії щодо заборони будь-яких перебудов [185].

Нарешті, зазначимо, що ЦАТ і персонально М. Петров досліджували та давали експертні оцінки також щодо пам'яток старовини поза Києвом: Канівської соборної церкви XII ст. [2, спр. 45, арк. 381-387], овруцької Михайлівської церкви XII ст. із збереженими на вівтарній стіні фресками [2, спр. 57, арк. 41-42 зв.], «печери преп. Антонія» (яка була датована пізнішим часом) в чернігівському Єлецькому монастирі [2, спр. 45, арк. 402-403], глухівської Трьох-Анастасіївської церкви початку XVIII ст. [2, спр. 57, арк. 34-40], Успенського храму 1098 р. Володимира Мономаха в Переяславі [2, спр. 63, арк. 62-63 зв.] та ін.

Ми перерахували далеко не всі конкретні справи ЦАТ за участю М. Петрова щодо обслідування та експертизи церковних архітектурно-мистецьких старожитностей. Однак навіть зазначене демонструє масштаб роботи. Окрім того, ця справа вказує також на здобуття Петровим фахових навичок роботи з нетрадиційними для історика (тобто не писемними) джерелами. Саме практика роботи з архітектурними пам'ятками розширила арсенал наукових методів і навичок Петрова, його вміння бачити архітектуру и живопис, фреску чи мозаїку як «текст» історії.

Петров не став мистецтвознавцем. На означені пам'ятки він дивився як

історик, започаткувавши тим самим новий методологічний напрямок історико-церковних студій в КДА. Зауважимо також, що Петров, за прикладом Лашкарьова, завжди насамперед збирав всю писемну інформацію про історію пам'ятки, і лише потім досліджував її реально. Саме такий підхід давав науково обгрунтовані результати експертиз. Авторитет ЦАТ на цьому терені був досить високим, про що свідчить велика кількість запитів у архіві Товариства. Значною мірою цей авторитет базувався на діяльності Петра Лашкарьова та Миколи Петрова, після них можна назвати прот. Петра Лебединцева та Василя Завітневича.

Таким чином, діяльність Товариства цього періоду зосереджувалася у двох напрямках: читання тв. обговорення рефератів; дослідження, експертиза, заходи по збереженню пам'яток церковної старовини. М. І. Петров в обох цих напрямках зробив чи не найбільше, доклавши значних творчих і фізичних зусиль. Як секретар Товариства він визначав стратегію, спрямовував діяльність усього ЦАМ в його головних напрямках. Але на ньому ж була зосереджена організаційна та фінансова діяльність, врешті – Церковно-археологічний музей як такий, у всій його цілісності.

Музей, як вже зазначалося, був основною сферою інтересів і навіть пристрастю Петрова, на Музей була зорієнтована вся «філаретівсько-петровська», а згодом і, як ми висловилися, «петровсько-філаретівська» концепція ЦАТ. Будь-які зміни в його, Музею, статусі та забезпеченні, чи посягання на особливий статус викликали бурхливий і досить дійовий спротив завідувача. Після зміни Статуту 1881 р. така небезпека з'явилася зі спробою в черговий раз переробити Статут ЦАТ. Це потребує детальніше зупинитися на вже згаданій вище проблемі прийняття нового Статуту, який викликав протест Петрова. Наголосимо, протестував тільки Петров, обстоюючи права (церковної) археології, і, в прикінцевому рахунку, важливість Музею.

3.3 Боротьба М. І. Петрова за збереження «філаретівсько-петровської» концепції в товаристві на заключному етапі його існування

Ініціатором змін у Товаристві і відходу від того спрямування у діяльності Товариства, яке ми умовно назвали «філаретівсько-петровською» (по мірі її розгортання – «петровсько-філаретівською»), виступив його новий голова, ректор КДА єпископ Димитрій (Ковальницький). Підготовка до змін розпочалася вже в перший рік його діяльності (1898 р.). Петров з певним роздратування писав у спогадах: «Чувствуя тамерлановский зуд в руках и переделывая все встречавшееся ему на пути на новый лад, преосвященный Димитрій не мог не затронуть и Церковно-археологического Общества и Музея» [94; 95; 96, с. 130 = 97, с. 139].

9 жовтня 1900 р. голова Товариства виступив з довгою промовою на його засіданні. Він вказав, що більшість прочитаних в Товаристві рефератів мало пов'язані з археологією, Церковно-археологічним музеєм та пам'ятками старовини, але мали відношення до інших наук. «Надо сказать, – зазначав ректор, – что, особенно в первое время, собрания Общества, после деловой части, бывали скучноваты: рефераты для собраний подбирались с трудом. Все выносил на своих плечах неутомимый Н. И. Петров, который состоял и секретарем Общества, и хранителем Музея, обыкновенно и представлял деловой доклад и предлагал учено-археологический реферат» [2, спр. 71, арк. 3 зв.]. Голова Товариства вказував на появу проектів відкриття при КДА інших товариств, оскільки в археологічне неможливо втиснути всі богословські науки (йшлося, зокрема, про Богословське та Церковно-історичне товариства), але розпорошення невеликих учених сил Академії не є корисним. Преосвященный Димитрій констатував, що об'єднуючим для всіх началом «мог бы послужить исторический элемент, который в настоящее время проникает не только в археологию, но и в теоретические науки самого догматического характера, и выражается в строго историческом методе исследования генетической связи идей и фактов, взаимоотношения явлений» [2, спр. 71, арк. 42 зв.- 43]. З огляду на сказане, Голова за-

пропонував перетворити (не перейменувати, а саме концептуально перебудувати) Церковно-археологічне товариство в Церковно-історичне товариство із збереженням в якості допоміжної структури Церковно-археологічного музею.

Обговорення даної пропозиції було перенесене на наступне засідання Товариства. М. І. Петров мав час підготуватися до дебатів і став головним (і єдиним) опонентом ректора. 6 листопада майже все засідання Товариства пройшло в дебатах.

Першим гостро виступив М. І. Петров. Він заявив, що злиття Церковно-історичного товариства (ЦІТ) з ЦАТ та ЦАМ вважає цілковито шкідливим. Секретар наголосив, що вся та маса іногородніх членів, яка в кілька разів перевищує киян, фактично бере участь в діяльності ЦАТ лише завдяки внескам (речовим і грошовим) до Музею. Завдяки такій практиці капітал Товариства становить 10 000 руб., а експонати Музею оцінюються в 500 000 руб. Жодна з Духовних Академій не має нічого подібного до ЦАМ при КДА. Все це відбулося завдяки тому, що «Общество и Музей пустили корни в общественную практическую жизнь вне академических стен и в ней находили питательные соки для себя» [2, спр. 71, арк. 42 зв.- 43]. На думку Петрова, Церковно-історичне товариство відразу програмує його теоретичний характер, превалювання рефератів по богослов'ю, іногородні члени всі відпадуть, бо не мають відповідного освітнього цензу, Товариство перетвориться в суто академічне, розірве усі налагоджені десятиліттями зв'язки. Все це зупинить розвиток Музею, який перестане поповнюватися новими експонатами. Припиниться й потік добровільних грошових внесків, що призведе до смерті самого Товариства, адже воно не отримує жодного фінансування. Наявний капітал, набутий такими трудами, належить лише ЦАТ і в разі перетворення його в ЦІТ буде витрачатися не за призначенням. Але найважливіше – цілком буде придушений археологічний елемент, який і так доволі слабкий в церковних колах. Петров указував, що ЦАТ має багато членів, і пара десятків викладачів КДА просто не мають права самостійно вирішувати долю Товариства. Окрім того, ідея ЦАТ полягала в опікуванні пам'ятками церковної старовини та архітектури і цим воно здобуло всеросійсь-

ку та європейську знаменитість. Знищення ЦАТ може підірвати авторитет КДА й сприятиме занепаду справи охорони церковної старовини у дуже великому регіоні.

На завершення Петров резюмував свій протест у кількох пунктах: 1. Товариства мають різний характер: ЦАТ – практичний, ЦІТ – теоретичний; 2. На перший план виводиться церковна історія на шкоду церковній археології; 3. Реферати з інших дисциплін можна читати і в ЦАТ, не обов'язково для цього перебудовувати Товариство.

Четвертий пункт рукопису було закреслено, але він вказує на головний, з точки зору Петрова, корінь пропонованого ректором перетворення ЦАТ. Наведемо цей текст дослівно: «Не является ли внутренним, психологическим мотивом к переименованию Церковно-археологического общества в Церковно-историческое общество специальность председателя общества?! Но, ведь, в таком случае мы вступим на тот нежелательный путь, который поведет к перекройке Общества, при каждом новом председателе, по мере его специальности» [2, спр. 71, арк. 8-11].

У спогадах Петров розвивав висловлені в дебатах думки, підкреслюючи, що рішуче розійшовся з головою Товариства у поглядах на церковну археологію, та реформу ЦАТ. «Преосвященный Димитрий был глубокий знаток своего предмета, то есть, церковной истории, и во всякой богословской науке хотел видеть элемент церковно-исторический, придающий ей известную научную устойчивость. Того же он хотел и от Церковно-археологического Общества» [94; 95; 96, с. 131 = 97, с. 140]. У цих пізніх спогадах Петров вказував, що по суті справи не міг заперечувати погляди ректора, але застосовувати їх до ЦАТ було неможливо: викладачі КДА майже не ходили на засідання Товариства, яке відвідували позаакадемічні члени, у випадку його реорганізації останні втратили б доступ до засідань через освітній ценз і Товариство взагалі б померло. «Я, впрочем, не хотел спорить с упрямым Преосвященным Димитрием, но только уклонился от личного участия в комиссии по составлению нового устава Общества и Музея...» [94; 95; 96, с. 131 = 97, с. 140; пор.: 92; 91].

Микола Іванович дійсно не увійшов до складу комісії, яка складалася з професорів М. Ф. Ястребова, С. Т. Голубєва, К. Д. Попова, доцента Д. І. Богдасhevського, священника М. С. Стелецького. Комісія отримала попередній Статут 1881 р., зміни до нього 1898 р., записку голови та особливу думку М. І. Петрова.

Новий проект Статуту був готовий на 20 січня 1901 р. На прохання митрополита Київського Феогноста, який був поінформований про позицію Петрова, Микола Іванович подав митрополиту особисто свої зауваження на проект Статуту. В його тексті вже проступає боротьба за Музей. Насамперед Петров вказував, що новий Статут ставить на перший план розробку богословської науки з церковно-археологічним ухилом. Раніше порядок був більш логічним: спочатку збирання церковно-археологічних пам'яток, їх опрацювання (так створювався Музей). Окрім того фактична широта богословської науки вимагає створення спеціального наукового товариства. Багато інших дисциплін і наукових напрямів витіснить зовсім церковну археологію, «заняття и без того довольно скудные и требующие особенной культивировки». Уже впродовж 1900 р. в рефератах археологічний елемент майже цілком був витіснений філософією і рафінованим богословієм. Петров наголошував, що церковна археологія повинна переважати, «потому что она способна дать реальные, жизненные основания многим другим богословским наукам, из коих некоторые доселе еще страдают сухою отвлеченностью». Заперечував Петров і виділення особливого статусу викладачів КДА в Товаристві, оскільки їх завжди була меншість («особая аристократическая каста, к которой не посмеет прикасаться плебей»). Хто ж буде досліджувати древні монастирі й церкви, їздити у відрядження, адже богослови й філософи не є компетентними в цих питаннях? Петров гостро стверджував, що «практический археолог станет каким-то чернорабочим в Обществе, остальные члены которого будут комфортабельно вести приятные беседы о нескучных предметах» (це був явний закид преосв. Димитрію, який вказував на нудність рефератів з археології).

Підсумовуючи свої зауваження, Петров писав: «Существенная мысль мо-

их замечаний есть мысль о специализации археологической науки и вообще о специализации богословских наук, чему радикально противоречит проектируемое смешение их в одну безразличную массу. Дебаты по поводу проектируемых изменений в Уставе общества показали, что сами философы, инициаторы этих изменений, высказались за образование особого богословско-философского общества, с чем я не могу не согласиться» [2, спр. 71, арк. 13-13 зв., 38-38 зв.].

Наполеглива боротьба Петрова призвела до компромісу: було створено Церковно-історичне та археологічне товариство. Вже в самій його назві археологія хоч і була присутня, однак відсунута на друге місце. Таким чином ніхто з опонентів врешті не переміг, хоча перевага була явно на боці голови Товариства, ректора КДА преосв. Димитрія. Комісія по виробленню Статуту підкреслювала, що «этим двойным названием своим (Статут. – *О. С.*) указывает на выдающееся в Обществе значение археологической науки в среде других наук академического преподавания к историческим элементам» [2, спр. 71, арк. 43 зв.].

5 лютого 1901 р. на засіданні ЦАТ проект нового Статуту був затверджений більшістю голосів. Згідно правил, проект мав подавати в Синод на затвердження митрополит Київський. Високопреосвященний Феогност у супровідному листі також вказував на нечисленність церковних археологів серед членів Товариства та більше представлення інших наук; об'єднуючим елементом для всіх цих наук є церковна історія, «сохраняющая душу и самой церковной археологии». В листі підкреслювалася важлива для Петрова обставина: завідувач музеєм та його помічник мають обиратися безстроково, а інші посадові особи (окрім голови) – на п'ять років [2, спр. 71, арк. 32.].

Зрозуміло, що лист митрополита складався в самому Товаристві. Отже, високопреосвященний попечитель ЦАТ став на бік голови Товариства, попри усі вище наведені роз'яснення й критику Петрова. Але на користь Петрова було зроблене формулювання про збереження пріоритетів церковної археології, а також безстрокове завідування Музеєм.

Головні концептуальні поправки в новому Статуті полягали в наступних пунктах. Параграфи перший і другий значно розширювали тематику наукових сфер, які мають бути представлені в Товаристві, пересували на другий план археологію як напрямок наукових студій та колекцію Музею. Дослівно це було сформульовано так: «1. Общество имеет своей задачей а) разработку богословской науки преимущественно со стороны церковно-исторической и археологической и б) собиране, обследование и сохранение памятников церковной древности и истории. 2. Для успешного выполнения Обществом поставленных им себе задач существует при нем Церковно-Археологический Музей» [2, спр. 77, арк. 1-2].

Головні ідеї реформованого Товариства були розвинуті в 14-му та 18-му нових пунктах Статуту: «14. В собраниях Общества предлагаются рефераты, имеющие задачей разработку богословской науки со стороны преимущественно церковно-исторической и археологической. При обилии рефератов устанавливается между ними очередь, по группам наук, и увеличивается число заседаний Общества. ... 18. Церковно-археологический музей, – служба вспомогательным учреждением для разработки членами Церковно-исторического и археологического общества академической науки, и представляя своими коллекциями учебное пособие при изучении студентами Академии истории археологии и литургики, – помещается в здании Академии» [2, спр. 77, арк. 2 зв.-3; 353].

Цитовані пункти Статуту вказували на орієнтацію Товариства в першу чергу на історичний аспект усіх без винятку богословських наук. Церковна археологія дійсно відсувалася на другий план і репрезентувалася, теоретично, всього кількома членами Товариства, практично же тільки Петров репрезентував цю сферу постійно. Музей перетворювався на допоміжну структуру, з переважно навчальними функціями. За великим рахунком, археологія від цього постраждала, однак загалом богословські науки отримали можливість для розвитку в межах наукової інституції, де забезпечувався науковий дискурс та обмін думками з колегами. Це розуміла більшість членів Товариства, але рішуче не сприймав Петров.

Новий Статут ЦІАТ був затверджений Синодом 13 вересня 1901 р. і набув чинності [2, спр. 71, арк. 40-41]. 15 жовтня, згідно цього Статуту, були проведені нові вибори. Петров був обраний (нагадаємо – безстроково) завідувачем Музеєм і на п'ять років (знову!) секретарем Товариства. Помічником завідувача Музею був обраний доц. О. А. Бродович, а помічником секретаря – проф. В. З. Завітневич [2, спр. 71, арк. 44 зв.]. У 1903 р. новий ректор КДА і, відповідно, голова Товариства преосв. Платон рекомендував на посаду помічника завідувача музею доц. А. С. Пісоцького, а в 1909 р., коли на кафедрі церковної археології та літургії був обраний доц. В. Д. Прилуцький, він замінив Пісоцького. 15 грудня 1908 р. проф. В. З. Завітневич склав з себе обов'язки помічника секретаря. Упродовж певного часу його функції виконував теж Прилуцький [2, спр. 71, спр. 94, арк. 53; 94; 95; 96, с. 132 = 97, с. 142], котрий, як то випливає з листів Богдашевського від 6 і 12 липня 1908 р. [263, с. 83-85] і 22 вересня того ж року [263, с. 88], не сприймався ані Завітневичем, ані самим Петровим.

Позиції Петрова в Товаристві залишилися стабільними, оскільки ніхто добровільно не прагнув працювати з паперами, вести справи тощо. Через збільшення в Товаристві викладачів КДА, колективна думка й обговорення різних проблем стали більш вагомими і менш залежними від особистих рішень керівництва, в тому числі секретаря Товариства. Однак Петров продовжував залишатися фактичним координатором діяльності реформованого попри його волю Товариства [358, с. 44]. На ньому трималася вся рутинна справа включно з підготовкою рефератів, звітами, протоколами, листуванням тощо. Оскільки ж суто теоретичний аспект у діяльності Товариства все більше призводив до пустого формалізму, знаходити охочих готувати реферати ставало все важче а сам Петров, якому вже було далеко за шістьдесят, уже фізично був не в змозі щоразу рятувати ситуацію, виступаючи з повідомленнями власними, то криза в ЦІАТ здавалася неминучою.

6 жовтня 1910 р. ректором КДА був призначений відомий своїми консервативними, ультрамонархічними поглядами голова Київського відділу «Союза русского народа», єпископ Канівський і третій вікарій Київської єпархії Інокен-

тій (І. І. Ястребов) [про нього див.: 584; пор.: 263, с. 97-98; 570, с. 164; 394, с. 268]. На час його ректорства (з 1910 р. по 1914 р. включно [569, с. 23]) припадає криза ЦІАТ, подолати яку Товариство вже не встигне...

Це констатує М. І. Петров у власних спогадах, описуючи повну неухвагу голови ЦІАТ до діяльності Товариства і, як про це буде спеціально наголошено в наступному розділі, до роботи Музею. Засідання ЦІАТ збиралися вкрай нерегулярно, ректор, сфера наукових інтересів якого обмежувалася місіонерською діяльністю серед калмиків і алтайських племен, мало, як здається, цікавився доповідями з київської і взагалі місцевої, українознавчої з сучасного погляду, тематики, їх часто відміняли. З огляду ж на те, що невдовзі перед тим (4 лютого 1909 р.) помер великий князь Володимир Олександрович [2, спр. 95, арк. 16], августійший покровитель ЦІАТ, ректор майже забув про саме існування обох наукових інституцій при КДА. І хоч 21 лютого 1913 р. КДА отримала титул «імператорської», що призвело й до відповідної зміни назви Товариства, виготовлення нової печатки тощо [2, спр. 101, арк. 38-38 зв.; пор.: 560, с. 69], це зовсім нічого не змінило в його функціонуванні.

Бачачи такий стан занепаду, Петров вирішив здійснити нову спробу реанімації діяльності хоча б Музею. Наприкінці 1913 р., у зв'язку з 300-літнім ювілеєм заснування Академії, він подав доповідну записку про потребу побудови нового приміщення для Музею та його фінансування в Державну Думу через Раду КДА. Записка ця була опублікована в журналі «Искусство Южной России» [293, с. 84-85], а вся історія описана у спогадах Петрова [94; 95; 96, с. 133-134 = 97, с. 142]. Ясно, що даний проект не мав шансів на успіх, тим більше, що Академія додала до нього пропозицію побудувати новий корпус бібліотеки і знести старий мазепинський будинок. Це був останній перед Першою світовою війною масштабний проект Петрова щодо свого улюбленого дітища. Власне він і завершує основні заходи концептуального характеру як в житті Товариства, так і в діяльності Музею, як також і секретаря ЦІАТ та завідувача ЦАМ – Миколи Івановича Петрова.

У подальші, складні в історії Російської імперії, України, Києва та Київ-

ської духовної академії роки Товариство й Музей функціонували епізодично. Період їх стійкого розвитку закінчився ще на початку 1910-х років, далі ж спостерігається поступовий занепад і фактичне припинення діяльності Товариства (Музей, в силу своїх особливостей як речова збірка, продовжував існувати аж до передачі його матеріалів у Лаврське Музейне містечко).

РОЗДІЛ 4 ДІЯЛЬНІСТЬ М. І. ПЕТРОВА ПО ЗАСНУВАННЮ І РОЗВИТКУ ЦЕРКОВНО-АРХЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ ПРИ КДА

4.1 Загальний контекст, у якому розгортається діяльність ініціаторів створення ЦАМ при КДА

Проблема заснування Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії розглядалася і продовжує розглядатися головним чином у контексті діяльності Церковно-історичних та археологічних товариств загалом і Церковно-історичного та археологічного товариства при Київській духовній академії – в особливості. І то є цілком справедливим. Особистості, які долучилися до створення Музею, до організації його фондів, визначення напрямів діяльності, найтісніше пов'язані з діяльністю й названих Товариств. Про це вже йшлося у попередньому розділі нашої дисертації і в спеціальних публікаціях, з окресленням загального стану історіографії, актуальної на той час [521, с. 167-171; 523, с. 111-114; 524, с. 41-44]. В останні ж роки з'явилося ще кілька праць, у яких ця тема знову виявилася центральною. Особливо плідним видався в цьому відношенні 2012 р., коли в ознаменування 140-ї річниці заснування ЦАМ при КДА було видано спеціальне число Трудів Київської духовної академії. Тематику, пов'язану з Музеєм, у цьому випуску розробляють архієпископ Бориспільський Антоній (Паканич) [585], протоієрей В. Савельєв [547] і дослідник К. Крайній [485]. Кілька праць із питань історії церковно-археологічного музеєзнавства, у тому числі й стосовно КДА, з'явилося за останні роки і в Росії [541].

У наведеній історіографії, серед іншого, йдеться і про загальний контекст, у якому розгортається діяльність ініціаторів створення ЦАМ при КДА. Установлено, зокрема, що ідея заснування спеціальних музеїв церковної археології, у які б збиралися пам'ятки церковної старовини, була сформульована і отримала подальший розвиток на Археологічних з'їздах – Першому, і, особливо, Другому. Не вдаючись у дискусію щодо пріоритетів у постановці проблем церковної археології як такої, з'ясуємо насамперед контекст, у якому розгортається діяль-

ність Церковно-археологічного музею при КДА – хронологію виникнення та зорієнтованість Церковно-археологічних музеїв при духовних академіях в Російській імперії [див. особливо: 357. 365; 541, с. 257-259, з коротким оглядом актуальної на час написання статті російської історіографії], а також при єпархіальних товариствах і комітетах на українських теренах (в останньому випадку виокремимо особливо роль М. І Петрова).

Дата заснування ЦАМ при Московській духовній академії (далі – МДА) визначається по-різному: 1870, 1871, 1880 або ж 1891 рр. – залежно від того, яка подія береться за основу для початкового датування [див., напр.: 453, с. 39]. Такою подією можна вважати передачу в 1871 р. із Петербургу 70 ікон старообрядців, що їх спочатку розмістили в рукописному відділі Академічної бібліотеки, чим ЦАМ при МДА засновувався де-факто. Офіційно ж він був відкритий у 1880 р., як це і зазначає у зведеній таблиці Церковно-археологічних музеїв Російської Імперії за всю історію їхнього існування О. Полякова [541, с. 258-259]. І лише в 1891 р. йому надали власне приміщення – 2 кімнати в царських палатах XVII ст. Троїце-Сергієвої Лаври.

Станом на 1895 р. ЦАМ при МДА нараховував уже 2975 предметів, із них – 186 пам'ятки церковної археології і біля 100 ікон, усе ж інше – копії, муляжі, малюнки й різноманітне унаочнення [403, с.188-189]. Усе це однозначно вказує на (поряд із пам'яткоохоронною) навчально-педагогічну, просвітницьку функцію ЦАМ при МДА як навчального кабінету для викладання церковної археології тощо [пор.: 541, с. 257, 259]. Очолювали Музей і викладали церковну археологію в МДА професори І. Д. Мансветов і О. П. Голубцов. І хоча І. Мансветову належить перша публікація щодо ідеї церковно-археологічних музеїв як таких [499, с. 259-282], він, як і О. Голубцов, займалися головним чином вивченням духовної спадщини Візантії та особливостей її рецепції на Русі, богослов'ям і літургікою на теоретичному рівні [548, с. 274], майже не використовуючи матеріали Музею і загалом весь його навчальний потенціал. М. І. Петров, по мірі того, як він перебирав на себе функції головного координатора діяльності ЦАМ при КДА, знайомився з досвідом роботи не тільки київ-

ських професорів з університету Св. Володимира, про що вже йшлося в попередніх розділах – враховував він і досвід московських колег, роботу московського музею, принципи його комплектування тощо.

ЦАМ при Санкт-Петербурзькій духовній академії (далі – СПбДА) був заснований на межі 1878/1879 рр., і очолював його аж до революції включно професор церковної археології М. В. Покровський [див. перш за все спогади самого професора: 322; 323; пор: 77]. Створювався музей ученим під безпосереднім враженням від заснованого у 1849 р. в Берліні «Зібрання християнсько-археологічних пам'яток» (Christlich-archäologische Kunstsammlung bei der Universität zu Berlin) визнаним фахівцем у галузі церковної історії, родоначальником «монументальної теології» професором Фердинандом Карлом Вільгельмом Піпером [про цей музей як зразок для створюваних в Російській імперії церковно-археологічних музеїв див. особливо: 377, с. 7; 540, с. 190 – всі вони сходять, зрештою, до: 499, с. 259-282; щодо самого Фердинанда Піпера і початків церковної археології див. особливо: 425, с. 23-35]. Берлінський музей, за задумом його засновника, мав на меті не тільки наукову функцію (він започатковувався при Берлінському університеті, професором якого був Ф. Піпер), а й педагогічну та навіть релігійну – переконлива сила матеріальних пам'яток мала сприяти утвердженню віри у столітті секуляризму [див. особливо: 367]. Примітно також, що в своїх подальших публікаціях Ф. Піпер визначає свій музей як музей християнський і народний (christlicher Volksmuseen), позначивши цим самим загальне (наукове, церковно-археологічне і водночас педагогічне, прикладне, зорієнтоване на широкий загал секуляризованого суспільства) спрямування у діяльності його послідовників. Частина з них акцентувала науковий характер церковно-археологічних зібрань, частина – науково-педагогічний, навіть суто педагогічний, прикладний, частина ж намагалася поєднати усі названі напрями.

У числі таких послідовників були й ініціатори розбудови церковно-археологічних музеїв у Російській імперії, серед них, як уже сказано вище, і М. В. Покровський. В основі започаткованого його зусиллями ЦАМ при СПбДА,

як і ЦАМ при МДА, знаходилося, головним чином, прикладне завдання – виконувати функцію навчального кабінету при викладанні церковної археології. Характерно, при цьому, що сам М. В. Покровський, вивчаючи православну іконографію та мистецтво, написавши численні наукові праці, теж, – як це було характерно й для професорів МДА, про що вже йшлося вище, – майже не використовував при цьому (окрім окремих ікон) зібраних ним колекцій.

У 1909 р. Покровським було опубліковано путівник по Музею, який тільки стверджує нас у такому висновку. Цікаво у зв'язку з темою нашого дослідження зауважити, що цей путівник було висунуто на здобуття премії митрополита Макарія (Булгакова), і Св. Синод доручив його рецензування М. І. Петрову – як кращому на той час знавцеві церковної археології та музейництва [26, спр. 14234, арк. 1]. Його розлога, опублікована в 1910 р. рецензія [77, с. 127-145] відбиває концептуальну різницю в розумінні ЦАМ двома вченими: як навчального, а чи наукового осередків; із вузько прикладними, а чи з широкими дослідницькими завданнями.

Це, власне кажучи, і все – у Казанській Духовній Академії ЦАМ створений не був. Порівнюючи ж два названі вище музеї, можна стверджувати, що ЦАМ при СПбДА був потужніший, аніж ЦАМ при МДА, однак обидва вони виконували насамперед навчально-педагогічну, просвітницьку функцію, і цим докорінно відрізнялися від ЦАМ при КДА. Не вдаючись у спеціальний аналіз обставин заснування цього останнього та наявної історіографії (це, як сказано вище, є окремою темою й розглядається іншими дослідниками), зауважимо тільки, що фактично свою роботу він розпочав ще у 1872 р., [так зафіксовано уже в К. Я. Здравомислова 458, с. 13] при незмінній і найактивнішій участі Миколи Івановича Петрова – секретаря, а з часом – його незмінного завідувача. Уже сучасники й колеги Петрова визнавали його визначальну роль в організації всієї роботи музею, у тім, що він виокремився з-поміж інших йому подібних інституцій, став надзвичайним явищем у духовному житті Києва та й загалом тогочасного суспільства. «Київському Церковно-Археологічному Музею, – зауважив із нагоди ювілею музею М. Біляшівський, – пощастило: на чолі його, у

званні хранителя, став професор Київської Духовної Академії М. І. Петров, що залишається хранителем і в цей час; головним чином енергії і працям проф. Петрова музей і зобов'язаний тим, що тепер, по закінченні 25-ти років, він став установою, рівній якій вочевидь немає в Росії» [272, с. 64].

Саме завдяки принциповій позиції М. Петрова київський музей наповнювався не лише предметами суто церковного вжитку. До нього потрапляли, належним чином опрацьовувалися, описувалися та вводилися до наукового обігу пам'ятки старовини загалом, включно з пам'ятками письма, мови, мистецтва тощо. Цілком закономірно, отже, що саме ЦАМ при КАД став ледь не головним осередком для започаткування наукової школи в галузі церковної історії й музейництва. Закономірно й те, що саме ЦАМ при КДА (а не його попередники в Москві та Петербурзі) став зразком і орієнтиром для створення єпархіальних музеїв в Україні. Саме так (і цілком справедливо!) оцінює у своїй дисертації роль КДА в організації краєзнавства та пам'яткознавства в Україні С. В. Гаврилюк, наголошуючи на різнопланових зв'язках місцевих музеїв із загальноросійськими та регіональними науковими осередками: «Свій найяскравіший вияв, – зауважує дослідниця, – вони знайшли у співпраці між музеями і пам'яткознавчими осередками Києва – Київською археографічною комісією, Церковно-археологічним музеєм при Київській духовній академії, Історичним товариством Нестора-літописця, Київським товариством охорони пам'яток старовини і мистецтва» [410].

Хронологічно першим з них став музей при Холмському православному Свято-Богородицькому братстві. У 1881 р. його заснував випускник КДА і член Київського Церковно-археологічного товариства, єпископ Люблінський Модест (Стрельбицький) [див. про нього: 481, с. 276-278] задля збереження місцевої церковної старовини. Офіційно музей було відкрито у 1882 р. За наказом єпископа, старі речі звозили сюди з церков усієї єпархії та з монастирів Холмщини. На чолі музею був поставлений Ф. В. Коралов. Музей містив документи з XV ст., які, загалом, довго залишалися без розгляду та визначення. Так, М. Петров згадував, що в 1892 р. поширилася сенсаційна чутка, нібито в Холмському му-

зеї зберігаються пергаментні рукописи і, можливо, навіть другий примірник «Слова о полку Ігоревім» [253, с. 155-157].

Для з'ясування реального стану речей у 1893 р. сюди прибув сам М. Петров. Він дослідив виявлені Модестом (Стрельбицьким) рукописи, установив, що найстаріші з них датуються XV ст. і майже всі вони – богослужбового характеру.

Один із цих рукописів М. Петров у своїх спогадах відзначає особливо. Ним були так звані «Аристотелеві ворота» шістнадцятого, на думку М. Петрова, століття, – трактат Псевдо-Арістотеля [253, с. 156-157], які згодом опублікував О. Соболевський [556, с. 5-13] (дослідник, чії праці суттєво вплинули на розвиток україністики та українознавства) і остаточно упорядкував, порівнявши його з іншими відомими списками, М. Сперанський [565, с. 135-179]. Цей трактат, як виявилось, був давньоруським варіантом короткої версії надзвичайно популярної за часів європейського Середньовіччя та відомої під назвою «Secretum Secretorum» («Секрет секретів», інший можливий варіант перекладу – «Таїна тайн») пам'ятки. Біля витоків цього трактату знаходився не збережений арабський оригінал VIII ст., у якому зібрані настанови, нібито, Арістотеля його учневі Александрові Македонському з дуже широкого кола питань: від практичної політики до алхімії і астрології включно. Поділ трактату на «ворота», а не на «глави» (capita), як то характерно для західноєвропейських варіантів, дозволяє зближувати давньоруські списки (не лише Холмський, а й, скажімо, Віленський) із «Devenenis» та деякими іншими трактатами Мойсея бен Маймоніда.

Слід сказати, що дослідження знайдених пам'яток, яке розпочалося з благословення і прямого доручення М. Петрова («За моєю вказівкою, – зауважує М. І. Петров [97, с. 116-117], – цей пам'ятник видано академіком, професором О. І. Соболевським»), триває ще й нині науковцями різних країн, із залученням усіх відомих списків (давньоруських, західноєвропейських, єврейських), і актуальність його тільки зростає [368; 369; 370].

Серед рукописів були й інші пам'ятки, у тому числі – королівські привілеї XVII ст. монастирям і братствам. М. Петров здійснив загальний опис рукописів

і допомагав методичними порадами Ф. Коралову в подальшому. За наказом Синоду, зібрані в музеї книги й рукописи були вивезені, розділені на частини і передані в усі чотири духовні академії Російської Імперії [94; 95; 96, с. 104-105 = 97, с. 117]. Що ж стосується самого холмського музею, то його добре впорядковані зусиллями Ф. Коралова за консультаціями М. І. Петрова колекції [303] стали одними з кращих поміж давньосховищ усієї Російської імперії [403, с., прим. 100].

У 1889 р. єпископа Модеста перевели на Волинську кафедру. Тут, у Житомирі, у 1894 р. він заснував Волинське єпархіальне церковно-археологічне давньосховище [480, с.43-50]. М. Петров писав про архієпископа Модеста: «Это был человек с необычайными умственными дарованиями, но страстный любитель и собиратель старины... Если же преосвященный Модест вступал в управление какою-нибудь украинскою епархией, то заводил в известной епархии местный церковно-археологический музей и уже не только не посылал своих пожертвованных в Киев, но иногда пытался даже взять из Киева прежде пожертвованное нашему Церковно-археологическому музею» [94; 95; 96, с. 103-104 = 97, с. 116].

Завідувачем Волинського єпархіального церковно-археологічного давньосховища був призначений Г. Фотинський, який за п'ять років (станом на 1899 р.) зібрав 211 речових експонатів, 412 рукописів, 192 стародруки, 511 книг XIX ст. [355]. М. Петров бачив речі цього зібрання на виставці XI Археологічного з'їзду в Києві 1899 р. і особливо відзначив різьблені дерев'яні напрестольні хрести XV-XVII ст. Однак місцеві діячі не завжди професійно розбиралися в пам'ятках. Яскравим прикладом цього стала публікація літературної містифікації – так званого «Почаївського літопису», який оповідав про заснування Почаївської лаври в домонгольську добу (коли в ній «поча Дева (Богородица) перебувати») [347]. Отець Трипольський привозив «документи» для експертизи М. Петрову в ЦАМ. «Тут я впервые увидел такие документы, – згадував Петров, – которых никогда не видал ни прежде, ни после того. Это какое-то детское мариане бумаги уставным или полууставным письмом, на отдельных полулистах,

разных цветов и разного формата, относящихся к концу XVIII и началу XIX столетия... При первом же взгляде на эти документы, я решительно сказал о Трипольскому, что они, несомненно подложны, и высказал предположение, что они, вероятно, сфабрикованы известным мне галичанином Досинчуком, имевшим тогда в Житомире бакалейную лавку...» [94; 95; 96, с. 105-106 = 97, с. 117-118].

І все ж, попри подібні майже курйозні випадки, Волинський музей був чи не найцінніший з-поміж єпархіальних музеїв. Це зумовлювалося не в останню чергу особливістю геополітичної історії Волині, яка забезпечила краще зберігання пам'яток старовини, ніж в інших регіонах України, що впродовж історії часто спустошувалися. Добре обізнаний з історією цього краю, працюючи у Кременці після закінчення КДА, редагуючи і фактично очолюючи засновані у 1867 р. «Волинские єпархиальные ведомости», як про те вже було сказано у першому розділі нашої дисертації [див. також: 480, с. 44], Петров багато і плідно співпрацював з місцевими краєзнавцями у тому числі й по облаштуванню Волинського єпархіального церковно-археологічного давньосховища. Примітно, що саме в рік заснування цього давньосховища, тобто у 1894 р., на визнання особливих заслуг Миколу Івановича почесним членом Волинського Церковно-археологічного товариства [див.: 480, с. 44].

У 1890 р. був заснований ще один важливий для збереження історичної пам'яті українського народу центр при Комітеті для історико-статистичного опису Подільської єпархії, заснованого ще 1865 р. у Кам'янець Подільському при Подільській духовній семінарії [див. про це особливо: 545, с. 373-391]. Його незмінним завідувачем від початку був випускник КДА протоієрей Юхим Сецінський (Січинський) [див. про нього короткий нарис: 475]. Уже за два перші роки вдалося зібрати 1196 предметів. Січинський давно був членом-кореспондентом ЦАТ і постійно консультувався з М. Петровим щодо діяльності давньосховища і самого Комітету. Петров сам активно працював у складі місцевого комітету [544, с. 12], їздив, на запрошення Січинського, у Кам'янець і на місці надавав консультації та рекомендації. Так, 14 травня 1890 р. Січинсь-

кий писав професору: «Вероятно в Академии скоро кончатся экзамены, – и Вы вероятно приедете к нам в Подолию. Ваш приезд для нас – любителей истории был бы настоящим праздником, вдохнул бы в нас силу и энергию. Здесь же мы можем видеть только польских ученых и любителей, которые всякую попытку с нашей стороны найти что-нибудь русское, православное встречают или смехом, или злобным молчанием...» [26, спр. 13751, арк. 1 зв.-2]. Тут варто зауважити, що на той час апеляція до «руськості» і «православ'я» була ледь не звичайним явищем [див., серед іншого: 603, с. 62-75]. У випадку з Ю. Й. Сіцінським важливо спостерігати загальний тренд, який приведе його в коло активних будівничих української держави і автокефальної церкви; як, зрештою, і в коло репресованої української інтелігенції початку 1930-х років. Можна погодитися з прикінцевим висновком О. В. Коваль: «Історіографічну та бібліографічну діяльність Є. Сіцінського варто сприймати як українознавчу працю, спрямовану на створення підґрунтя до вивчення історії України та її народу, що базується на рідній мові, державності і вірі...» [475].

Дещо згодом, уже на початку ХХ ст., були створені єпархіальні давньосховища у Харкові (1902), Чернігові (1908), Полтаві (1908) – і теж випускниками КДА чи членами ЦАТ, теж за сприяння М. Петрова і за його безпосередньої участі. Так, він був почесним членом Полтавського церковного історико-археологічного комітету [див.: 532, с. 163], навесні 1911 р. відвідав створене зусиллями цього комітету давньосховище і, як це впливає із звіту діловода комітету В. О. Пархоменка [319, с. 212-213], висловив корисні поради і роз'яснення щодо деяких предметів (особливо його зацікавили рукописи, плащаниці, дарохранительниці, що зберігались у фондах давньосховища [532, с. 167-168]).

Для повноти картини вкажемо, що митрополит Андрей, граф Шептицький, заснував свій Церковний музей у Львові також під враженням від ЦАМ КДА, про що він згадував у споминах [268, с.1]. Особливий вплив на нього справила сама постать Петрова, зустріч з ним, яка відбулася за посередництвом професора Антоновича, очевидно, у листопаді 1887 р. Ось як переповідає свої враження у листі до матері Шептицький: »Кохана Моя Мамо, не знаю, якими я

словами міг би Тобі розказати про цей духовний пир, що його мені зробили своєю розмовою при чаю і обов'язкових «пиріжках» Петров і Антонович. Перед сном я окремою молитвою подякував св. Катерині із Сієни, яка мене з ними звела. Хоч я почувався перед цими велетнями науки, признаюся щиро, неуком, я повною пригорщею черпав їхні розуми, їхні твердження і цю глибоку віру у наш нарід, я ріс, Мамо! І, може, рідко коли я почув таке повне й точне уаргументування великих слів Папи Урбана VIII і нашого теперішнього Святішого Отця Папи Лева XIII про місію, якою наділив Україну сам Господь Бог!» [288, «Другий лист до матері»; характеристику цього джерела див.: 479, с. 114-120; особливо ж див. перше видання видіння цих листів: 289]. Митрополит виділив значні кошти на організацію музею (175 тис. крон) і призначив щорічне асигнування у 18 тис. крон. У 1911 р. цей музей був перейменований у Національний музей імені митрополита Андрея графа на Шептичах Шептицького. Тут збиралися історичні пам'ятки Галичини – як церковні, так і української народної культури загалом. На 1925 р. музей нараховував вже близько 25 000 експонатів. Він існував безперервно, і нині знову діє під титулом 1911 р.

Таким чином, усі єпархіальні музеї і давньосховища в українських єпархіях засновувались випускниками Київської духовної академії, членами київського ЦАТ чи, принаймні, під впливами і за зразком київського ЦАМ, за прямої чи опосередкованої участі Миколи Івановича Петрова. Завдяки його науково-методичним консультаціям, особистої участі в упорядкуванні фондів єпархіальних музеїв і давньосховищ вдавалося не лише здійснити належну атрибуцію експонатів, а й виявити справді цінні, навіть унікальні серед них (як, наприклад, згаданий вище трактат Псевдо-Арістотеля *Secretum Secretorum*), уникнути свідомих чи мимовільних фальсифікацій. Що ж до історії окремих музеїв, особливостей їхнього функціонування, їх наповнення й концептуалізації, так само як і про особливості взаємозв'язків їхніх керівників із ЦАМ при КДА як інституцією і М. І. Петровим як визнаним вченим, фахівцем, музеєзнавцем тощо, то всі ці питання все активніше досліджуються науковцями і результати цих досліджень цілком можуть стати предметом для спеціальної, узагальнюючої праці.

4.2 Роль М. І. Петрова у заснуванні та подальшій розбудові ЦАМ

Не вдаючись у дослідження всіх фактологічних подробиць [про них ідеться в уже наявних працях, див.: 524; 525], ще раз зауважимо: заснування Церковно-археологічного музею у Києві було значною мірою ініційоване Другим археологічним з'їздом, який збирався в грудні 1871 р. в Санкт-Петербурзі. Більш ніж за рік до його проведення, 24 квітня 1870 р. Імператорське російське археологічне товариство надіслало в КДА відповідне запрошення і пропозицію подати свої думки щодо важливих проблем, які варто обговорити на з'їзді. 19 травня 1870 р. Рада КДА доручила трьом професорам – П. Лашкарьову, О. Воронову та П. Терновському – узгодити проект пропозицій для Російського археологічного товариства. У жовтні 1870 р. Рада КДА розглянула підготовлені пропозиції й переслала їх до Санкт-Петербурга для обговорення на Попередній Раді з'їзду, що мала почати свою діяльність 30 жовтня 1870 р. У цьому документі мова йшла про те, що: 1) в КДА церковна археологія викладається як окремий предмет, але для його належного засвоєння необхідно розробити навчально-допоміжні матеріали; 2) найбільш важливим засобом в означеній сфері можуть стати музеї церковної археології; 3) церковні цінності завжди зберігатимуться в ризницях, але для археології важлива не цінність металу, а порівняльний аспект – «обилие предметов и разнообразие их» як із міських, так і з сільських церков; непотрібні в церковному вжитку речі будуть зберігатися в музеях, а не знищуватися; 4) необхідно вирішити принципово питання про заснування музеїв церковної археології, забезпечення їх коштами та приміщенням.

Пропозиції КДА були винесені на обговорення II Археологічного з'їзду в Санкт-Петербурзі. 19 листопада 1871 р. Рада КДА ухвалила делегувати на з'їзд П. Лашкарьова з дорученням обговорити надіслані пропозиції [2, спр. 71, арк. 41], які він і зачитав на з'їзді. По його закінченню проблема заснування ЦАМ при КДА розглядалася в одному пакеті з ідеєю обговорення ЦАТ на засіданні Ради Академії 28 січня 1872 р. Доповідну записку з відповідними корек-

тивами, згідно матеріалів обговорення, склали ті ж самі троє професорів – П. Лашкар'єв, О. Воронов та П. Терновський.

Наголосимо ще раз, що М. І. Петров до розробки пропозицій винесених для обговорення на Другому археологічному з'їзді відношення не мав [пор.: 15, спр. 68, арк. 1-5]. Але саме Петров готував проект Статуту 1872 р., в якому, як це вже зазначалося в попередній главі, справи ЦАМ були, фактично, поставлені в основу всієї діяльності створюваного Церковно-археологічного товариства [2, спр. 2, арк. 6-7, 14 зв., 17 зв., 18 зв., 36]. Це впливає вже з самих формулювань §§ 2-3 Статуту цього товариства: «§2. Музей сосредотачивает в себе данные по разным отраслям церковной археологии, как в виде самих памятников древности, так и возможно точных снимков с них. В состав музея входят памятники языка и письма, искусств и художеств как общей, так особенно русской древности церковной; но не устраниются и памятники нецерковные, насколько они состоят в связи с церковными и служат к уяснению религиозного быта древних. §3. Музей разделяется на отделы: а) рукописей и разного рода рукописных актов, б) старопечатных книг и гравюр, в) архитектуры церковной (в обломках или снимках), г) живописи и скульптуры, д) различной утвари церковной» [2, спр. 2, арк. 14, 16-16 зв.; 351, с. 149-154].

Ці два параграфи засвідчували широке розуміння як самого поняття «церковна археологія», так і розширену концепцію й саму структуру ЦАМ. Петров передбачав збирання не лише виключно церковних предметів, але й загалом пам'яток мови, письма, мистецтва, які сприяють розумінню самої сутності побутування попередніх поколінь, – а якщо говорити мовою сьогодення, то йдеться про розуміння їхнього менталітету: способу сприйняття попередніми поколіннями довколишнього світу і себе в цьому світі.

Статут передбачав і основні джерела поповнення музею: церкви, монастирі та інші церковні заклади, речі з яких мають передаватися з дозволу духовенства та місцевого архієрея; копіювання місцевих святинь; купівля речей у приватних осіб та пожертви – всі ті практики, до яких потім вдавалися (у т. ч. і, як ми бачили вище, за прикладом, сприяння та консультацій М. Петрова) спар-

хіальні музеї в Україні. Інформацію про історичні пам'ятки на місцях мали надавати члени ЦАТ, – дійсні й почесні, – а також члени-кореспонденти. (І знову ж таки, не в залежності від того, хто формально був завідувачем музею, фактично вся така інформація надходила до Миколи Івановича). Оскільки ж Синод заборонив використання коштів КДА для потреб Товариства та музею [2, спр. 2, арк. 1-5 зв.], то й одним з головних і регулярних джерел фінансування потреб створюваного музею ставали, зрештою, членські внески членів ЦАТ, як то вже зазначалося у попередньому розділі.

Функціонувати ЦАМ почав того ж 1872 р. Така оперативність була зумовлена, не в останню чергу, активною підтримкою ректора КДА, головою ЦАТ архімандритом Філаретом, який, про що вже йшлося вище, завжди залишався палким прихильником новозаснованого музею.

Рішенням Ради від 3 листопада 1872 р. для ЦАМ були виділені дві вільні кімнати академічної бібліотеки [2, спр. 2, арк. 6-6 зв.]. Першим завідувачем ЦАМ був призначений, знову ж таки, не Петров, а бібліотекар КДА Костянтин Думітрашко. Це й зрозуміло. Оскільки музейні речі спочатку зберігалися у бібліотеці і оскільки передана для музею з бібліотеки частина рукописів та стародруків залишалася власністю бібліотеки КДА, то й відповідати за їх збереження мав саме бібліотекар, на якого покладалися й обов'язки завідувача музею. На допомогу літньому Думітрашкови для впорядкування речей музею 22 грудня 1873 р. був призначений його помічник по бібліотеці В. Вишинський [2, спр. 3, арк. 36]. Практичну ж, часто навіть рутинну, організаційну роботу з самого початку провадив Петров. Ним з академічної бібліотеки для експозицій музею були відібрані 974 книги, рукописи («все рукописи и более замечательные старопечатные книги, особенно иллюстрированные» [96, с. 99-100 = 97, с. 111; 9, спр. 2850 (книга передачі)] – у т. ч. й 10 книг з автографами Петра Могили), а також монети. Згодом він відібрав ще близько 100 різних речей з бібліотеки, у тому числі імператорське крісло, 10 портретів і картини (свого часу пожертвовані членом Тимчасового комітету розшуку старожитностей у Києві при Київському навчальному окрузі археологом-любителем, першим завідувачем від-

критого 17 березня 1837 р. Музею старожитностей при Університеті Св. Володимира Кіндратом Лохвицьким (1770-1849 рр.) в КДА [див. про нього особливо: 589; 381, с. 611-630; див. також ґрунтовний, хоча й позиціонований як науково-популярний, нарис: 429]), монети з дарунку ще одного члена того ж комітету (і теж археолога-любителя), відставного гвардії поручика, орловсько-курського поміщика, засланоного до Києва за жорстокості щодо його селян-кріпаків, О. С. Анненкова [див. про них як про членів названого комітету: 464, с. 39 наст.], речі старого фізико-математичного кабінету Академії, стару професорську кафедру тощо [94; 95; 96, с. 113 = 97, с. 124].

Документи засвідчують, що від початку фактичним господарем ЦАМ був секретар ЦАТ М. Петров, який приймав, описував і реєстрував речі, що надходили від жертводавців. Як то зазначалося вище, він збирав інформацію про старожитності та спонукав ЦАТ офіційно клопотатися про їх передачу в музей. Так, 7 червня 1873 р. він повідомляв про ікони, хрести та інші раритети, що зберігалися в Грановському монастирі Гайсинського повіту Кам'янець-Подільської губернії. На тому ж засіданні Петров зачитував складений ним самим опис речей, що надійшли до музею, серед них – цікава фотографія ікони Покрова та мідний складень [2, спр. 3, арк. 9, 11-12 зв.]. 14 вересня 1873 р. Микола Іванович зробив власну пожертву в ЦАМ, передавши до його фондів монети й рукописи, отримані від священика Григорія Борзаковського [2, спр. 3, арк. 17-17 зв.].

Костянтин Дмитрович (за іншою версією – Данилович) Думітрашко (у спогадах М. Петрова і зазвичай в історіографії – *Думітрашков* [«Думітрашков» значиться і в Протоолах засідань Ради КДА, див.: 602, с. 202-203; див. також: 521, с. 168; 472]), людина вже літня і заслужена, понад усе любив словесність, здобув уже славу як етнограф і поет (йому належить перша спроба українського гексаметра, а вірш «до Карих очей» став народною піснею) і не надто цікавився музеєм. 26 вересня 1876 р. він подав згадувану вже в контексті розгляду проблеми заснування ЦАТ заяву, що через виконання обов'язків бібліотекаря та непоінформованість про надходження речей, які без його участі приймає секре-

тар ЦАТ, воліє передати завідування музеєм котромусь з наставників Академії. Цікаво, що Думитрашко зовсім не згадує у цій заяві Петрова і вказує на найбільш авторитетного діяча та знавця церковної археології П. Лашкарьова: «Господин проф. П. А. Лашкарев принимал большое участие в учреждении музея и следил за приумножением и состоянием его с открытия его и доселе. Ему бы и следовало предложить должность заведывающего музеем В случае выбора его на эту должность, музей поступил бы в заведывание к лицу, сведущему в делах по устройству и хранению музеев» [2, спр. 11, арк. 67-67 зв.].

Однак П. Лашкарьов, який свого часу відмовився від секретарства в ЦАТ, не бажав брати на себе й музей. Окрім того, частина (більша) музейних речей була власністю бібліотеки, а сам ЦАМ розташувався в її приміщеннях. 28 листопада 1876 р. було прийняте рішення, що допоки музей перебуває в Бібліотеці, його завідувачем має залишатися академічний бібліотекар [2, спр. 13, арк. 5]. Отже і надалі, при збереженні статус-кво, фактичним господарем ЦАМ залишався М. І. Петров. Він пояснював це в спогадах: «По должности секретаря Общества я мог бы и не иметь прямого непосредственного отношения к новоучреждаемому музею. Мое дело было только составлять списки тем предметам, которые предъявлялись на заседаниях Общества и затем отсылались эти списки вместе с вещами к заведующему музею библиотечарю Думитрашкову. Но я и сам добровольно и довольно часто заходил в музейные комнаты, где я описывал в то время рукописи музея, и добровольно же помогал дряхлому Думитрашкову, тяготившемуся этим музеем. Я, например, вел особые списки поступающим в музей предметам, располагая эти предметы в известном порядке, и исправлял ошибки г. Думитрашкова» [96, с. 113 = 97, с. 124; пор.: 154].

У 1877 р., завдяки старанню ректора архімандрита Філарета, був відремонтований нижній поверх Мазепинського корпусу, куди й перемістили музей – Петров був уповноважений порядкувати в ньому цілком самостійно. Він згадував: «Вскоре привелось и мне самому, помимо моего желания, принять на себя обязанности блюстителя новоучреждаемого музея, ... преосвященный Филарет ... пригласил меня к себе и передал мне ключи с тем, чтобы я поместил здесь

музей и принял его в свое заведывание. Я долго отказывался от этого предложения, ссылаясь на то, что я должен принять музей без всякой описи и что впоследствии могу подвергнуться законной ответственности за целость музея. Преосв. Филарет отвечал, что никакой ответственности не будет именно потому, что принимается без всякой описи и что музей в моих руках будет целее, чем в руках Думитрашкова. Я уступил настояниям преосв. Филарета. Мне дали служителей для переноски музейных вещей в новое помещение, а я кликнул ключ к студентам Академии, недалеко отстоявшим от меня по возрасту, и просил их помочь мне разместить предметы в новом помещении музея, – и студенты целым роем прилетели ко мне на помощь» [96, с. 113 = 97, с. 124]. (Згадуючи постійні закиди Петрову щодо його лібералізму і захисту студентів, про що вже йшлося, це й не дивно).

З цього моменту, на наш погляд, і починається історія ЦАМ як самодостатньої структури. Музей невпинно поповнювався, йому незмінно сприяв ректор КДА, котрий, – як уже було сказано в попередньому розділі, – виявляв особисту зацікавленість справою. М. Петров і архімандрит Філарет, таким чином, можуть вважатися фактичними засновниками ЦАМ. Їм вдалося створити цілісну й замкнуту музейну структуру – зі своїм приміщенням, власністю, завідувачем, налагодженою системою збирання, опису й експонування колекцій. Відтепер зміни ректорів, хоча й впливали на темпи розвитку музею, проте не позначалися на його діяльності кардинально.

Починаючи з 1886 р., як то вже зауважувалося у зв'язку з визначенням ролі М. І. Петрова в розбудові ЦАТ, по неділях, з 12 до 14 годин він відкривав Церковно-археологічний музей для всіх бажаючих, з платою за вхід по 20 коп. з людини [2, спр. 28, арк. 5]. У березні 1879 р., у листі до брата, Петров писав, що хоч відвідувачів небагато, але «слышал я, однако, мнение, что музей возвышает и Академию в глазах публики» [2, спр. 14177, арк. 13]. Реноме музею цікавило Петрова найбільше, і для ширшої його пропаганди вчений склав детальний путівник-каталог музею – перший з двох, які він укладе за роки своєї діяльності. Дбаючи ж про фінансове забезпечення улюбленого дітища, у тому ж 1879 р.,

він ініціював звернення до Синоду щодо субсидії для ЦАМ по 500 руб. щорічно, або 12 тис. руб. недоторканого капіталу, з правом використання відсотків на потреби музею [2, спр. 16, арк. 151-152 зв.; спр. 17, арк. 80-81 зв.; пор. також про це попередній розділ].

Та й особисте життя Миколи Івановича все тісніше перепліталось з життям музею. Від 1882 р., за поданням Ради КДА і відповідною постановою Синоду, квартира з п'яти кімнат у будинку ректора в самій Академії, яку Петров наймав з 1877 р., надавалася йому безоплатно [96, с. 116 = 97, с. 127]. Це, окрім явних зручностей для справи, приносило також незручності Петрову та його сім'ї: у квартирі завідувача працювали дослідники з музейними речами (поручик Яблонський кілька місяців поспіль у недільні та святкові дні копіював плани Києва; художник Шинкаренко півтора місяці щодня з ранку до вечора за дорученням акад. Кондакова копіював ікони Богоматері тощо) [96, с. 117 = 97, с. 127].

Рівень ЦАМ та пророблену в ньому працю Петрова на час початку нового етапу в історії музею визначає у похвальному поданні голові ЦАТ колега вченого, проф. Микола Дроздов. Він виділив особливо наступні положення: Петров цілком безоплатно фактично всі роки (від початку) завідував музеєм; він був головним невтомним діячем щодо приведення музею в той вигляд, завдяки якому він став єдиною установою в Росії як за багатством належних до складу його церковно-археологічних предметів, так по їх науковому опису і систематичному розподілу; Петров особисто визначав археологічне значення і описував усі новоприйняті в музей предмети, число яких у даний час перевершує понад 13000 №№; друкував звіти й описи музейних колекцій; сам проводив екскурсії по музею, який щорічно в середньому відвідувало до 500 чоловік [2, спр. 28, арк. 4 зв.-5].

Зусиллями та ентузіазмом М. І. Петрова Музей зростав. Упродовж 1872-1880 рр. поповнення його колекцій, їх наукова класифікація й атрибуція набували все більшої ваги в діяльності членів ЦАТ. Ситуація мала б змінитися з прийняттям нових Статутів 1881 і 1901 рр. Як уже вказувалося у другому роз-

ділі (2. 3.), згідно з цими статутами на перше місце мала виходити діяльність Товариства, а Музей мав відсуватися на другий план. Проте у дійсності сталося не так. Активність Петрова, постійне оновлення експозицій, опис і публікація каталогів та оглядів експонатів привертала все більше уваги до ЦАМ вчених і громадськості. Додамо також, що Музей, нерозривно зв'язаний з Товариством, його членами в багатьох куточках країни, унаочнював їхню діяльність, робив її помітною, матеріально відчутною.

Найбільші утруднення для музею проявилися у 1910 р., з уже згаданим приходом в Академію єпископа Інокентія (Ястребова). З ним розпочинається період поступового занепаду музею. За словами Петрова, ректор «тяготилася званням председателя Церковно-археологического Общества и крайне невнимательно относился к Церковно-археологическому музею» [96, с. 132 = 97, с. 141]. Більше того, Микола Іванович твердив, що «отношения преосвященного Иннокентия к музею были невозможные»: він затягував недільні літургії і забирав у студентів час (з 12 до 14 год.) відвідин музею, використовував помічника Петрова, згадуваного вище доцента В. Д. Прилуцького як «уставщика», відволікаючи останнього від проведення екскурсій для гімназистів [96, с. 132-133], тощо. Така практика мала сумні наслідки. Через недогляд (а М. І. Петров не міг самотужки забезпечити належний контроль за відвідувачами музею) з так званої Леопардівської колекції монет [див. про неї: 133; 142; із сучасних праць див. особливо: 443, с. 189-192 і згадані вище праці К. Крайнього] було викрадено кілька монет часів Єлизавети Петрівни вартістю в 300 – 400 руб., і Петров у 1911 р. змушений був закрити музей для публіки [96, с. 133 = 97, с. 142].

Якщо перші роки існування Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії позначилися поступовим переходом фактичного керівництва ним до Миколи Івановича Петрова, а розквітом, славою своєю цей музей завдячує головним чином незмінному його керівникові, то заключне десятиліття в історії ЦАМ ми з повним на те правом можемо назвати десятиліттям боротьби Петрова вже не стільки за розвиток свого дітища, скільки за його збереження і навіть, у прикінцевому рахунку, порятунок. У 1913 р., «не видя никакой

підтримки Музею со стороны администрации Духовной Академии», Петров, «решился, як він сам згадує, – обратиться за помощью непосредственно к Государственной Думе». Він склав проект будівництва нового будинку ЦАМ та затвердження його штатів. Записка була подана в Раду КДА, канцелярію Державної Думи, члену Державної Ради Б. І. Ханенку та надрукована в журналі «Искусство в Южной России» [107]. Але Рада КДА, всупереч ініційованому Петровим планові, переробила проект, запропонувавши зруйнувати старий Мазепинський корпус і звести натомість будівлю не тільки для Церковно-археологічний Музею, а ще й для бібліотеки. Синод передав це клопотання до створеної у 1914 р. Імператорської Археологічної Комісії [див. про неї: 512, с. 61-64], яка, звісно, не погодилася на руйнування старого корпусу, а навпаки – зобов'язала спрямувати наявні кошти виключно на його ремонт [96, с. 133-134 = 97, с. 142].

22 січня 1914 р. Петров зробив ще одну спробу: нагадавши про майбутнє 300-ліття КДА (1915), він знову запропонував побудувати нове приміщення для ЦАМ та затвердження штатів (директора, консерватора, служителів); в якості прикладу вказувалося будівництво Київського художньо-промислового і наукового музею ім. імператора Миколи II [2, спр. 104, арк. 1-3, спр. 105, арк. 1-3 зв.].

Перша світова війна стала на перешкоді не лише у здійсненні, але навіть у лобіюванні цих проектів. 25 вересня 1914 р. надійшов указ Св. Синоду про створення «Центрального русского церковного древлехранилища в Москве» та передачу туди експонатів [див. про підготовку до його створення: 512, с. 67-68]. Указ обговорювався на засіданні ЦАТ 25 листопада 1914 р. й отримав різко негативну оцінку. Товариство відмовилося передавати експонати свого Музею, створеного значною мірою на громадські кошти, з приватних пожертв та колекцій [2, спр. 104, арк. 19-21; 17, спр. 578, арк. 103; див. також: 512, с. 81]. Натомість, з огляду на загрозу окупації Києва, у 1915 р. КДА була евакуйована до Казані. Були вивезені і найцінніші (хоч і не всі) речі ЦАМ у 15 ящиках у супроводі В. Д. Прилуцького. Інші експонати склали у 85 (!) ящиків, котрі зберігалися в Музеї [318, с. 11]. У 1916 р. відбулася реевакуація КДА, в тому числі му-

зейних речей [96, с. 134 = 97, с. 143]. В такому «запакованому» стані речі зберігалися до 1918 р. у вологому, неопалюваному приміщенні ЦАМ.

Останнє слово щодо ЦАМ, як і взагалі КДА сказала революційна влада. Впродовж 1919-1920 рр., у процесах реквізиції приміщень Академії та її формальної ліквідації, музейні експонати були розпорошені. У липні 1921 р. Ф. І. Шміт на засіданні Археологічної комісії ВУАН запропонував усе, що залишилося від ЦАМ, передати в Музей культур та побуту Лаврського музейного містечка [517, с. 114]. Більшість із речей ЦАМ дійсно потрапила до Лаврського музею культур та побуту Київської губполітпросвіти, а рукописи і книги – до Всенародної Бібліотеки України [598, с. 126-131]. Чимало речей під час різних переміщень пропало [21, спр. 1964]. Ряд експонатів ЦАМ нині можна побачити майже в усіх київських музеях, де вони ілюструють різні сторінки української історії.

Усе це розпорошення унікального історичного зібрання відбувалося на очах і при житті його творця й багаторічного охоронця та пропагандиста М. І. Петрова: його руками, організаційними зусиллями та інтелектом розпочиналася слава Церковно-археологічного Музею при КДА, руками борців зі старовиною та релігією ця скарбниця безцінних документів історії була знищена.

4.3 Музейницькі ідеї М. І. Петрова та його боротьба за їх реалізацію

Музей не може існувати як хаотичне нагромадження артефактів. Петров не мав готових зразків. Він прагнув до максимального розширення концепції музею, але був обмежений статутом, розмірами приміщень, коштами. Слід підкреслити, що основу музею складали не одиничні пожертви, а цілісні, хоча й дещо еkleктичні колекції.

Усе це призвело до того, що структура ЦАМ поступово змінювалася. Процес змін розтягнувся у часі. Початково музейні експонати розташовувалися в двох кімнатах Бібліотеки КДА. Спочатку вони просто нагромаджувалися і розкладалися в довільному порядку. Перша спроба їх систематизації припадає

на 1874 р. Документи ЦАТ фіксують, що пропозицію «розкласти» експонати за якоюсь системою подав саме М. Петров. На засіданні ЦАТ 22 грудня 1874 р. його секретар вказав на гостру потребу розглянути і розмістити в певному порядку пожертвування, що надійшли до музею. Крім того, він запропонував створити окремий бібліотечний відділ музею з пожертвуваних книг «довольно позднего времени». На цьому засіданні й була створена спеціальна комісія, яка мала запропонувати загальну схему ЦАМ. До її складу увійшли професори І. Малишевський, П. Лашкар'юв, П. Терновський та бібліотекар К. Думітрашко [2, спр. 3, арк. 24 зв.-25; пор.: 472]. Підкреслимо, М. Петров не був включений до складу комісії і не брав на початку участі в її розробках. Комісія також не готувала проект, а К. Думітрашко взагалі усунувся від справи.

Протоколи ЦАТ засвідчують, що перший проект був запропонований священиком П. Тоцьким, членом Товариства та активним дослідником київських старожитностей. У 1874 р. три члени призначеної комісії розглянули цей проект і здійснили початковий, досить приблизний розподіл речей за функціональним їх призначенням та видовими категоріями [2, спр. 4, арк. 1-44].

Таке рішення було виправданим лише на початку. Із збільшенням кількості речей, вони все більше виходили за межі початкової схеми. 21 вересня 1875 р. М. Петров вказав на потребу систематичного опису й розташування нових надходжень, запропонувавши водночас власну систему розміщення експонатів. Протокол, на жаль, не зафіксував основних принципів цієї системи. Вказується лише, що вона була розглянута й схвалена проф. І. Малишевським та новим викладачем церковної археології Ф. Смирновим [2, спр. 10, арк. 10 зв.].

У 1877 р. ЦАМ, як про те вже йшлося вище, отримав окреме приміщення з шести кімнат у нижньому поверсі Мазепинського корпусу, що спричинило до потреби нової розробки системи розташування предметів. У своїх мемуарах Петров згадував свої перші враження і дії: «Помещение музея, тогда еще ничем не заполненное, представляло из себя вид какого-то пустого сарая. В нем было четыре больших комнаты, бывшие когда-то классами, две малые комнаты, образованные из поперечных коридоров между классами, и галерея, тянущаяся во

всю длину этих комнат. Мы со студентами разместили предметы музея по всем комнатам его нового помещения, намечая таким образом вчерне общий план расположения музея. Тогда мы обратились к некоторым искусственным мерам пополнения музея: разбросали по столам некоторые иллюстрированные издания, а в том числе и географию г. Вlau, раскинули в витринах коллекцию фотографических снимков с предметов, бывших на выставке при археологическом съезде в Киеве в 1874 году, и особенно раздвинули отдел различных грамот царских, автографов, образчиков формального делопроизводства, греческой и славянской палеографии и книгопечатания. Этого мало. Я повытаскивал в библиотеке из-за библиотечных шкафов старинные портреты, бывшие когда-то в конгрегационном зале и теперь замененные позднейшими копиями их, и тоже поместил их в музей. Вспомнил я также о громадных деревянных расписных профессорских кафедрах, которые я застал еще в Академии и которые находились в конгрегационном зале и в двух прилегавших к нему аудиториях. Они убраны были отсюда в 1864 году. Оказалось, что их трех кафедр к 1877 году сохранилась только одна и хранилась в экономических складах Академии. И ее пристроил я в Археологический музей, с трудом поместив ее в первой комнате музея и прикрепив к стене железными ершами» [96, с. 113-114 = 97, с. 125].

Таким чином, на початку в основу був покладений принцип демонстрації яскравих речей, який не міг претендувати ані на систематичність, ані на якусь іншу базову ідею. У 1877-1878 рр., після перебудов приміщень музею і спричинених ними дрібних конфліктів Петрова з керівництвом академії, ЦАМ була передана так звана Муравйовська колекція із 132 предметів, про яку з великим ентузіастом Микола Іванович згадував у своїх мемуарах [96, с. 114 = 97, с. 125; пор.: 2, спр. 16, арк. 48-52 зв; 151, с. 193-216].

Як уже зазначалося вище, Петров писав також, що ректор Філарет особисто допомагав розміщувати речі в музеї [96, с. 114 = 97, с. 125], тим самим виступаючи співтворцем нової системи та експозиції. У листі до єпископа Філарета Петров детально описує остаточно встановлений порядок музею після від'їзду колишнього ректора до Риги. Вчений зазначав: «При отъезде Вашем из

Киева я дал обещание не оставлять ЦАМ до тех пор, пока окончательно не приведу его в порядок» [26, спр. 14231, арк. 1]. «Порядок» був наведений і Петров у цьому листі детально описав розміщення речей в кімнатах: 1-а кімната – дві шафи й стіл з археологічним камінням та уламками кераміки; альбоми, атласи, плани, карти на п'яти столах і стінах; професорська кафедра; 2-а кімната – речі нехристиянських культур – єгипетські, палестинські, кіпрські, шаманські, ламаїстські; все це на двох столах в одній довгій і восьми звичайних вітринах; окремо стояла велика амфора, а на стінах були розвішані шаманські зображення; 3-а кімната – Муравйовська колекція; 4-а кімната – церковні предмети: антимінси, чаші, хрести, рештки архітектури (уламки цегли з фресками) в двох шафах, на двох столах і чотирьох вітринах; священницький одяг на двох вішалках; на столах були розвішані плащаниці; 5-а кімната – ікони, передані зі складів св. Синоду, Товариства любителів духовної просвіти, з Ніжинського монастиря; 6-а кімната – філаретівська (сорокінська) колекція ікон, про яку йшлося в попередньому розділі; у галереї були розвішані картини та портрети, поміщені сім вітрин з атласами, картами, рукописами (грамотами польських королів, гетьманів, рукописні книги), стародруками та вісім вітрин з монетами, медалями і фотографіями.

Як бачимо, в експозиції музею на загальнокультурному тлі відчутно проступає українознавчий у сучасному його баченні контекст – українська тематика, українські мотиви, українська історія та культура.

Увесь цей «порядок» було змонтовано впродовж літа 1877 р. [26, спр. 14231, арк. 1-2]. В його основі було пристосування до особливостей розміщення. Ця система поєднувала хронологічно-тематичний принцип (кімнати 1, 2, 4), принцип цілісності колекцій (кімнати 3, 5, 6) та ілюстративний (галерея і стіни в кімнатах 1, 2, 4). Неопрацьованість нумізматичних матеріалів «вилучала» їх з усіх підходів і примусила використовувати як окремий вид експонатів без жодної системи. Все це вказує на штучність першопочаткової системи ЦАМ. Принцип «вписування» експонатів і колекцій в історичні цикли, епохи та регіони, який на той час здійснювався за допомогою елементарних таблиць,

карт, історичних схем на початку експозиції (а в ЦАМі загальну концепцію історії людства, християнства і церкви можна було подати в еkleктично наповненій галереї, як також історію культури та мистецтва) – цей основоположний принцип задіяний не був. Таким чином, ця схема від початку містила в собі підстави для критики, а отже і для подальшого вдосконалення.

Слід, однак, зауважити: Петров не мав досвіду музейної роботи, як і його колеги по КДА, котрі не стільки критикували, скільки схвалювали систему розміщення предметів у Музеї. Попри всю еkleктичність експозицій, ілюстративність і яскравість музею, унікальність його речей вражали, приваблювали глядачів і сприяли пропаганді ЦАМ. Постійні похвали, що лунали на адресу Петрова з приводу організації музею, не спонукали до роздумів над його реорганізацією. Колеги також не наполягали на перекомпоновці експонатів, покладаючись головним чином на самого Петрова. Так, 14 січня 1878 р., у складі професорів та доцентів І. Малишевського, П. Лашкарьова, М. Петрова, Ф. Смирнова, С. Голубєва, а також протоієрея П. Лебединцева та Т. Кибальчича, була створена комісія ЦАТ по розгляду проекту нового розташування експонатів музею [2, спр. 13, арк. 16]. Уже 4 лютого вона схвалила систему Петрова з незначними змінами і затвердила кошторис витрат [2, спр. 16, арк. 1]. висновок комісії, разом з пропозицією виділити на облаштування музею 250 руб. сріблом, був оголошений на засіданні ЦАТ 9 квітня 1878 р. На час цього засідання Петровим вже були враховані всі зауваження комісії по розміщенню речей і використано 237 руб. для облаштування ЦАМ. Збори Товариства одногolosно затвердили протокол Комісії та взяли до відома інформацію Петрова [2, спр. 13, арк. 27].

У своїх спогадах Микола Іванович так описав ревізію музею й оцінив діяльність комісії та свою працю з перспективи майбутніх подій і критики старої системи: «В скором времени назначена особая комиссия под председательством прот. П. Г. Лебединцева, для выработки системы расположения предметов в музее. Комиссия эта лишь санкционировала принятый нами черновой порядок размещения музейных предметов и как будто бы имела в виду предотвращение тех упреков, которые впоследствии посыпались на меня от некоторых зоилов,

обвинявших меня в отсутствии этой системы. Правда, строгой системы в музее нет, потому что, с одной стороны, здание первоначально не предназначалось для музея, а с другой стороны, новые поступления особенно целые коллекции их, не укладывались в этом здании в какую-либо строго определенную систему. Все-таки известный порядок в музее был», – констатує М. І. Петров [96, с. 114 = 97, с. 125].

Усе наступне десятиліття структура ЦАМ, попри постійне надходження нових експонатів, залишалася незмінною. Зміни спостерігаються тільки у 1889 р. Принаймні, такий висновок можна зробити з наявних джерел. Так, у звіті про діяльність ЦАТ за 1889 р. йдеться про нове розміщення експонатів Музею, здійснене Миколою Івановичем Петровим за участі Віктора Івановича Гошкевича [315, с. 492], відомого у подальшому історика-краєзнавця [465, с. 61]. У чому полягала суть цих змін достеменно невідомо. Зауважимо тільки, що в листі до І. Пом'яловського від 18 лютого 1890 р. М. Петров повідомляє, що з вересня займається «переустройством музея», у зв'язку з підготовкою нового видання путівника по Музею [51, оп.1, спр. 1117, арк. 80]. Очевидно, тут ідеться про роботу разом з Гошкевичем, яка полягала, окрім систематизації й редагування старого тексту путівника, і певного перегляду самої системи Музею, що її, власне, і мав відображати путівник. Для нас же тут важливо наголосити: концепція Музею, його структура, його система зазнавали постійних змін, які ми можемо назвати еволюційними. У цій еволюції Музей поставав усе цікавішим, а водночас і більш зрілим, більш науковим. І заслуга у цьому, попри задіяність у цьому процесі багатьох інших особистостей, перш за все М. І. Петрова.

Етапною могла б стати корекція системи ЦАМ після капітально ремонту приміщення Музею, проведеного влітку 1897 р. Експонати з колекцій ЦАМ тричі переміщалися. Роботу свою Музей відновив тільки з вересня. У звіті за 1897 р. йдеться про нову експозицію Музею [313, с. 1, 18]. Порівняння її з попередньою, однак, не дозволяє погодитися з таким визначенням. Говорити, радше, можна про її поновлення після ремонту. І дійсно, йшлося тільки про переміщення до вітрин і під скло експонатів, які раніше демонструвалися відкрито.

Чому Петров не скористався ремонтом, щоб скоригувати систему ЦАМ? Можна вказати на кілька причин. Станом на 1897 р. ЦАМ значно поповнився великими колекціями, які мали зберігатися компактно й систематизувати їх в наявних умовах можна було тільки за повидовим принципом. Певна переструктуризація випадкових, одноразових пожертв була здійснена в галереї та перших двох залах, втім вона не носила принципово характеру й значною мірою обумовлювалася прагматичною метою розміщення нових надходжень, для яких не було інших приміщень. Крім того, не слід забувати, що Микола Іванович знову все робив, фактично, самотужки, на власний розсуд – ніхто не подавав якихось ідей, не допомагав порадами тощо. Він звик до старої системи (вона була представлена у двох виданнях путівника по Музею) і не вважав за потрібне все переосмислювати, перебудовувати. Схвальні ж відгуки щодо Музею і його незмінного, усім відомого керівника, тільки утверджували його у своєму виборі.

Практика також утверджувала Петрова в правоті обраного напрямку. Його часто запрошували в якості консультанта до інших музеїв (15 вересня 1898 р. він, наприклад, доповідав у ЦАМ про свою поїздку до Лубен, у музей Катерини Скаржинської [2, спр. 68, арк. 6-10 зв.]). Порівняння всіх подібних музеїв з ЦАМом завжди були на користь останнього, що не стимулювало якихось новацій.

Певний консерватизм ЦАМ все ж не могла залишатися непоміченою. Її спробував зруйнувати професор церковної археології О. А. Дмитрієвський. Конфлікт двох учених розгорівся восени 1898 р. Він носив як принципово науковий, так і особистісний характер [детальніше про це див.: 579, с. 140-142]. 28 жовтня 1898 р. Дмитрієвський подав у Раду КДА доповідну записку з критикою діяльності Петрова, як завідувача ЦАМом [2, спр. 69, арк. 7-11 зв.]. Приводом до цього послугувала крадіжка в музеї (пропало три монети – як з'ясувалося, служитель музею підібрав ключі до вітрини [2, спр. 69, арк. 2-3 зв.; 26, спр. 14232, арк. 1-1 зв.]) та постанова ЦАТ від 5 жовтня про призначення помічника завідувача і безстрокове обрання його на обидві посади. Дмитрієвський висловлював сумнів не лише в адміністративних здібностях Петрова, але й у

законності його завідування ЦАМом, як далекого від церковної археології фахівця «общей словесности и истории иностранных литератур» [тут і далі цитати наведені по: 2, спр. 69, арк. 7-11 зв.]. Дмитрієвський заявив, що посаду завідувача музеєм Петров «без всякого на то основания в Уставе усвоил себе», а викладачі церковної та біблійної археології її не отримали («это для меня остается тайной и совершенно непонятною загадкою»). Саме Петров, на думку Дмитрієвського, ініціював зміни у в Статуті 1881 р., за якими на перший план, за рахунок звуження навчальної функції ЦАМ, виходили завдання наукові та публічно-репрезентативні. Дмитрієвський твердив, що з моменту вступу на кафедру церковної археології і літургії у 1884 р. він не може читати лекції з церковної археології в музеї: його схема не відповідає вимогам науки і найелементарнішим педагогічним потребам, через це ЦАМ опустився нижче рівня подібних зарубіжних музеїв – та навіть музеїв Московської і Санкт-Петербурзької духовних академій! Дмитрієвський писав про різні перепони, що ставив йому Петров, коли він недільними днями намагався проводити заняття із студентами. Ці лекції «заведующий музеем признал противозаконными». Перед іспитами Дмитрієвський бажав познайомити студентів з іконами Сорокинської колекції, але Петров не дав йому ключів від вітрин і не дозволив виймати ікони. «Вообще все мои попытки в начале службы в Киевской Академии поставить при помощи музея дело преподавания церковной археологии на рациональную практическую почву не увенчались успехом», – констатував у доповідній записці Дмитрієвський. Це обумовило потребу в постійних поїздках на християнський Схід, в Італію і Францію для поповнення знань з церковної археології професора цієї дисципліни в КДА. За 14 років, вказував Дмитрієвський, він поповнив музей грецькими і слов'янськими рукописами з грецької ніжинської Михайло-Архангельської церкви та ін. предметами; часто читав реферати з церковної археології в ЦАТ, але «ни разу не был почтен вниманием» при виборах на посади в Товаристві. «Такое странное положение преподавателя церковной археологии в КДА чувствовалось и сознавалось мною всегда».

Дмитрієвський оцінював саму систему ЦАМ як «декоративну» (краса і

симетрія для ока) та «формальну» (вітрини, засклені шафи). Критик вказував: «Спеціаліст-педагог, в інтересах успішного преподавання церковної археології, постарался бы на самые скудные средства обзавестись и наполнить одну из комнат музея гипсовыми слепками, бронзовыми, мраморными, а иногда и деревянными моделями замечательнейших в археологическом отношении христианских храмов, классических зданий, образцами колон каждого ордера с их составными частями и т. д., и т. д., чтобы питомцы нашей Академии изучали памятники архитектуры каменной и деревянной наглядно по этого рода пособиям, без особых усилий и напряжений памяти и воображения».

Дмитрієвський вказував, що Петров ніколи не рахувався «с мнением своих сочленов, компетентных а не безызвестных в науке церковных древностей». Передача ж йому ЦАМ «в бессрочное владение» призведе до повної невідконтрольної диктатури, «страх и ужас объемлют меня за судьбы вверенной мне кафедры и за будущего моего преемника на ней». Згадуючи слова Петрова про потребу в помічнику по музею – молодій людині, яка б під його керівництвом готувалася перебрати музей, Дмитрієвський констатував, що ситуація розмежування музею і кафедри церковної археології ще продовжиться, оскільки він, як професор, не надається в помічники й учні до Петрова. Між тим, власне викладач церковної археології має завідувати ЦАМом і набиратися досвіду на живому матеріалі.

Пропонована Дмитрієвський загальна система реконструкції ЦАМ відповідала програмі курсу церковної археології, який він викладав. Про це свідчать збережені студентські конспекти лекцій Дмитрієвського, схема яких була така: Вступ (поняття «церковна археологія» та історія науки; визначення предмету археологічних пам'яток); Архітектура: найдревніша примітивна, Греції, Риму, християнська, Афонські храми, готика, стиль Відродження, візантійська. Символіка храму та його частин (вівтар, престол, жертovníк, дияконник, хрещальня); Руська/російська церковна архітектура. Іконостас, мозаїка, мініатюра, живопис: стилі, школи, періоди, регіони; Священні облачення та предмети літургійного циклу [9, спр. 1587, арк. 1-493].

«Педагогічне» спрямування критики Дмитрієвського рішуче суперечило «науково-колекційному» спрямуванню концепції Петрова. За умови нормальних стосунків колег, обидва підходи могли б співіснувати, однак тут в силу вступив «людський фактор».

Микола Іванович був дуже зачеплений критикою Дмитрієвського і подав, у свою чергу, 27 листопада до Ради КДА заяву зустрічну [17, спр. 571, арк. 1-11 зв. (оригінал); 2, спр. 69, арк. 12-25 зв. (копія)].

Залучивши свідчення авторитетних членів ЦАТ, він пояснював, що взявся за музей через те, що ніхто (навіть тодішній професор церковної археології Ф. Смирнов) не погоджувався на працю, яка потребувала багато часу, енергії й сил. Петров наполягав, що музей мав безпосереднє відношення і до його кафедри словесності (рукописи з бібліотеки КДА, котрі він описував), теорію якої він викладав у зв'язку з іншими мистецтвами (опис ікон сорокінсько-філаретівської колекції). Вчений знову повторював свою загальну концепцію: «Даже сама церковная археология, с моей точки зрения, в значительной степени есть только применение общих эстетических понятий к памятникам христианской религиозной жизни, общественной или церковной, или же и частной, но освещенной церковною». В ЦАМі зібрано чимало картин, гравюр, монет та ін. предметів, далеких від власне церковної археології; всі вони опрацьовані і закаталогізовані завдяки зусиллям виключно завідувача. Він констатував: «Если бы преподаватель церковной археологии, будучи блюстителем музея замкнулся в тесный круг своей специальности, то при данных условиях не создал бы никакого музея».

Вчений твердив, що прийом, реєстрація, опрацювання експонатів, підготовка каталогів і покажчиків вимагали довголітньої праці однієї людини (при суміщенні посад секретаря ЦАТ і завідувача ЦАМ), бо лише значний досвід (і зосередження інформації в одних руках) могли дати і дали належний результат – 6 випусків описів, нагороджених золотими медалями Імператорського Російського Археологічного Товариства.

Стосовно оцінки структури і складу ЦАМ, Петров вказував, що структуру

виробляла комісія, що розміщення обумовлене особливостями приміщення й цілістю колекцій. Микола Іванович посилався на слова відомого історика церкви проф. П. А. Терновського, що музей при КДА стоїть вище Дрезденського музею (1882 р.) [341] та на оцінку князя І. І. Васильчикова, який порівнював колекцію ікон ЦАМ з Ватиканським (!) зібранням [579, с. 141; 602, с. 350]. Вчений твердив, що музей при КДА навіть не може порівнюватися з малими за розмірами і вузькотематичними музеями («музейчиками») при Московській та Санкт-Петербурзькій духовних академіях: ці останні виконують лише навчальну функцію, а ЦАМ при КДА розрахований і на наукові заняття, і на лекції для студентів з усіх видів мистецтва та галузей історії, і на відвідування публікою. Ідея Дмитрієвського перетворити ЦАМ лише в навчально-педагогічну збірку призведе до загибелі музею, з якого доведеться вилучити переважну більшість експонатів, що не стосуються предмету церковної археології.

Петров рішуче протестував проти планів перетворення ЦАМ з «музея ученого в учебно-педагогический по одной только кафедре церковной археологии». Це припинило б зростання музею і змусило б видалити з нього багато нецерковних речей, «а такая кастрация музея легла бы вечным позором на Киевскую духовную академию».

Дискусія завершилася на користь Петрова: Дмитрієвського в його претензіях не підтримав ні жоден з членів Товариства, ні ректор КДА. 1 грудня 1898 р. проф. Дмитрієвський склав з себе членство в ЦАТ і обов'язки члена Комісії по ревізії музею [2, спр. 68, арк. 19 зв., спр. 69, арк. 6]. Комісія ж 25 січня 1899 р. уклала акт про повну збереженість музею, за винятком експоната №297 (голівка глиняної статуетки) [2, спр. 68, арк. 56 зв.]. В іншому місці спогадів Микола Іванович писав: «Так как г. Дмитриевский воспитывался в Казанской духовной Академии и не знал киевских обстоятельств и отношений, и был человек весьма резкий и болезненно раздражительный, то выпад его против меня не произвел на меня резкого болезненного впечатления. А тогдашний ректор Академии и председатель Общества преосвященный Сильвестр Малеванский и слышать не хотел о передаче академического музея из моих рук в заведование г. Дмитриев-

скому. Я, со своей стороны, объяснял г. Дмитриевскому, что этот музей, или точнее, материал для него и заведование им навязаны мне почти насильно, что я действительно смотрю на дело со своей художественно-эстетической точки зрения, почти отождествляю археологию с историей искусств, базирующейся на широкой основе человеческой культуры вообще, и что даже церковную археологию я считаю лишь частью прикладной эстетики, трактующею о видах и формах религиозного искусства. Но, понятно, при таком взгляде на вещи я считаю художественный элемент имманентным, неотъемлемым свойством каждого произведения религиозного искусства и нашего академического музея вообще» [96, с. 118]. З плином часу, таким чином, для Петрова ставало очевидним: суть конфлікту полягав не тільки і не стільки в претензіях на його посаду, скільки у відстоюванні принципово різних позицій щодо структури Музею, його задач, його характеру.

Пізніше, в листі до Московського митрополита Володимира (Богоявленського) від 23 серпня 1903 р. Петров характеризував Дмитрієвського як «чоловека весьма ретивого к своей науке, но вместе с тем и болезненно нервного и неуживчивого», що прагнув відібрати «предвосхищенный якобы мною у него Церковно-археологический музей» [26, спр. 14172, арк. 2-2 зв.].

І все ж Петров не просто відкинув критику, але поступово намагався вносити певні корективи в структуру музею. Спонукали до цього також численні нові надходження та розширення приміщення ЦАМ. У вересні 1909 р. музей отримав ще дві кімнати, які належали академічній лікарні, там розмістили в 16 вітринах речі, що надійшли після 1897 р. [2, спр. 95, арк. 7]. Можемо припустити, що всі ці обставини в прикінцевому рахунку і за сприятливих умов призвели б до рішучої переструктуризації керованого Петровим Музею. Очевидно, його бачення нової структури у принципових рисах відбиває четвертий-п'ятий випуск «Альбома достопримечательностей ЦАМ при КДА» 1916 року видання. У цьому Альбомі Петровим був застосований етапно-хронологічний та регіональний принципи і виділялися 11 рубрик: від кам'яного віку і до козацької старовини XVIII ст. включно.

Проте реорганізувати сам Музей за представленою в Альбомі структурою вже не випадало. Потрясіння 1914-1918 рр. диктували свої умови – йшлося вже не про розвиток Музею, а про порятунок хоча б його колекцій. З 1919 р. Церковно-археологічний музей при Київській духовній академії припинив своє існування.

4.4 Роль М. І. Петрова у зібранні головних колекцій Музею

При розгляді проблематики попередніх параграфів нашої дисертації раз-по-раз згадувалося про клопоти щодо наповнення колекції Музею членами Товариства, про надходження до колекцій Музею в різні роки його існування, про сумну, в прикінцевому рахунку долю музейних експонатів і самого Музею. Неважко зауважити, що ледь не до кожного з цих випадків так чи інакше долучався Микола Іванович Петров: як неформальний а згодом і офіційний його керівник, як ентузіаст-подвижник, як літературознавець, іконознавець, краєзнавець... Спробуємо узагальнити вже сказане і, додавши нові дані (лише найхарактерніші [детальніше див.: 522], оскільки огляд колекції Музею, історія її створення і подальша доля кожного з експонатів має бути темою окремих досліджень, на додаток до вже наявних станом на сьогодні), визначити загальний його внесок у створення колекцій.

Зауважимо також, що проблема створення колекцій ЦАМ при КДА цілком співвідноситься з очевидною і все більшою увагою в українській (і не тільки) гуманітаристиці до збереження і вивчення пам'яток духовної та матеріальної культури, до організації музейництва, до самої, за визначенням Збинька Странського [див. про нього, напр.: 516, с. 65-68; 379, с. 5-7, 76-80; 430, с. 3-16], «музеальності» (чи «музейності») і тісно з нею пов'язаними «музеаліями»: «Морфологія музейності, – зауважує О. С. Сапанжа [551, с. 12], – пов'язана з виділенням тих сфер життя людини, які можуть бути представлені в матеріальних пам'ятках (об'єктах) – музеаліях і в подальшому зафіксовані завдяки виокремленню цих пам'яток з контексту утилітарного використання» [цит. у пере-

кладі О. М. Гончарової: 426, с. 136; пор.: 473, с. 95-98; щодо визначень, термінів тощо див. також: 402].

Не вдаючись у теоретичні дискусії щодо всіх цих суто музеологічних понять (про них у вітчизняній науці див. особливо: Бондарець О. В. [393, с. 72-78], І. М. Фецько [592, с. 108-112]; там само див. основну літературу щодо питання), зауважимо значення для створення музеїв наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. (етапі становлення музейної справи [500, с. 78; пор.: 588, с. 137]) роботи з колекціями: поповнення їх новими експонатами, прийом і впорядкування колекцій приватних, їх опис, публікації звітів, путівників, каталогів тощо становить ту основу, на якій закладаються і теоретичні принципи музеології [пор.: 430, с. 8].

Не становить виключення в цьому відношенні і ЦАМ. Вище вже згадувалось про клопоти щодо наповнення колекції Музею членами ЦАТ, про надходження до Музею в різні роки його існування приватних, персональних колекцій, про сумну, в прикінцевому рахунку, долю музейних експонатів і самого Музею [див. детальніше: 523, с. 111-114; 524, с. 41-44]. Неважко зауважити, що ледь не до кожного з цих випадків так чи інакше долучався Микола Іванович Петров: як неформальний а згодом і офіційний його керівник, як ентузіаст-подвижник, як літературознавець, іконознавець, краєзнавець [див. подібно: 400, с. 216-221] ...

Розпочнемо з констатації уже зауважених вище заходів щодо заохочення жертводавців. Ще з самих початків існування ЦАМ і ЦАТ, за ректорства архімандрита Філарета, було ухвалено надсилати письмову подяку жертводавцям і публікувати інформацію щодо вказаних осіб у «Известиях Церковно-археологического Общества» та в щорічних звітах. Як правило, цю інформацію готував саме М. І. Петров.

Згідно цих відомостей, упродовж перших років надходили, головним чином, одиничні пожертви, загальна кількість яких рік від року зростала. Так, якщо в 1872 р. було передано 103 предмети, то у 1873 р. їх загальна кількість уже сягнула 259-ти. Траплялися серед них і унікальні, як то: мідний пояс у звіриному стилі з центральної Персії (знайдений в с. Підгірці Київського повіту й пе-

реданий студентом Академії), прапор Сеньчанської сотні середини XVIII ст. [96, с. 96 = 97, с. 110].

Увага Петрова до цієї ділянки повсякденної і навіть рутинної роботи засвідчена у тому числі його доповіддю у Товаристві від 22 грудня 1874 р. стосовно труднощів по наповненню Музею експонатами, перешкод, які чинилися Арсенієм, митрополитом Київським, у передачі до Музею предметів культу, що виходили із практичного вжитку [2, спр. 3, арк. 26 зв.].

Із наявних документів можна зробити висновок, що протягом усього першого періоду діяльності Товариства і Музею (до прийняття Статуту 1881 р.) весь процес комплектації Музею перебував під контролем Петрова. Відзначимо також, що впродовж цього періоду неформальному керівникові Музею доводилося багато навчатися, набуваючи необхідного досвіду по атрибуції надходжень, визначенню їхнього місця в експозиціях Музею. Показовою у цьому зв'язку є історія з формуванням колекції керівника російської місії в Єрусалимі архімандрита Антоніна (Капустіна). З грудня 1874 р. і до самої кончини у 1893 р. він передавав у дарунок ЦАТ при КДА (а отже в прикінцевому рахунку до ЦАМ) предмети, зібрані ним під час поїздок по Близькому Сходу. Так, його перший дарунок у грудні 1874 включав 300 золотих, срібних і мідних монет і грецький рукопис, датований XVI-XVIII ст. [2, спр. 3, арк. 36]. Архімандрит Антонін супроводжував свої дарунки листами до голови ЦАТ, ректора Академії Філарета, з детальним описом усіх пам'яток, їх атрибуцією і датуванням. Один з таких листів (від 31 липня 1879 р.) зберігся в архіві ЦАТ [2, спр. 17, арк. 3-3 зв., 5-5 зв.], решту ж архімандрит Філарет забрав у складі свого архіву до Риги де вони й загубилися – у своїх споминах Петров зауважує, що, попри всі намагання, Філарет так і не зміг відшукати це цінне джерело [96, с. 99 = 97, с. 112]. Нині історію колекції, історію самих подорожей та збирання матеріалів розкриває щоденник Антоніна Капустіна у 14 томах за 1837-1894 рр., який, разом з його архівом після смерті потрапив до Св. Синоду [47, оп. 4, спр. 1118-1131; з нових публікацій, з ґрунтовним науковим апаратом, див. особливо: 414, с. 8-35; 416, с. 61-67; 420, с. 201-207; 432, с. 147-158; 514, с. 56-62; 549, с. 420-430]. 3

нього станом на сьогодні оприлюднена лише інформація про глаголичні листки (по-іншому: «Київські листки», «Київський міссал») [550, с. 82-83; 518; 598, с. 123-126].

Петров, безумовно, розумів усю цінність дарунку архімандрита Антоніна. У своїх спогадах він зауважує: «... коллекция о. Антонина Капустина сделала бы честь любому западноевропейскому музею» [96, с. 99 = 97, с. 112]. Працюючи над атрибуцією предметів з цієї колекції, Микола Іванович і сам навчався мистецтву музейництва, прагнув щонайкраще представити їх у наявних експозиціях, задіяти у науково-педагогічному процесі Академії. Так, рукописи з цієї колекції Петров розкладав у двох вітринах в хронологічному порядку з тим, щоб вони слугували «наглядным пособием для изучения греческой и южнославянской палеографии» [96, с. 98 = 97, с. 111].

Другою за часом колекцією, що складалася в Музеї за безпосередньої участі Петрова, була вже згадувана (див. вище, розділ 2. 2 з відповідними примітками і коментарями) колекція ікон. Придбана, як уже зазначалося, архімандритом Філаретом у московського колекціонера Андрія Юхимовича Сорокіна [521, с. 169; пор.: 606, с. 139; 387, с. 163; 403; 472; 483, с. 7; 486, с. 253; 385, с. 17, 23, 25, 27; 490, с. 83; 560, с. 146] в результаті майже детективної історії, пов'язаної з так званим «варваринським капіталом», ця колекція потребувала значних зусиль по її упорядкуванню. За розпорядженням Філарета до цієї справи долучалися професор П. Лашкар'єв, який мав спеціальну зустріч з колекціонером Сорокіним, і викладач церковної археології Ф. Смирнов, записки якого сьогодні вважаються втраченими. Не вдаючись у деталі цієї історії, зауважимо роль у ній Миколи Івановича Петрова. Очевидно, що вже з самого надходження ікон до Товариства він був долучений до їх опрацювання, хоча опис колекції було здійснено зганив вище Ф. Смирновим [338]. А вже відразу по від'їзду Філарета до Риги саме Петров доповідає про колекцію на засіданні ЦАТ від 18 січня 1878 р. (на цьому засіданні члени Товариства і ухвалили називати її «філаретівською» [2, спр. 13, арк. 17], що викликало неодноразові заперечення самого Почесного голови Товариства, преосвященного Філарета [9, спр. 144-

151; 213]). Нею М. І. Петров буде опікуватися і в подальшому, впродовж всього існування Музею.

У 1878 р. ЦАМ поповнився колекцією Андрія Миколайовича Муравйова (1806—1874) – відомого письменника, мандрівника по Святим Місцям, впливового члена Синоду [див. також.: 270, с. 163, 165, 167; 385, с. 17, 23; 472; 483, с. 7; 587, с. 161-162; 588, с. 141-142; 560, с. 64; 396, с. 89-90, 93; 595, с. 54-55]. Оселившись у 1862 р. в Києві, він збудував собі двоповерховий будинок біля Десятинної церкви, в якому влаштував молельню, активно втручався в вирішення соціальних питань у Києві [так у: 274; пор. до цього характеристики іншого сучасника, єпископа Порфирія: «... Андрей Николаевич Муравьев, камергер императорского двора, крупный чиновник в отставке, писатель, у которого говорливости много, а мудрости мало...»; пор., однак: 310, а також характеристику взаємин Муравйова і Порфирія у спогадах Петрова: 97, с. 114-115]. Перевіз він сюди і зібрані за часів подорожей старожитності. Попередній опис колекції був здійснений самим колекціонером [309], уточнений же каталог був складений і опублікований М. І. Петровим [151, с.193-216; див. до цього.: 558, с. 58] уже по смерті А. М. Муравйова (похоронений у стилобаті Андріївської церкви), після передачі колекції до Академії його племінником Володимиром у 1878 р. 1 740 томів бібліотеки Муравйова перейшло до Бібліотеки КДА [86; пор.: 595, с. 54-55; 560, с. 97], а речі молельні – до Музею [151, с.193-216], де й були компактно розміщені в одній невеличкій кімнатці [96, с. 102-103 = 97, с. 116].

Слід зауважити у зв'язку з нашою темою, що передача ця стала можливою тільки під час візиту Володимира Муравйова до Києва і в результаті активної агітаційної кампанії у пресі громадських діячів Києва, у тому числі й М. І. Петрова.

Завершує перший період існування ЦАМ колекція шаманських та ламаїстських речей, яку поступово надсилав згадуваний уже випускник КДА, архімандрит а потім єпископ і архієпископ Модест (Стрельбицький). Це була дуже екзотична колекція, описана самим фондоутворювачем. Крім власне речей, що

їх використовували шамани та лами, тут були тибетські книги, музичні інструменти. Осмислюючи місце цієї колекції у загальній схемі Музею, М. І. Петров зауважує, що вона становить суто етнографічний інтерес [94; 95; 96, с.103-104 = 97, с. 116; 262; див. також: 387, с. 161; 588, с. 141; 472; 437, с. 99; 481; 480, с. 44] (що, зауважимо не завадило її розміщенню у Церковно-археологічному музеї).

Слава Церковно-археологічного музею при Церковно-археологічному товаристві при КДА зростала. Зростав і потік надходжень, якими мусили опікуватися члени Товариства, у першу чергу – М. І. Петров. У матеріалах Товариства збереглася документація про передачу до Музею у 1880 р. картин (копій) Рафаеля, Белліні, Рембрандта, Рубенса, Веласкеса та Боровиковського [472]. Того ж року покровитель ЦАТ великий князь Володимир Олександрович передав 466 відтиски гравюр, а Почаївська Лавра – оригінальні гравіювальні дошки (17 дерев'яних і 36 мідних), 33 відтиски старих гравюр (одна - гравюра Миколи Потоцького, дві – з актів з підписами князя К. Острозького на заснування Дубенського Хрестовоздвиженського монастиря) і 2 дерев'яні скульптури (уніатські) [2, спр. 19, арк. 6-6 зв.; 237]. Усе це розмаїття пам'яток, що надходили до Товариства і, зрештою, до Музею, потребувало і опису та додаткової атрибуції, і осмислення їх як експонатів, визначення їх місця в експозиціях, вітринах, у структурі самого Музею. – Робота ця, як то ми бачимо, лягала на плечі в першу чергу і головним чином Миколи Івановича Петрова.

Так продовжуватиметься й надалі. До наповнення Музею долучатимуться як члени Товариства (дійсні і почесні), так і люди просто небайдужі, аматори-колекціонери, ентузіасти археологічних, етнографічних, краєзнавчих (у сучасному розумінні цього терміну) студій. На час зміни Статуту у 1881 р. та загального ускладнення діяльності ЦАТ (щомісячні реферати) і ЦАМ (відкриття для публіки) роль Петрова в організації роботи Музею і його подальшому впорядкуванню та комплектації ставала все вагомішою. За його активної участі успішно завершилася історія з передачею до Музею колекції згадуваного вже Порфирія (Успенського) [див. про це детально: 135, с. 4-6]. Складні стосунки з керівництвом КДА (після планової ревізії Академії єпископ Порфирій висловив

чимало зауважень), не завадило йому підтримувати цілком толерантні стосунки з Петровим. Єпископ ділився з Миколою Івановичем своїми книгами, знайомив з новими придбаннями, навіть раритетами. У 1878 р., коли він оглядав Муравйовську колекцію в ЦАМі, то пообіцяв передати сюди свою колекцію східних ікон. Але того ж року єпископа Порфирія було переведено до Москви, і обіцянки цілком могли й не справдитися. Про всі застороги щодо цього свідчить лист єпископа Філарета до Петрова від 23 жовтня 1879 р. Почесний Голова Товариства писав з Риги: «Преосвященний Порфирій... може озолотити Вас... Бійтеся, щоб Москва не перехопила у Вас. Вдарити на преосв. Порфирія можна дуже просто: дати йому доктора за вчені праці. Адже ніхто від цього нічого не втрапить, а виграти можна» [89, с. 283]. Філарет сам намагався це зробити, але за часів митр. Арсенія це було просто неможливо [26, спр. 14000, арк. 10 зв.-11].

Справа, однак, влаштувалася самим єпископом Порфирієм. Церковно-археологічний музей при МДА (як, утім, і сама Москва), не справив, очевидно, на нього враження, і свою колекцію він заповідав до музею київського. Вірніше – до ЦАТ при КДА, як то випливає з його з його заповіту: «... собрание древних икон восточных завещаю в Археологическое Общество при Киевской духовной Академии, а также разные иерусалимские изделия завещаю тому же Обществу» [290, с. 116]. По смерті Порфирія колекція ікон та священних предметів з Афона, Дамаска та Єрусалима, на додаток до вже переданих раніше, надійшла до ЦАМ без жодного списку [135, с. 4] – опис [2, спр. 16, арк. 60-63 зв.] і публікацію колекції здійснив, як то неважко було б здогадатися, уже М. І. М. І. Петров [132, с. 311]. Найцінніші з-поміж ікон з колекції Порфирія Успенського (виконані у техніці енкаустики) були вивчені згодом академіком М. П. Кондаковим, професорами Д. В. Айналовим [див. про обставини цих публікацій, напр., у листі Айналова до Петрова: 586, с. 46-47] і М. П. Ліхачовим. фототипічно опубліковані у Першому випуску Альбому пам'яток ЦАМ у 1912 р. [81, вип. 1] завдяки фінансовій підтримці колишнього ректора КДА а на той час єпископа Оренбурзького і Тургайського Феодосія [81, вип. 1, с. 3].

Робота Петрова над осмисленням колекції Порфирія тривала впродовж

всього подальшого функціонування ЦАМ, суттєво вплинула на удосконалення схеми експозицій Музею, самої його музеєзнавчої концепції [81, вип. 1, с. 3; пор.: 96, с. 125-126 = 97, с. 135-136], виокремленню в загальноросійському до-революційному контексті українознавчої складової. Так, у пізніших спогадах, він зауважує свої спостереження: «...колекція східних ікон преосвященного Порфирия поміщена в V кімнаті ...: на західній стороні колекція новгородських, московських та інших північно-руських ікон. а на східній - південноросійських, чи українських ікон. ... Енкаустичні синайські ікони ... слугують наче відлунням давньогрецького античного живопису, мають характер натурального, портретного живопису і відрізняються живістю фарб та виразністю типів. У порівнянні з ними ікони великоруських списків є наче тінями з загробного світу, зі схудлими тілами, з виснаженими і строгими обличчями. Навпаки, малоросійські або українські ікони вже прагнуть до вираження на них життєвості і оригінальності. В цьому відношенні південноросійські або українські ікони є наче відродженням стародавнього християнського живопису» [96, с. 126 = 97, с. 136].

Роль М. І. Петрова у комплектації Музею зростала, і що далі, то більше. Особливо помітна вона в атрибуції колекції П. П. Демидова, князя Сан-Донато, яку по смерті чоловіка у дарунок ЦАМ передала його дружина [про П. П. Демидова князя Сан-Донато, його дружину, обставини зібрання колекції і її передачі в ЦАМ див. особливо: 96, с. 123, 125 = 97, с. 133, 136; 301, с. 63, 68, 112, 221, 230, 254, 254, 347; 325; 274; 436, с. 227-229; у зв'язку з єврейським питанням в Росії: 539, с. 109, пор. до цього: 435]. Колекція складалася з 207 предметів [детальніше щодо наповнення цієї колекції див.: 272, с. 66; 583, с. 39; 587, с. 131, 161, 163; 588, с. 141; 385, с. 22; 472], головну цінність з яких становив дерев'яний напрестольний хрест в срібному окладі з написом, що цим хрестом преп. Сергій Радонезький благословив князя Дмитра Івановича в похід 1380 р. проти Мамаю. Петров згадував, що напис ніхто раніше не читав: «... уперше цей напис був прочитаний мною і на перший раз спричинив велику сенсацію не тільки в Києві, а й по всій Росії» [96, с. 126-127 = 97, с. 136-137]. Наукове дослідження пам'ятки здійснив спочатку проф. В. З. Завітневич, а в 1889 р. проф.

А. Прахов разом з великим князем Петром Миколайовичем в ЦАМі таємно розібрали хрест і дослідили всі нашарування окладів. Попри скептичні оцінки, хрест преп. Сергія Радонезького представлявся в ЦАМ як автентичний в складі Демидівської Сан-Донато колекції, впорядкованої, у прикінцевому рахунку, Петровим [див. також: 472; 385, с. 22, 22 прим. 44-47].

Ще більше Петров задіяний був у процесі передачі до ЦАМ колекції Миколи Леопардова. Випускник Вологодської семінарії, чиновник морського відомства, підприємець, що збагатів на будівельних підрядах у Кронштадті, [детальніше про нього див.: Петров. 94; 95; 96, с. 128 = 97, с. 138; 378, с. 30, с. 30 прим. 6; 446, с. 189-192; 445, с. 36-39; 588, с. 143-144; 385, с. 22-23; 396, с. 91-93; 411; 461, с. 136-137; 472] після свого переїзду до Києва вдався до колекціонування монет [див. особливо: 464, с. 75, 92] а потім і взагалі старожитностей, уславився своєю благодійницькою діяльністю. Робота над упорядкуванням колекції звела Леопардова з істориками, археологами, шанувальниками старовини, що входили до ЦАТ. Почесним членом Товариства було обрано й самого Леопардова [див. особливо: 446, с. 189-192]. У 1893 р. Леопардов склав офіційну умову з КДА про передачу його колекції по смерті до ЦАМ [2, спр. 53, арк. 32-35, 37-39, 41, 43-43 зв., спр. 60, арк. 9-17, 19, 22, 25-28, 32, спр. 63, арк. 34-34 зв., 41, 50-51, 66-66 зв.]. А 12 липня 1894 р. він офіційно склав заповіт про пожертвування в ЦАМ колекції вартістю 9 000 руб. [9, спр. 876, арк. 57]. Леопардов почав поступову передачу колекції ще за свого життя, остаточно ж вона надійшла до Музею вже після його смерті, клопотаннями його дружини. Вся ця велетенська колекція (9050 предметів! [272, с. 66]) була вивчена й описана Петровим [133; 134], котрий видав її каталог у рік смерті власника – 1895 р. [див.: 155].

На третьому етапі існуванню Музею надходження цілісних колекцій до його фондів сповільнилися. На той час у багатьох єпархіях, як ми вже бачили, у тому числі за активного сприяння М. І. Петрова, виникли свої музеї та давньо-сховища, куди й передавалися місцеві колекції. У Києві також формувалися нові музеї (Київський художньо-промисловий, Музей Ханенків та ін.). Все це

зменшило потік речових пожертв до ЦАМ. Із значних надходжень цієї доби варто назвати компактну колекцію старообрядницьких ікон В. Фальковського [567; 136; див. про цю публікацію: 485, с. 45 і детальніше: 483, с. 123–137; див. також: 588, с. 141; 403, с. 71].

Зусиль по залученню нових експонатів доводилося докладати все значніших. Для з'ясування ролі Петрова у цьому процесі характерною можна вважати історію з надходженням до Музею старого архіву Київської духовної консисторії, який, щоправда, передавався тимчасово.

Ще в 1898 р. через київського колекціонера та історика Олександра Лазаревського стало відомо, що старий архів КДК поступово знищується. 12 червня 1898 р. Петров на засіданні ЦАТ запропонував створити спеціальну комісію для розгляду й опису архіву. До її складу були обрані: проф. М. Петров (голова), проф. прот. Ф. Тітов, свящ. Києво-Софійського собору М. Стелецький [2, спр. 68, арк. 4-4 зв.; про М. С. Стеллецького див. особливо: 602, с. 321-324; 417, с. 94; 452, с. 53]. Консисторія знаходилася в Софійському монастирі. Митр. Іоаннікій виділив три кімнати в Софійському митрополичому домі для роботи комісії. Про результати цієї роботи доповідав на засіданні ЦАТ 18 жовтня 1899. Із його звіту можна дійти висновку, що комісія розібрала справи за останні дві третини XVIII ст. (1731-1795), а також за 1800-1803 рр., розклавши їх в хронологічному порядку. Був виявлений окремий комплекс справ Переяславської духовної консисторії, переданих в др. пол. XVIII ст. Для оптимізації роботи до вивчення матеріалів пропонувалося залучити студенти, які на цих документах і дійсно виконували у подальшому дослідження про митрополитів Рафаїла Заборовського (1731-1747), Тимофія Щербацького (1747-1754), Арсенія Могилянського (1757-1770), Гавриїла Кременецького (1770-1783), Самуїла Миславського (1783-1796), Ієроніма Малицького (1796-1799). До цієї групи долучився ще один магістрант з темою про Гавриїла Банулеско-Бодоні (1799-1803). В архіві виявилися книги указів, описи монастирів і церков, уніатських візитацій (ревізій), приходські сповідні і метричні книги. Петров пропонував звернутися в Консисторію з проханням передати архів до 1803 р. в ЦАТ для його належного

опису і подальшого опрацювання [2, спр. арк. 64 зв.- 66 зв.].

18 листопада 1901 р. КДК надіслала відповідь, що погоджується на передачу архіву, з тією умовою, що названі вище книги «залишені були для збереження в Архіві Консисторії» [2, спр.78, арк. 1]. Зрештою, Товариство виклопотало спеціальний указ Св. Синоду від 22 січня 1902 р. про тимчасову передачу старих справ архіву для наукової обробки в ЦІАТ за винятком книг, необхідних для довідок [2, спр.78, арк. 2-3]. 19 лютого 1902 р. Товариство призначило М. Петрова та Ф. Титова для прийняття архіву [2, спр.78, арк. 2-3]. Справа, однак, тяглася довго, ще і в 1907 р. архів отримати не вдалося [26, спр. 14245, арк. 1-2, спр. 124245]. Лише в 1909 р. матеріали були передані (тимчасово) до ЦАМ [184, с. 171-193]. Тут, нарешті, документи були опрацьовані, приведені до цілісної системи, і система ця залишається незмінною ще й сьогодні (архів зберігся в кількості 624 справ за 1723-1803 рр.) [18].

Того ж 1909 р. до Музею потрапила чи не остання компактна колекція – старі портрети й речі з Софійського Митрополичого Дому, опис яких зробив і опублікував теж М. І М. І. Петров [137, с. .529-541].

Підсумовуюче, зауважимо. Пік поповнення ЦАМ колекціями та окремими експонатами припадає 1870-ті –1890-ті роки – роки, що позначені найвищою науковою та науково-організаційною діяльністю Миколи Івановича Петрова. Станом на 1915 р., коли Музей практично перестав поповнюватися, в ньому нараховувалося близько 43 000 експонатів. Серед них: 22 786 монет і медалей; 3 847 речей християнського культу; 3 751 – фотографій, гравюр, креслень, портретів; 3 689 – речей нехристиянських культів та світських; 1 689 – актових документів та листів, 1 240 – рукописних книг та уривків, 1 124 – стародруків [318, с. 1-14].

Для порівняння зауважимо, що друге місце по кількості фондів після ЦАМ займав львівський Національний музей імені Митрополита. Андрея Шептицького, який на 1925 р. нараховував 25 тис. пам'яток. Затим ішли: Подільське церковно-історичне давньосховище – 1196 пам'яток (на 1892); Полтавське єпархіяльне давньосховище – 1150 (на 1909) та Волинське єпархіяльне давньосхо-

вище – 530 (на 1899). Для всіх них, як то вже було встановлено вище, ЦАМ при ЦАТ при КДА був зразком для наслідування, та й самі ці музеї і давньосховища організовувалися з ініціативи, здебільшого, випускників Академії, дійсних чи почесних членів Товариства, за консультативних зусиль і навіть безпосередньої участі М. І. Петрова.

Уже в перший період свого існування, завдяки надходженню унікальних колекцій, ЦАМ перетворився в безцінне зібрання історичних пам'яток християнства, східних релігій та мистецтва. Головним засобом і причиною для цього стала продумана стратегія ЦАТ, перший голова якого (архім. Філарет) і секретар (М. Петров) цілком слушно вишукували випускників КДА в усьому світі й залучали їх до роботи на користь Музею. Особисті контакти, постійні письмові подяки, регулярна публікація інформацій про пожертви, опрацювання й оприлюднення колекцій, підготовка наукових праць на їх матеріалах, постійна пропаганда через виставки на Всеросійських археологічних з'їздах тощо – все це створювало ЦАМ імідж потужної наукової установи з серйозним науковим завданням та підходами до справи. Основну, інколи – рутинну частину всієї цієї праці щоденно робив М. І. Петров – це дозволяє стверджувати його значну роль у формуванні, розростанні та прославленні ЦАМ. Згадаймо також, що М. І. Петров постійно збирав будь-яку інформацію про раритети, спонукав Товариство робити запити, і як секретар сам їх писав та контролював. Йому належить честь залучення до Музею поодиноких раритетів, які не склали окремих колекцій, але стали окрасою Музею (наприклад, грецьке Нікомідійське Євангеліє XIII ст. з 24-ма мініатюрами та заставками; «Книга о постничестве» Василя Великого острозького друку 1594 р. з автографом Лжедимитрія I; у 1905 р. в ЦАМ були передані речі св. Петра Могили: срібний восьмиконечний хрест 1640 р., Євангелія Львівського друку 1636 р., срібна чаша й риза з епитрахіллю 1653 р.) [96, с. 106 = 97, с. 118; 2, спр. 93, арк. 23-23 зв.].

Архів Петрова містить додаткові матеріали стосовно «збирання» речей до ЦАМ в умовах відсутності обігових коштів та несприяння церковної влади. Так, у 1899 р. Петров намагався добитися передачі рукописів, книг і речей з

Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря – єпископ Чернігівський і Ніжинський Андрій не дав на те згоди [17, спр. 752, арк. 1]. Подібні ж зусилля вчений докладав і щодо латинських рукописів бібліотеки Ніжинського Назарет-Богородичного монастиря, і теж намарно: було дозволено тільки огляд збірки самому Петрову чи його учневі Д. Вишневському [17, спр. 483]. Зазначимо, що рукописні книги в обох монастирях перебували в стані повного забуття, у Ніжині вони були складені так високо, що до них важко було навіть доступитися. В результаті, всі ці пам'ятки було втрачено і для науки, і для церкви.

Розуміючи власне безсилля, Петров намагався діяти через Київську духовну консисторію, однак і це допомагало далеко не завжди. Так, у 1904 р. настоятель Київської Олександрівської церкви протоієрей Климент Фоменко, отримавши наказ передати до ЦАМ речі Петра Могили, цілий рік відтягував цю передачу, хоча був членом ЦІАТ і навіть заступником його голови [17, спр. 583; 2, спр. 93, арк. 23-23 зв.].

Як це впливає із усього вищесказаного, поповнення фондів Музею здійснювалося, часто, не стільки за сприяння церковних властей, скільки завдяки добрій волі самих жертводавців. Але при цьому зауважимо, що пожертви здійснювали головним чином члени Товариства, з якими підтримувався постійний зв'язок завдяки зусиллям Петрова, у процесі постійних консультацій з ним – здебільшого і за його участі – майже виключно. Одним із свідчень щодо цього може слугувати, наприклад, історія із ще однією колекцією. Ідеться про зібрання відомого київського історика-колекціонера Олександра Лазаревського, який подарував список студентів Академії 1779 р. та обіцяв передати наявну в його збірці частину архіву Київської духовної консисторії [Последняя моя встреча с А. М. Лазаревским [221]. Такі зустрічі з колекціонерами, істориками професійними та істориками-аматорами для Петрова були справою звичною. І саме в таких зустрічах колекціонери остаточно утверджувалися у своїх намірах передати зібрані ними пам'ятки історії та культури до ЦАМ.

Суттєвою була роль М. І. Петрова і в збереженні отриманих колекцій. Можемо з певністю стверджувати, що йому повною мірою було притаманне

характерне чи не для всіх колекціонерів-музейників правило: збирати усе, не віддавати нічого. Показовою в цьому відношенні може слугувати вже згадана вище історія з архієпископом Волинським Модестом. У 1893 р. архієпископ Модест звернувся з категоричною вимогою повернути передані раніше до ЦАМ волинські книги та рукописи. Це питання розглядала спеціальна комісія в складі авторитетних професорів (І. Малишевського, В. Певницького, С. Голубєва), яка висловилася за повернення затребуваних пам'яток. М. Петров, однак, опротестував висновок комісії і подав «особливу думку», в якій в якості аргументів він згадував про постанову Св. Синоду від 1874 р. про передачу колекції для кращого її зберігання до Києва. Звертав увагу Петров і на загальну поінформованість про склад цих рукописів (опубліковані описи Почаївської і Мелецької колекцій), зручність концентрації рукописів з різних церковних інституцій в одному місці, відсутність подібних вимог про повернення речей з боку інших єпархій, діяльність Житомирського єпархіального давньосховища по збиранню місцевих матеріалів. Докладені зусилля дали результат – Рада КДА пристала, зрештою, до думки Петрова.

І наостанок. ЦАМ, з його широким, не обмеженим лише історико-церковною тематикою культурологічним підходом до формування фондів (збирання творів живопису, скульптури, графіки, стародруків, рукописів, предметів ужиткового мистецтва та побуту тощо), постав таким, значною мірою, завдяки невтомній праці М. І. Петрова, його всебічній освіченості, глибокій ерудиції, особистому ентузіазму і подвижництву.

4.5 Діяльність М. І. Петрова щодо опрацювання фондів ЦАМ

Як уже зазначалося вище, науці (а може й мистецтву) музейництва Петров навчався все життя. Його постійна робота по збиранню музейних колекцій, по «збиранню» самого Церковно-археологічного музею при Церковно-археологічному товаристві при Київській духовній академії проходила в постійному спілкуванні з колегами: професорами КДА і Університету Св. Воло-

димира, членами і членами-кореспондентами історичних товариств Києва, колегами з університетських і єпархіальних центрів тодішньої Російської імперії [див. також: 524, с. 41-44].

На перших порах проблема атрибуції музейних речей вирішувалася колективно й не завжди професійно. Сам Петров з цього приводу зауважував у своїх споминах: усі ми наче суперничали між собою в археологічній недосвідченості [96, с. 106 = 97, с. 119]. «Щасливими винятками», знову ж таки за висловом Петрова, були вже неодноразово згадуваний вище П. Лашкар'єв і гебраїст та палестинознавець (за сучасною термінологією – «біблієст») А. Олесницький [див. про нього вище; пор. також: 416, с. 62-63; 420, с. 202-203; 421, с. 254–258; 555, с. 48-49].

Поступово члени ЦАТ самоусунулися від атрибуції речей, що надходили до Музею. Увесь тягар роботи ліг на Петрова, – як на секретаря Товариства, зауважує він сам [567; 96, с. 107 = 97, с. 119]. Проблема обтяжувалася відсутністю в академічній бібліотеці спеціальної літератури наукового характеру [96, с. 114 = 97, с. 125].

Наявні джерела дозволяють позначити основні заходи, до яких вдавався Петров задля вирішення проблем. Уже з самого початку він часто звертається за консультаціями до фахівців з наукових інституцій Києва, Москви, Петербургу. На його прохання завідувач Археологічним музеєм та Мюнцкабінетом Університету Св. Володимира В. Б. Антонович і П. Терновський у 1876 р. урядували колекцію візантійських монет із зібрання архімандрита Антоніна Капустіна [567; 96, с. 114; 2, спр. 10, арк. 34]. Займався описом монет в ЦАМ і магістрант Санкт-Петербурзького університету Микола Чернів (на визнання його заслуг, за поданням М. І. Петрова 19 червня 1885 р. він був обраний дійсним членом ЦАТ [2, спр. 19, арк. 82]).

За консультаціями щодо монет Петров звертався і до вченого секретаря Імператорського Російського археологічного товариства І. В. Пом'яловського 51, спр. 1117, арк. 4-53]. Свою роботу над монетним зібранням Микола Іванович резюмував так: «чортівська робота, але ... й заманює» [51, спр. 1117,

арк. 84].

Консультації Петрова з Пом'яловським не обмежувалися нумізматиною. Як то впливає з їхнього листування, обговорювалися й питання атрибуції археологічних пам'яток, написів тощо [51, спр. 1117, арк. 4-53]. Цілком закономірно (попри самокритичні зауваження самого Миколи Івановича [17, спр. 29, арк. 5-5 зв., 17 зв.]), що з подання І. В. Пом'яловського у 1881 р. Петров був обраний дійсним членом Російського археологічного товариства [17, спр. 29, арк. 1].

За безпосередньої участі М. І. Петрова залучалися до консультацій з різних тем і інші фахівці – як викладачі КДА, так і члени Товариства з інших інституцій, відомі дослідники, професори університетів тощо. Так, професор О. А. Спіцин дослідив археологічні матеріали згадуваної вище колекції Леопардова, і його правки Петров вніс до робочого примірника «Покажчика ЦАМ» [96, с. 129 = 97, с. 138] (цей примірник, з численними авторськими виправленнями та доповненнями, станом на сьогодні ще не знайдено). Філаретівську (сорокінську) колекцію ікон описував доцент Ф. О. Смирнов (згодом єпископ Єкатеринбурзький Христофор) – за участю професора П. Лашкарьова та за вказівками самого А. Сорокіна [338]. Речі єврейського культу описав згаданий вище А. Олесницький. Подарованим архімандритом Антоніном Капустіним кам'яним саркофагом Вера займався студент-священик Микола Кирилов (згодом архієпископ Херсонський і Одеський Назарій) [96, с. 115 = 97, с. 125].

«Хрест преподобного Сергія Радонезького», як уже було сказано вище, упродовж 1888-1890 рр. досліджувався членом ЦАТ професором В. Завітневичем, професором А. Праховим і великим князем Петром Миколайовичем [96, с. 127 = 97, с. 136; детальніше див.: 522].

Певну допомогу в атрибуції експонатів надали і делегати XI Археологічного з'їзду, що проходив у Києві у 1899 р. Орієталіст Б. Тураєв описав грецькі стенографічні листи на папірусі VI ст., дві клинописні таблички, ефіопські та коптські рукописи, предмети давньоєгипетського культу [314, с. 22; 576; 575]. За незмінної участі М. Петрова як секретаря Товариства грецькі ікони Порфірі-

ївської та Муравйовської колекцій досліджували академік Н. Кондаков і Д. Айналов [96, с. 126 = 97, с. 135; 317, с. 18; 302].

З часом, однак, подальші описи, атрибуції й датування речей (не кажучи про рукописи) Петров усе частіше здійснює самостійно. Прикладом можуть слугувати описи монет (близько 160), пожертвуваних А. Ф. Новицьким [9, спр. 877, арк. 23-25 зв., 115], колекції з монет і старожитностей С. М. Шміта (близько 1 500 одиниць) [2, спр. 45, арк. 368-369], портрети Максима Залізняка, Івана Гонти і Богдана Хмельницького з Мотронинського Св. Троїцького монастиря [9, спр. 877, арк. 53-53 зв., 54] тощо.

Доводилося мати справу і з підробками. Анекдотичного характеру набула справа з «рукописом святого Феодосія Углицького». Священик села Гайсин Подільської губернії Володимир Педаховський 5 грудня 1898 р. надіслав у ЦАМ «святу реліквію», якою лікувалося усе село, й визначав її як святе писання св. Феодосія Углицького. Прочитання рукопису Петровим показало, що це відписка харківського воєводи Івана Бестужева від 9 квітня 1643 р. до Московського Патріарха Іосифа про арешт «беглой женки Феодосьицы», яка втекла від чоловіка Стефана Філіпова з чугуївським козаком Мінкою Лубенцовим на прізвисько Рашко [2, спр. 65, арк. 3-3 зв.; 21, спр. 542, арк. 1-4; 96, с. 95 = 97, с. 109]. Можна згадати й випадок з «солом'яними царськими вратами», нібито сплетеними селянами з лози для церкви [2, спр. 98, арк. 51-54 зв.].

Найбільшим внеском Петрова в опрацювання матеріалів ЦАМ були його численні публікації почасти вже згадуваних у попередніх розділах нашої дисертації каталогів та описів колекцій, які з'являлися майже одночасно з передачею цих колекцій до Музею. Петров працював напружено й швидко – не відтягував опису речей ні на день, регулярно доповідав про всі надходження на засіданнях Товариства, вписував усе до реєстрів, складав картотеки. Книги реєстрацій експонатів ЦАМ за 1872-1916 рр. [25, спр. 6602-6607; 9, спр. 2850, 2899] та каталог рукописів [17, спр. 585] дозволяють здійснити реконструкцію зібрання, його історії, шляхів надходження речей та рукописів, системи їх опису й фіксації і, що важливо, показують методику праці Петрова (постійні уточнення, виправлення,

консультації з ученими, котрі бували в Музеї).

У першу чергу, це стосується згадуваних вище колекцій. Так, опис зібрання Муравйова був виданий Петровим у рік її надходження до Музею [151, с. 193-216]. Опис, складений власником [309], спростив роботу, однак Петров уточнив цілу низку визначень, датувань, формулювань, а також розширив наукову частину опису.

Опис колекції єпископа Порфирія (Успенського) потребував значно більшої праці й інтелектуальних зусиль. Він з'явився через рік після її надходження. Тут визначалися сюжети всіх ікон, здійснювалася спроба атрибуції речей з християнською символікою [132]. Попри всі неточності, публікація привернула увагу сходознавців і візантологів, які не мали до неї доступу, фактично ввела в науковий обіг цілий корпус автентичних джерел.

Те ж саме можна сказати про описи Леопардівської колекції (сумарно 9 078 артефактів!), речей та портретів з Митрополичого дому Св. Софії, старобридницьких ікон В. Фальковського – не залишилося поза увагою жодного портрета, жодної ікони, жодного артефакту [137; 136]!

Але найбільше наукове значення мали два видання (1880 і 1897 рр.) «Указателя церковно-археологического музея при Киевской Духовной академии». Петровим було підготовлене й третє видання, з доповненнями та уточненнями, однак його так і не опублікували, пропав і сам авторський текст.

Безумовно вдалою виявилася і публікація найцінніших артефактів фототипічним способом, яка здійснювалася у п'яти випусках «Альбома достопримечательностей Церковно-Археологического Музея при Киевской Духовной академии» протягом 1912 – 1916 рр.).

Науковий рівень описів рукописів, що знаходилися в Музеї, красномовно засвідчує той факт, що ними ще й сьогодні покористовуються в Інституті рукопису Національної Бібліотеки України ім. В. І. Вернадського [199]. Зауважимо також, що ці описи та згаданий «Альбом» були відзначені Великими золотими медалями Російського археологічного товариства [21, спр. 30, 31].

Сьогодні, коли ЦАМ як цілісна структура давно перестав існувати, значна

частина його експонатів загублена або розпорошена по різних музеях, каталоги М. І. Петрова мають значення важливого джерела для цілої низки історичних, історико-культурних, музеєзнавчих студій.

Не менш важливою для цих студій є й сама історія підготовки М. І. Петровим згаданих описів, путівників, каталогів тощо. На основі спогадів Петрова, звітів, інформативних записок та інших джерел можна реконструювати процес такої підготовки доволі деталізовано. Обмежені вимогами щодо обсягу дисертації, визначимо лише кілька віх. Перше видання згаданого «Покажчика» було подано Петровим до ЦАТ у вигляді рукопису 26 вересня 1876 р. Брак коштів і нерозуміння важливості справи з боку відповідальних осіб унеможливили публікацію всього рукопису, і в 1878 р. Петров пропонує уже скорочений його варіант. 10 квітня 1880 р. на засіданні ЦАТ він знову ставить питання про нагальну потребу цього видання для презентації Музею у зв'язку з появою високого покровителя, згадуваного вже великого князя Володимира Олександровича. І тільки завдяки такому щасливому збігові обставин того ж року кошти були виділені [2, спр. 10, арк. 34 зв., спр. 19, арк. 3-3 зв.]. «Покажчик» вийшов з друку невеличкою книжечкою у 60 сторінок [239] і накладом у 1 000 примірників.

Багатостраждальним виявилось і друге видання «Покажчика». Доповнене і виправлене, воно було підготовлене, як то впливає з переписки М. Петрова з І. Пом'яловським, впродовж 1890 – 1893 рр. Загалом рукопис сягав 15 друкованих аркушів без каталогу трьох надходжень колекції Леопардова (а це ще 5 друк. арк.!) і нараховував 480 стор. типографського друку. Чотири роки Петров добивався його публікації. Врешті-решт, на засіданні ЦАТ 20 січня 1897 р., було ухвалено рішення про друк 500 примірників, на що виділялося 300 руб. Сріблом [2, спр. 61, арк. 67-67 зв.]. «Покажчик», що вийшов друком того ж року, виявився ледь не вдвічі менший за обсягом, аніж рукопис Петрова [240] ...

Подібна ж ситуація склалася і з каталогом рукописного зібрання ЦАМ. 8 лютого 1874 р. Петров подав готовий детальний опис 500 рукописів, подарованих музею та виділених з академічної бібліотеки. Його не затвердили до публі-

кації окремою книгою, а постановили друкувати стисло в додатку до «Трудів Київської духовної академії» [2, спр. 4, арк. 6 зв.-7]. Лише наступного року окремим відбитком вийшла перша частина цього опису [199].

Наполяганнями і невтомною працею Петрова у 1877 та 1879 роках були видані два наступні випуски описів рукописів ЦАМ (усі три випуски зібрані згодом в одному виданні [199]). Петров фізично не міг ретельно вичитати текст (понад 40 др. арк!), що позначилося на якості видання, у чому сам він зізнається в листі до митрополита Московського Макарія (Булгакова) [26, спр. 14237, арк. 1 зв.; див. таож: 513, с. 178-187].

На цьому публікація описів рукописів припиняється. Відсутність навіть мінімального фінансування виявилася фатальною. В архіві Петрова зберігся рукописний реєстр ще 2 322 рукописів із зібрань ЦАМ (з них 211 – Почаївської Лаври, 1 080 – академічної бібліотеки, 1 031 – нові одиничні надходження) [17, спр. 585, арк. 1-146], які так і не були опубліковані у вигляді завершеного опису – число рукописів зростало, Петров над ними працював, але ніхто його не підтримував, не допомагав і не фінансував підготовлені ним до друку проекти.

Наскільки болісно сприймав Петров такий стан речей і як відповідально, з почуттям обов'язку вченого в його суспільному служінні він при цьому ставився до своєї праці, яскраво ілюструють його власні слова. Так, надсилаючи академіку Ізмаїлу Срезневському примірник першого випуску Описів, він зауважує: «Меня поддерживает только поощрения специалистов и уверенность, что я своим описанием кладу основы науки...» [70, арк. 1; 26, спр. 14201, арк. 1 зв.].

Задля справедливості зауважимо, що майже через півстоліття, за рік до революції, роботу над описом рукописів продовжить (але теж не завершить – доля підготовленого ним до друку у 1925 р. другого тому Описів сьогодні залишається невідомою) випускник КДА 1911 р. О. О. Лебедев [див. про нього: 462]. Примітно те, що він наголошує роль, яку зіграв у підготовці цього видання Микола Іванович Петров: «Мысль составит продолжение первого описания подана мне ... «королем киевских архивов», как иногда называют в Киеве Н. И. Петрова, и могла быть исполнена только при его необыкновенно любезной

поддержке. Никогда не забуду, как происходила наша совместная работа. Эти минуты: останутся светлым воспоминанием. Несмотря на слабость своего зрения Н. И. никогда не отказывал в своей помощи, а всегда делился и своими богатыми знаниями и своим многолетним опытом в деле археографии» [496]. Примітно й те, що це видання відкривається посвятою вдячного Олександра Лебедєва професорові Київської духовної академії Миколі Івановичу Петрову. Ну і, нарешті, примітна й ситуація з фінансуванням цього видання. Підготовлене ще в Києві, воно буде видане тільки в 1916 р., у типографії провінційного, як про те зауважує у згаданій передмові О. Лебедєв, Саратова.

Така ситуація з фінансуванням складалася і щодо інших проектів ЦІАТ. Пошуками необхідних (не для роботи над підготовкою проектів, – Петров це робив з почуття особистої відповідальності перед суспільством, перед наукою, робив, бо інакше просто не міг, – а для їх публікації) коштів займався не голова ЦІАТ, не ректор КДА, а сам автор. Показовою є в цьому зв'язку історія із згадуваним вже у попередніх розділах нашої дисертації «Альбомом достопримечательностей Церковно-Археологического Музея при Киевской Духовной Академии». Видання, що склало славу ЦІАТ, отримало фінансування зусиллями його ініціатора. Зрозумівши всю безнадійність достукатися до бюрократичних установ, втомившись від написання обґрунтувань, подань і клопотань, Петров особисто звернувся до випускників КДА з проханням долучитися до підготовки видання на ознаменування 300-ліття *Alma Mater*, яке мало відзначатися у 1913 р.

Першим і єдиним відгукнувся випускник КДА і її ректор у 1907-1910 рр., почесний член КДА з 1910 р. і, з того ж року, єпископ Оренбурзький і Тургайський Феодосій (Олтаржевський) [див. про нього: 222, с. 245-258; 490, с. 81-84]. Ще в свою бутність ректором КДА він обговорював з Петровим необхідність видання ілюстрованого опису музейних колекцій [див. про це також: 490, с. 83-84]. Тепер же, у 1911 р., уже з Оренбургу, він передав на свою пожертву – 500 рублів. 12 грудня 1911 р. проект видання альбому Петров виніс на обговорення ЦІАТ [2, спр. 101, арк. 9 зв.-10 зв.], пропонуючи першим випуском видати ілю-

страції ікон Порфиріївської колекції. Так у 1912 р. вийшов перший випуск «Альбому» [81, вип. 1]. Кошти від продажу видання та рештки суми єпископа Феодосія Петров запропонував спрямувати на видання другого випуску і, отримавши дозвіл, видав у 1913 р. другий випуск «Альбому», з відтворенням найцікавіших ікон сорокінської (філаретівської) колекції.

Задоволений виданням, яке відразу було високо оцінене науковцями, єпископ Феодосій у січні 1914 р. надіслав спеціально на публікацію 3-го випуску «Альбому» 250 руб. [2, спр. 104, арк. 5 зв.]. Завдяки цьому адресному дару Петров уже без додаткових прохань перед КДА негайно ледь не за місяць видав третій випуск «Альбому» з публікацією українських ікон XVII-XVIII ст. Того ж року три випуски «Альбому» були нагороджені Великою золотою медаллю Імператорського Російського Археологічного Товариства [17, спр. 31, арк. 1]. З гордістю повідомляючи про це благодійника видання єпископа Феодосія, Петров з жалем зауважував: «А между тем наша родная Академия ни словом не обмолвилась об этом издании» [26, спр. 14247, арк. 1-2]. В цьому ж листі Петров писав, що має намір зробити випуск «Альбому» з публікацією всіх найкращих і найцінніших експонатів ЦАМ. Нам не вдалося встановити, чи саме єпископ Феодосій дав гроші й на цю публікацію, але в 1915 р. таки вийшов з'єднаний 4 і 5 випуск «Альбому».

Підкреслимо, матеріали Петрова і його ідея «Альбому» могли так і залишитися в архіві, або й пропасти, оскільки ні ЦІАТ, ні КДА не виявляли бажання (чи не мали коштів) підтримати видання. Його публікація – результат невтомних пошуків Петровим можливих жертводавців, організації не тільки підготовки до друку, а й самої публікації «Альбому».

І не тільки «Альбому». Те ж саме можна сказати й про всі інші публікації описів, альбомів, путівників, основаних на матеріалах ЦАМ і ЦІАТ. Цим ще раз стверджувалися наведені вище оцінки Петрова як фактичне уособлення ЦАТ і ЦІАТ, як справжнього фундатора ЦАМ, як «короля київських архівів». Його повсякденна робота, його багатогранна творчість уможливила, серед іншого, і збереження пам'яток історії та культури, які були б ледь не неодмінно втрачені

для майбутніх поколінь, а часто і просто не розпізнаними. Інформація, яку впродовж понад 50-ти років наукової діяльності М. І. Петров публікував щодо нових надходжень до музею, історичні розвідки з найрізноманітніших тем, описи та каталоги рукописів і стародруків, – все, що він написав і що вже й сам не міг досягнути поглядом (як уже згадувалося вище, в листі до брата він зауважує: «Скільки я написав за свою життя, – я і сам хорошо не помню...» [26, спр. 14189, арк. 31]), все це стало надійною джерельною базою для студій як його сучасників, так і наступних поколінь.

Наскільки багатогранною була діяльність Петрова щодо введення в обіг нових джерел, впливає уже з попередніх розділів нашої дисертації. Тут наведемо лише вибірку (далеко неповну, обмежені рамки дисертації не дозволяють її представити повніше) наукових доповідей вченого у ЦАТ/ЦІАТ, побудованих на матеріалах Музею: 24 квітня 1885 р. – доповідь про знахідку біля Батурина єгипетської статуетки Ізиди та про паралелі в давньоєгипетській і народній руській літературах [2, спр. 19, арк. 75-78]; 17 жовтня 1886 р. – доповідь про зображення князя Володимира на його монетах кінці X – початку XI ст. з ЦАМ та порівняння з фрескою XII ст. Успенського собору Володимира-на-Клязьмі [2, спр. 33, арк. 13-15 зв.; 170; 102]; 19 квітня 1890 р. – доповідь про знахідку давньоперського поясу, орнаментованого у звіриному стилі з с. Підгірці Київського повіту [2, спр. 45, арк. 352-353]; 16 серпня 1891 р. – узагальнююча доповідь про енколпіони, хрести та образки в колекціях ЦАМ [2, арк. 377-378; 203]; 18 жовтня 1891 р. – доповідь про вислі печатки в ЦАМ [2, спр. 45, арк. 379-380 зв.]; 17 грудня 1891 р. – доповідь про глаголичний уривок католицького молитовника XVI ст. з колекції ЦАМ [2, спр. 45, арк. 383-387]; 15 травня 1894 р. – доповідь про виявлений серед рукописів твір Феодосія Сафоновича [2, спр. 57, арк. 41-42 зв.; 76]; 19 січня 1898 р. – доповідь про змійовики, енколпіони і образки з колекцій ЦАМ [2, спр. 68, арк. 25-26 зв.; 203]; 23 лютого 1904 р. – огляд колекцій античних гемм (камей), металевих медальйонів, енколпіонів і хрестиків з Сирії [2, спр. 92, арк. 17-18 зв.]; 24 січня 1905 р. – доповідь про альбом видів Києва 1651 р. Абрагама Ван-Вестерфельда [2, арк. 23-23 зв., 40-40 зв.; 162];

15 січня 1907 р. – реферат про таблетки із слонової кості та символіки древніх зображень на них [2, спр. 94, арк. 1-1 зв., 24-24 зв.]; 11 лютого 1908 р. – доповідь про валаський золотий таляр 1493 р. з колекції ЦАМ [2, арк. 33-34; 9, спр. 877, арк. 8, 13]; 27 вересня 1910 р. – доповідь про вислі печатки Київської Русі [2, спр. 95, арк. 37-39; 191].

Перелік можна продовжувати. Але навіть сказаного досить, щоб зробити висновок: Петров постійно запроваджував у науковий обіг найцінніші здобутки ЦАМ. Він був не лише збирачем, систематизатором, популяризатором, а ще й дослідником накопичених в Музеї історичних джерел, постійно консультуючись щодо їх атрибуції з кращими фахівцями у цій царині [як то, напр., засвідчено у його листуванні з Д. Айналовим щодо енкалпціонів і хрестів, кіпрських старожитностей, інших артефактів: 586, с. 52, 58 і т.д.].

І наостанок. Здійснений аналіз джерел та історіографії проблеми засвідчують величезну наукову і науково-організаційну роботу М. І. Петрова, яку можна звести, генералізуючи, до: участі в започаткуванні та організації діяльності організації наукових структур КДА (ЦАТ, ЦАМ); організації мережі кореспондентів та волонтерів по збиранню інформації про історичні пам'ятки і самих цих пам'яток; організації системи вивчення матеріалів ЦАМ; видання каталогів, описів, окремих публікацій про фонди Музею; самостійного дослідження рукописів, монет, медалей, ікон тощо з колекцій ЦАМ.

Все це відрізняє діяльність М. І. Петрова від діяльності його колег з церковно-археологічних музеїв у Московській та Санкт-Петербурзькій духовних академіях. Останні, – як то справедливо зауважував ще О. Мусін, – розглядали пам'ятки у зв'язку з письмовою церковною традицією і текстами літургії, але нехтували масовим археологічним матеріалом [511, с. 13-14].

Робота в ЦАТ/ЦАТ та ЦАМ ввела Петрова до кола як колекціонерів-аматорів, так і професійних істориків, краєзнавців, археологів, архівістів, мистецтвознавців, літературознавців, фахівців з усіх розділів церковної археології і, ширше, історії матеріальної та духовної культури, представленої у пам'ятках минулого. Його особисті стосунки з колекціонерами, аматорами і вченими

сприяли набуттю ним нових знань і навичок, особистого досвіду. Зрештою, він і дійсно перетворився на вченого-енциклопедиста, коло наукових інтересів якого обіймало ледь не всю гуманітарну сферу.

Петров постійно залучав до своїх пошуків як колег – членів ЦАТ, так і студентів, аматорів, колекціонерів. Завдяки його діяльності КДА перетворилася на потужний науковий центр з усталеною традицією комплексного джерелознавства, що вигідно вирізняло сучасну йому Академію з-поміж інших інституцій.

Праці М. І. Петрова, виконані на матеріалах ЦАМ, каталоги, путівники, огляди колекцій самі перетворилися сьогодні на унікальне історичне джерело, оскільки частину артефактів, описаних Миколою Івановичем, безповоротно втрачено.

ВИСНОВКИ

Вивчення рівня наукової розробки і з'ясування стану джерельної бази дисертації дозволяє дійти висновку, що спеціальне дослідження діяльності М. І. Петрова у наукових структурах Київської духовної академії не здійснювалася, джерельна база цілком достатня для такого дослідження.

В результаті з'ясування рівня наукової розробки проблеми встановлено, що діяльність М. І. Петрова на перших етапах становлення присвяченої йому історіографії вивчалася, більшою мірою, в руслі біографічної, життєписної традиції, в якій особливо наголошувався літературознавчий аспект. На етапі ж сучасному його особистість привертає увагу дослідників майже з усіх проблем гуманітаристики, у т. ч. і в зв'язку з дослідженням наукових інституцій КДА. Проте спеціального дослідження діяльності М. І. Петрова у межах цих інституцій, етапності цієї діяльності, її характеру і змісту станом на сьогодні ще немає. Аналіз історіографії проблеми, напрацьований в результаті цього аналізу матеріал потребує узагальнення, а цілий ряд аспектів проблеми – додаткового дослідження, що й здійснено в межах нашої дисертації.

Джерельна база дисертаційного дослідження досить репрезентативна завдяки достатній задокументованості в опублікованих та архівних матеріалах усіх стадій життя, сфер діяльності та напрямків наукових студій М. І. Петрова. Значною мірою збереглися також документи установ, в яких чи з якими він співпрацював (особливо наукових структур КДА), а також архіви його колег, знайомих, сучасників. Опрацювання джерел виявило їх величезний потенціал, який дозволив вирішити визначні у дисертації завдання і досягти поставленої мети.

На основі аналізу джерел та спеціальної літератури з теми дисертації з'ясовано роль, яку відіграли виховні, навчальні і наукові структури у світоглядному та професійному становленні М. І. Петрова на різних етапах його творчої біографії.

Визначено, що початковий етап формування світогляду М. І. Петрова припадає на його дитячі роки перебування у домашньому колі, навчання у Макаріївському духовному училищі і, на завершення, у Костромській духовній семінарії. Довгий шлях до історії церкви для М. І. Петрова розпочинався з релігійного виховання в ранньому дитинстві. Дитячий досвід релігійного спостереження над життям духовного середовища, враження від прочан та подорожніх, релігійні оповіді старших, читання у домашньому колі релігійних текстів – все це стало важливим підґрунтям його загального життєвого, а потім і професійного становлення. З дитинства виніс він навіть тему докторської дисертації, як про те зауважується в його спогадах, і, попри можливий скептицизм, ми можемо довіряти таким твердженням: дитячі враження – найяскравіші враження в житті людини, а постійне читання Життів святих, роздуми над прочитаним, коментування, тлумачення релігійних текстів глибоко запали у душу дитини, у її свідомість, щоб постати в уже зрілі роки ідеєю докторського дослідження «О происхождении и составе славяно-русского печатного Пролога».

Вступ до Макаріївського духовного училища логічно впливав із зауважених особливостей родинного виховання. Перебування в училищі сприяло поглибленню навичок спілкування і соціальної адаптації, подальшому формуванню світоглядних орієнтирів майбутнього науковця, розширення бази його початкових знань і умінь у процесі вже правильного, унормованого викладання навчальних дисциплін, серед яких уже з'являється і латина – нею, за спогадами М. І. Петрова і цілком у дусі того часу, слід було розмовляти навіть і з наглядачем училища. Гуманітарна складова навчання в училищі доповнювалася емоційними враженнями від споглядання характерних виявів суспільних відносин тогочасної Російської імперії – жахів кріпацтва і солдатчини, сумної долі засуджених на заслання, які постійно великими й малими групами тягнулися великим Сибірським трактом через Макаріїв і повз село Вознесенське. Ці враження, посилені ще більше подальшим життєвим досвідом і постійними рефлексіями щодо них, усе більше орієнтуватимуть М. І. Петрова як ліберала за уподобаннями і навіть суспільно-політичними симпатіями.

Початковий етап формування світогляду М. І. Петрова завершується роками навчання у Костромській духовній семінарії. На його щастя, вона не мала бурси, з її гнітючою, казарменою системою. Побут був достатньо вільним, уможлилював набуття юнаком подальшого соціального досвіду, а навчання здійснювалося кваліфікованими вчителями, пам'ять про яких М. І. Петров збереже на все життя. Особливе враження на нього справлятиме учитель словесності П. М. Розов, який знайомив семінаристів з усіма новинками російської літератури, «піонер російського релігієзнавства В. Ретівцев – представник, за визначенням М. І. Петрова, «суто наукових устремлінь», Іван Спасський, який у подальшому з'явиться у листуванні Миколи Івановича як монах Сергій Спасський. Перебування Петрова в Костромській духовній семінарії стало важливою віхою його духовного зростання, початків церковно-історичних студій, усвідомлення духовної освіти й науки у їх єдності. Ця доба стала часом визначення світоглядних орієнтирів юнака, моральних принципів, інтелектуальних і наукових інтересів. Тут виробилися важливі риси майбутнього науковця: працездатність; прагнення з'ясування подій, фактів і явищ до найменших дрібниць; аналітична система наукового мислення; розуміння потреби живого спілкування дослідників; демократизм у поведінці, поглядах, стосунках; допитливість, пошуки шляхів для розширення знань (подорожі, опити, листування тощо).

З'ясовано, що наступним етапом формування світогляду М. І. Петрова стали роки його навчання і початків наукової діяльності в Київській духовній академії. З усіх чотирьох духовних академій Російської імперії КДА мала найдавніші корені, сталі традиції, а відтак і цілком стали специфіку та особливості, попри уніфікацію академічних статутів. Із дослідження випливає, що направлення випускника Костромської духовної семінарії до Києва цілком відповідало імперській політиці посилення російського етнічного елемента з метою, як то зауважмо сам М. І. Петров, не допустити єдності серед студентів і можливого повстання. Перестороги царату мали свої резони. 1860-ті роки, роки навчання Петрова в КДА, ознаменувалися черговим польським повстанням, за перебігом якого Микола Іванович уважно слідкував і яке обговорював у листуванні зі сво-

їми кореспондентами з Москви та Санки-Петербургу (переш за все – з братом, Іваном Вознесенським). Набували сили і студентські рухи, до яких теж певною мірою долучається М. І. Петров. У його листах 1861-1864 рр. політичні виступи та настрої студентів посідають чільне місце. Це свідчить про його включення в публічне життя, яке характеризувалося демократизацією та лібералізацією суспільної свідомості, пошуками світоглядних орієнтирів. Демократизм стане визначальною рисою особистості Петрова до останніх днів життя, що підкреслюватимуть всі сучасники. Боротьба за права студентів і відстоювання їхніх прав стане однією із сфер діяльності уже професора Петрова в Раді КДА. Не випадково і в свої пізні спогади Петров включить тексти всіх листів з незначними коментарями, підтверджуючи цим, що і в його самооцінці час навчання в КДА був добою розвитку потягу до громадського життя й демократичних ідей.

З симпатією і розумінням відгукується М. І. Петров і щодо виступів студентів КДА з промовами на вшанування пам'яті Тараса Шевченка, коли труну з тілом Кобзаря перевозили Києвом. Це особливо важливо зауважити з огляду на той факт, що, як це впливає з його спогадів і листування, вже упродовж першого року перебування в Україні він цілковито адаптувався до українського середовища, зі щирою симпатією відгукується про українців, не відчуває якогось дискомфорту від української мови, якою залюбки спілкуються між собою студенти і яка виповнює вулиці Києва. Цілком логічно було б зробити висновок, що майбутня його увага до історії української літератури не в останню чергу пояснюється у тому числі і ось цим, від самого початку шанобливим ставленням до українського слова.

Із дослідження джерел та наявної історіографії цілком очевидно також виплаває, що, попри захоплення Петровим суспільно-політичними ідеями та рухами, основним в його житті після вступу до КДА було, безумовно, навчання. І тут, як раніше в Костромі, багато залежало від викладачів. Особливо вирізняє з поміж них М. І. Петров Памфіла Юркевича, чия «філософія серця» стане однією з вершинних у тогочасній гуманітаристиці, і літературознавця Віктора Певницького, який після від'їзду Юркевича до Москви став, на його думку,

кращим викладачем КДА. Листи М. І. Петрова студентських років дозволяють дійти висновку, що зацікавленість літературознавством і «словесними науками» на загал Петрову привив саме Певницький, а не Юхим Крижанівський. Разом з тим, цілком очевидно, що регулярні наукові заняття М. І. Петров розпочав у 1864 р., коли взявся опрацьовувати запропоновану Ю. М. Крижанівським курсову тему «О словесных науках и литературных занятиях Киевской Духовной академии до преобразования ее в 1819 г.». У процесі написання курсової Петров дослідив рукописи з колекцій КДА, Київської духовної семінарії, Михайлівського монастиря. Ці пошуки увінчалися знахідкою різдвяних і пасхальних інтерлюдій учителя піітики Академії ієромонаха Митрофана Довгалевського за 1736-1737 рр., оцінки яких ввійдуть згодом до його нарисів з історії української літератури і стануть предметом подальшої критичного, але приязного аналізу з боку Івана Яковича Франка. Завершення навчання в КДА вінчала захищена магістерська дисертація, яка продовжувала дослідження, започатковані згаданою курсовою роботою з історії, фактично, української літератури. Те, що вона не була затверджена остаточно і М. І. Петров отримав звання не магістра, а лише кандидата з правом через два роки служби по духовному відомству представити нове, більш досконале дослідження, не має остаточно пояснення. Ми схиляємося до думки, що до цього спричинилися фактори як об'єктивні (дисертація виявилася надто світською для духовної академії), так і суб'єктивні (особи ста неприязнь митрополити Арсенія (Москвіна) цілком певно до наукового керівника дисертанта, Ю. Крижанівського, до прихильно налаштованого до Петрова ректора КДА Філарета, і достатньо вірогідно, що й до самого дисертанта; відсутність цього керівника під час завершення написання дисертації – він був переведений до Польщі, а згодом став і поважним членом Синоду).

Так закінчується другий, «академічний етап» у формуванні світогляду і професійних якостей М. І. Петрова. У порівнянні з етапом попереднім, який ми визначили як початковий, привнесено було дуже багато. Університетське місце, національні проблеми, численні рухи молоді в Києві, Російській імперії на загал звернули Петрова до громадського інтересу, зацікавлення політикою, лібе-

рально-демократичними ідеями. Все це вивело його із замкнутого духовного оточення, світу священнослужителів. Водночас, зріс він і в професійному відношенні, отримавши вельми ґрунтовну освіту, яка розвивала надалі ті начала, які були визначні в «середовищі дитинства», духовному училищі і семінарії.

В академічні роки М. І. Петров долучився й до наукового пошуку. Літературознавча тема курсової і магістерської, при ближчому їх аналізі, позначила зацікавлення М. І. Петрова не тільки і не стільки літературознавством, «словесними науками» на загал, скільки його інтерес до історії, церковної історії головним чином, його прагнення до архівних розшуків, дослідження (у т. ч. і текстологічного) рукописів, пам'яток мистецтва, матеріальної і духовної культури в цілому. Це поєднання літературознавства і історії, особливо історії церкви, збережеться і в подальшому, під час його перебування на Волині і особливо яскраво себе виявить після повернення до Києва. На наступних двох етапах світоглядного і професійного становлення М. І. Петрова.

Третім етапом світоглядного і професійного становлення М. І. Петрова., як це з'ясовано у нашому дослідженні, може вважатися його перебування на Волині, у Кремінці, у статусі викладача словесності Волинської духовної семінарії.

У цей період Петров набув практичного досвіду перебування в різнонаціональному середовищі, у розколотому на ворогуючі табори педагогічному колективі, у дуже особливому з точки зору історичного минулого і тогочасної геополітики регіоні. Крім того, для Петрова робота в Кремінці стала ще й гарною школою наукових пошуків з точки зору використаних джерел (місцеві архіви), тематики (християнські ордени, релігійні пам'ятки, фольклорні та етнографічні джерела тощо), професійного спілкування (красзнавці, етнографи, священнослужителі, колеги, аматори) і самого спрямування наукових студій. Там він здійснив численні документальні знахідки, відчув смак до архівних пошуків і збирання старожитностей, розуміння необхідності створення видавничих та наукових структур і груп (коло студентів по збиранню етнографічних матеріалів). Редактор «Волынских епархиальных ведомостей» (ВЕВ), він орга-

нізує групи семінаристів по збиранню етнографічних матеріалів і пам'яток фольклору, публікацію яких буде почасти здійснено у редагованим виданні, а почасти переслано П. Чубинському для етнографічних праць останнього. Усе це, як і одруження, все більше включало його до кола якщо не відверто українофільської, то принаймні співчутливо налаштованої стосовно всього українського інтелігенції, що засвідчує у листуванні сам М. І. Петров – росіянин за походженням. «русак», як він сам себе репрезентує. Стійке зростання його професіоналізму засвідчено не тільки численними публікаціями, а й їх високою оцінкою колегами, серед яких особливо відзначимо редактора «Трудов Киевской духовной академии» (ТКДА) П. Г. Лебединцева, В. Певницького, інших друзів і колег, та особливо – ректора КДА, митрополита Філарета. Постійна їхня підтримка, поради зосередитися для отримання магістерського ступеню на церковно-історичній тематиці і слідування цим порадам самого М. І. Петрова призвели, зрештою до бажаного результату: 17 вересня 1868 р., за серію робіт по історії церкви (серед них і, як би ми сьогодні визначили, краєзнавчого чи церковно-краєзнавчого характеру «Щодо православної школи на Волині») і спеціальних питань теології («Про гомілетуку») йому було виписано диплом магістра богослов'я. Визнанням авторитету М. І. Петрова як особистості і науковця, ширше – як професіонала, стало запрошення його на кафедру теорії словесності, чужих літератур та історії російської літератури. Перебування на Волині, отже, стало значною мірою визначальним для світоглядного і професійного становлення М. І. Петрова, а напрацювання, знання і уміння, набуті на цьому етапі, продовжили, поглибили і скорегували ті напрямки, які були започатковані впродовж двох попередніх етапів, стали добрим підґрунтям для роботи М. І. Петрова в наукових структурах КДА, після його повернення до Києва, на заключному, четвертому етапі його світоглядного і професійного становлення.

Проведене дослідження дозволило нам побачити завершальний етап світоглядного і професійного становлення М. І. Петрова у його діяльності в навчальних і наукових структурах КДА. Його можна було б визначити як етап, довжиною у все наступне життя. І дійсно, процес внутрішньої еволюції, постій-

них пошуків себе у все нових формах викладацького і науково-дослідного процесу не припинався аж до кончини вченого. Його професійний зріст засвідчений, з офіційної, суто формальної точки зору, захистом докторської дисертації і набуттям звань доктора богослов'я (і цього разу Синод відразу ж затвердив результати проведеного блискуче, за відгуками опонентів і просто колег Миколи Івановича захисту!), екстраординарного а згодом і ординарного професора. Простий аналіз тематики планованої докторської дисертації (мала бути присвячена історії Базиліанського ордену (чину), відповідне дослідження було видрукуване в ТКДА) і захищеної (тема, якщо вірити спогадам автора, задумана ще в далекому дитинстві – «О происхождении и составе славяно-русского печатного Пролога: (Иноземные источники)») засвідчує знову переплетіння уподобань Петрова як літературознавця і як історика церкви в різних її конфесійних формах. Крім того, в обох цих випадках Петровим було продемонстровано його зорієнтованість на дослідження архівів, пошуки і аналіз рукописів, документальних джерел різного характеру, пам'яток мистецтва і матеріальної та духовної культури на загал, що знайде своє продовження у подальшій діяльності Петрова у межах навчальних та наукових структурах КДА і навіть поза цими структурами.

Вивчення спогадів самого Петрова і його сучасників (колег, студентів – тих, що згадували його просто як одного з викладачів КДА і тих, що вважали себе його учнями, сучасників на загал) дозволяє стверджувати і збереження ним упродовж всього цього заключного етапу ліберальних і демократичних переконань. Разом з тим, не підтверджується, на наш погляд, визначення М. І. Петрова як свідомого і послідовного прибічника якоїсь політичної партії, ідейної чи філософської течії, руху тощо. Його лібералізм і демократизм, який провокував зарахування М. І. Петрова до числа опозиціонерів діючому режиму, прибічника національно-визвольних змагань тощо і навіть був підставою для встановлення поліцейського нагляду, мав біля своїх витоків глибоку, утверджену в його душі ще в ранньому дитинстві і пронесену через все життя ненависть до кріпацтва і будь-якої іншої несвободи, залежності людини. Це й стало на-

справді, як то зауважив один з його учнів (П. Кудрявцев), «напрямок його політичного credo».

На таких же позиціях М. І. Петров залишався і в інших розділах своєї діяльності: у редагуванні періодичних видань («Киевских епархиальных ведомостей», «Киевской старины»), виданні корпусів архівних документів, описів рукописних збірок Києва, написанні книг-нарисів з історії окремих регіонів сучасної України, у зайнятті іконографією і загалом мистецтвознавством, музейним будівництвом, археологією тощо. Залишався він таким і на посту фактичного організатора роботи Церковно-археологічного (Церковно-історичного та археологічного) товариства і його справжнього дітища, його гордості Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії. Занурений у свої викладацькі (а він до останніх років опікувався студентською молоддю, був відповідальним, вимогливим і, водночас, людяним науковим керівником) і наукові справи, М. І. Петров цілком належав до офіційних структур. Професор КДА, почесний член усіх духовної академії Російської імперії, член-кореспондент Петербурзької академії наук, почесним членом, дійсний статський радник, нагороджений державними орденами і медалями (повний кавалер ордена Святої Анни), він завжди залишався вірним своїм моральним принципам. Його ж справи, його праці, і дійсно, об'єктивно сприяли як утвердженню ідей лібералізму і демократії в суспільно-політичному житті країни, так і, бажав він того, чи не бажав, зміцненню національної самоідентифікації української інтелігенції, українофільських ідей у суспільстві часів репресивної дії Емського указу. Тож і обрання М. І. Петрова академіком заснованої в часи утвердження незалежності Української академії наук було достойним вшануванням заслуг Миколи Івановича перед Україною, українським народом, усім українством.

На підставі аналізу джерел та історіографії проблеми з'ясовано, що одним з найважливіших, навіть визначальних для біографії Петрова як науковця напрямків стала його діяльність по створенню та організації роботи Церковно-археологічного (з 1901 р. – Церковно-історичного та археологічного) товариства (ЦАТ, ЦІАТ). У межах цієї діяльності органічно розго-

рталися конкретні дослідження з найрізноманітніших проблем церковної історії, археографії, регіональної історії, української етнографії, музеєзнавства, мистецтвознавства тощо. Разом з тим, для Товариства постать Миколи Івановича теж знакова – від самого початку він, як секретар товариства, фактично організував його роботу.

Установлено, що, попри свою очевидну роль у заснуванні ЦАТ, сам Петров завжди наголошував на вкладі своїх колег, особливо – Петра Лашкарьова. З цим можна поголитися лише частково і лише щодо самої ідеї заснування Товариства. Реально ж розбудова ЦАТ, організація його роботи від самого початку зосередилася в руках М. І. Петрова. Про це свідчать і чернетки та остаточний варіант прийнятого, зрештою, статуту Товариства, документи звітності, спогади учасників тих процесів, листування з членами та членами-кориспондентами ЦАТ, інші джерела. Визначено, що в основі розбудови і всієї діяльності ЦАТ були покладені ідеї ректора КДА архімандрита Філарета і самого Петрова – вони з самого початку були одностайними, до того ж, як це було встановлено у дослідженні, Філарет відіграв вкрай важливу роль у долі Миколи Івановича, отримання ним магістерського ступеня і повернення з Кременця знову до Києва. «Філаретівсько-петровська» концепція Товариства коротко може буде зведена до визначення його основним завданням збирання, порятунк і зберігання пам'яток церковної старовини у заснованому при Товаристві Церковно-археологічному музеї (ЦАМ), вона знайшла своє втілення у проекті першого статуту Товариства, підтриманого і підписаного всіма його членами, визнаною експертами Синоду, а з подання останнього і затвердженого 31 січня 1873 р. імператором.

З'ясовано, що на першому етапі існування ЦАТ діяльність М. І. Петрова була спрямована на утвердження принципів «філаретівсько-петровської» концепції Товариства, на подальшій його розбудові. Як секретар Товариства, Петров намагався координувати діяльність позакиївських членів ЦАТ, спрямовувати її на збір відомостей про місцеві церковні старожитності в усій їх сукупності.

Серйозними зусиллями щодо організації діяльності Товариства можна вважати і листування Петрова з іногородніми його членами. І хоча предметом спеціального дослідження це листування ще не стало, можна висловити припущення, що його інформативність є значною: воно не тільки сприяло особистій обізнаності Петрова як секретаря Товариства щодо різних регіонів, церков, монастирів та окремих колекціонерів, але й надавало певні орієнтири для розгортання окремих досліджень, здійснюваних Товариством, дозволяло його членам побачити свою діяльність у більш широких контекстах церковно-історичних студій, що розгорталися тоді по всій Російській імперії.

На утвердження і розвиток «філаретівсько-петровської» концепції розбудови ЦАТ були спрямовані і зусилля М. І. Петрова щодо визначення тематики засідань Товариства. Центральною темою цих засідань, як правило, були доповіді Петрова про надходження нових експонатів до ЦАМ, а також ініційовані ним наукові доповіді, в основі яких був покладений аналіз цих експонатів. Оскільки основна їх маса походить з територіально українських єпархій, вони, хоча й не завжди безпосередньо, є свідченнями української історії, цінними джерелами, які можуть стати об'єктами спеціального дослідження для українознавчих студій. Усі ці свідчення, знову ж таки непрямо, характеризують внутрішньо суперечливу, складну картину накопичення, систематизації і узагальнення знань про Україну: її історію політичну, соціальну, культурну в щонайширшому значенні цього терміну, релігійному – в тому числі. У тодішній діяльності фахівців і просто ентузіастів старовини – ким би вони не були за своїми переконаннями і якими б мотивами не керувалися – потужно проступає прикінцевий українознавчий контекст.

Суттєва, якщо не визначальна, роль належить Петрову і в виданні «Известий Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии», що виходили з 1875 по 1895 рр. щомісячно, під однією обкладинкою з «Трудами Киевской Духовной Академии», а наприкінці кожного року – окремим відбитком загальним накладом у 100 примірників. Редактором і автором переважної більшості випусків теж був Микола Іванович.

Аналіз джерел і наявної історіографії дозволяє зробити висновок, що поява високого покровителя (митця й президента Академії мистецтв великого князя Володимира Олександровича) наприкінці першого етапу існування ЦАТ спричинила до перегляду статуту ЦАТ і, відповідно, концепції його діяльності, яка відтепер мала на меті не стільки науково-дослідний, скільки художньо-естетичний момент. З'ясовано, що більшість приписів нового статуту стосувалася не Музею, а Товариства, його функціонування, видів діяльності, членства в ньому тощо. Не випадково Петров усунувся від справи по підготовці та редакції нового статуту – він не лише не відповідав його думці, але й змінював попередню концепцію.

Вивчення діяльності М. І. Петрова у ЦАТ на другому і третьому етапах його існування дозволяє дійти висновку, що саме завдяки Миколі Івановичу реформоване не з його ініціативи і не за його ідеями Товариство зуміло зберегти свою репутацію впродовж усіх років свого існування.

Установлено в ході дослідження, що діяльність М. І. Петрова на цих етапах існування ЦАТ (з 1901 р. – ЦІАТ) зосереджувалася у кількох напрямках. Перший з них полягав у підготовці наукових рефератів і обговоренні їх на засіданнях ЦАТ/ЦІАТ. Із протоколів засідань, листування, спогадів сучасників, інших джерел випливає, що відповідальність за їх проведення покладалася виключно на М. І. Петрова як незмінного секретаря Товариства.

Другим важливим напрямком у діяльності Миколи Івановича на цих етапах існування Товариства була наукова експертиза, заходи по збереженню пам'яток церковної старовини. Дослідженням установлено, що початково до експертизи найбільше із членів Товариства долучався викладач церковної археології в КДА П. Лашкар'єв. Під його керівництвом набували необхідного досвіду й інші члени ЦАТ, у т. ч. й М. І. Петров. І хоча невдовзі Товариство з об'єктивних на те причин припинило експертну діяльність, воно продовжило наукове дослідження пам'яток церковної архітектури, і в цьому дослідженні все помітнішу роль відігравав уже Микола Іванович. Головними об'єктами для вивчення були пам'ятки Києва (Лавра, Софійський собор, Митрополичий буди-

нок, інші церковно-архітектурні комплекси). Виявлено, що саме в ході наукових експертиз М. І. Петров набув досвіду реставрації давніх фресок і мозаїк, почав розумітися в іконописі і живописі, у т. ч. і доби українського бароко. З його ініціативи, а часто і за його наполяганням, результати експертизи і вивчення пам'яток церковної старовини ставали темами прочитаних у Товаристві рефератів, а згодом і наукових публікацій. Цим самим у науковий обіг фактично заново вводилися джерела з історії матеріальної і духовної культури України.

Ще одним напрямком у роботі М. І. Петрова цієї пори можна визначити видавничу діяльність. Як засвідчив у спогадах Микола Іванович, йому належала вже сама ідея видання друкованого органа Товариства, він же цю ідею і реалізував. Перший випуск «Чтений в Церковно-археологическом Обществе при Киевской Духовной Академии» з'явився у 1883 р. і складався з окремих відбитків рефератів, котрі друкувалися, після шістнадцятирічної перерви, до 1916 р. включно, при незмінній відповідальності за їх підготовку М. І. Петрова. З 1874 по 1916 рр. за його редакцією і його, головним чином зусиллями вийшло друком 39 випусків «Звітів» ЦАТ і ЦАТ. Трьома випусками (1875-1879 рр. були видані описи рукописів ЦАМ при КДА, ще двома – покажчики ЦАМ при КДА, які також проводилися ним через процедуру обговорення і рекомендації на засіданнях ЦАТ (ЦАТ), які, звичайно, організовував сам ініціатор видань – секретар Товариства, завідувач Музею, автор публікацій, фактичний організатор повсякденної, рутинної роботи. Якщо до цього додати ще й інші видання, автором яких був М. І. Петров, то складається враження, що без його наполегливої роботи значно біднішим було б гуманітарне поле тогочасного суспільства. Можемо цілком певно констатувати: серед усіх церковно-археологічних та історичних установ Російської імперії ЦАТ/ЦАТ при КДА за сукупністю публікацій посідає перше місце (Тульське єпархіальне історико-археологічне товариство мало більше випусків періодичного збірника, але жодного окремого видання). Наголосимо при цьому, що всі видання ЦАТ/ЦАТ проходили через руки однієї людини – М. І. Петрова. З огляду на вказаний факт, його праця як редактора-

публікатора наукових видань Товариства є неоціненою й водночас ще недостатньо поцінованою в історіографії.

З менш помітних, але життєво важливих для функціонування Товариства на цих етапах, як і на етапі попередньому, напрямків, назовемо комплекс організаційних, адміністративних обов'язків, які взяв на себе М. І. Петров. Особливо важливими були його зусилля по фінансовому забезпеченню діяльності Товариства у всіх її формах, у тому числі і в фінансуванні видавничої діяльності. З огляду на все це, слова Миколи Івановича у листі до його брата – «С Людовиком XIV я могу сказать: «Церковно-Археологическое Общество – это я» – були не таким вже й перебільшенням.

Дослідження діяльності М. І. Петрова на другому і третьому етапі існування Товариства дозволяє особливо наголосити значення його боротьби за збереження «філаретівсько-петровської» концепції.

Комплекс залучених джерел і їх осмислення в наявній історіографії з достатньою очевидністю засвідчують, що на початку 1900-х років була здійснена спроба перегляду принципів, на яких засновувалася діяльність ЦАТ і які значною мірою втілювалися у життя зусиллями М. І. Петрова. Ініціатором змін виступив новий ректор КДА преосвященний Димитрій (Ковальницький), який пропонував переорієнтувати Товариство з церковно-археологічної проблематики, яка мала відчутний практичний ефект у розбудові ЦАМ, на церковно-історичний, який мав на меті ефект суто теоретичний – читання рефератів за можливості ширшим колом викладачів КДА.

Установлено, що проти таких змін рішуче виступив лише М. І. Петров. Викладена ним особлива думка з цього приводу засновувалася на усталеній практиці організації роботи ЦАТ із залученням широкої мережі позаакадемічних членів-кореспондентів. Нами узагальнено основні аргументи М. І. Петрова. Головним із них можна вважати наголошення взаємозв'язку ЦАТ і ЦАМ, розрив якого катастрофічно позначиться на долі Церковно-археологічного музею, що вже на той час складав славу КДА,

Наполеглива боротьба Петрова призвела до компромісу: було створено Церковно-історичне та археологічне товариство, 5 лютого 1901 р. на засіданні Товариства більшістю голосів був прийнятий, а 13 вересня 1901 р. затверджений Синодом новий статут. Музей перетворювався на допоміжну структуру, з переважно навчальними функціями. Разом з тим, цілком очевидною є глибока повага до М. І. Петрова і усвідомлення його незамінності: відвертого опонента цих змін було знову обрано секретарем тепер уже Церковно-історичного та археологічного товариства на чергові 5 років і завідувачем Церковно-археологічним музеєм – безстроково. Аналіз джерел засвідчує: М. І. Петров продовжував залишатися фактичним координатором діяльності реформованого попри його волю Товариства, орієнтуючи, як і раніше, його діяльність, попри вимоги нового статуту, на збирання в Музеї, зберігання по всій Україні, наукове осмислення в формі рефератів і, ширше, публікацій різного характеру пам'яток, формально, церковної історії, а фактично – пам'яток духовної і матеріальної культури., головним чином, з українських теренів тодішньої Російської імперії.

Вивчення наявних джерел та історіографії проблеми дозволило дійти висновку, що у другій декаді ХХ ст.. Товариство входить у смугу кризи, з якої воно вже не вийде. Установлено також, що значна доля відповідальності за цю кризу лежить на ректорові КДА 1910-1814 рр. єпископові Інокентії (Ястребові). Відомий своїми консервативними, ультрамонархічними поглядами голова Київського відділу «Союзу руського народу», він, чиї наукові інтереси стосувалися місіонерства серед калмицьких і монгольських народів, мало цікавився доповідями з київської і взагалі місцевої, українознавчої, із сучасного погляду, тематики, їх часто відміняли. За таких обставин і М. І. Петров майже цілковито переключився на проблеми Музею, намагаючись порятувати хоча би його.

Дослідження ролі М. І. Петрова у заснуванні і розвитку Церковно-археологічного музею при КДА дозволило дійти висновку про її першочерговість навіть у порівнянні з роллю, яку він відіграв у започаткуванні і організації

діяльності Церковно-археологічного (Церковно-історичного та археологічного) товариства.

З'ясовано загальний контекст, у якому розгортається діяльність ініціаторів створення ЦАМ при КДА. Установлено, що ідея заснування спеціальних музеїв церковної археології (християнських старожитностей), була сформульована під впливами загальноєвропейських процесів (особливо – заснування професором Ф. Піпером у Берліні «Зібрання християнсько-археологічних пам'яток») ще в публікаціях І. Мансветова, започаткована на рівні навчального кабінету для викладання церковної археології при Московській духовній академії і отримала подальший розвиток на Першому і, особливо, Другому Археологічних з'їздах.

Установлено, що концептуальною основою для розбудови музеїв церковної археології при Московській і Санкт-Петербурзькій духовних академіях була орієнтація на потреби навчально-педагогічні, просвітницькі. При вирішальній ролі М. І. Петрова ЦАМ при КАД став ледь не головним осередком для започаткування наукової школи в галузі церковної історії й музейництва. Саме ЦАМ при КДА (а не музеї в Москві та Петербурзі) став зразком і орієнтиром для створення єпархіальних музеїв та давньосховищ в українських єпархіях, для організації краєзнавства та пам'яткознавства (у сучасному розумінні цих термінів) в Україні.

Окремо досліджено роль М. І. Петрова у заснуванні та подальшій розбудові ЦАМ. З'ясовано, що він не був ні серед ініціаторів заснування Церковно-археологічного музею (ініціатива належить Раді КДА у відповідь на лист Російського археологічного товариства), ні уповноваженим від КДА виступити на II Археологічному з'їзді з узгодженими пропозиціями (на з'їзд було делеговано П. Лашкарьова). Але саме Петров готував проект статуту ЦАТ від 1872 р., в якому справи ЦАМ були, фактично, поставлені в основу всієї діяльності Товариства.

Вивчення обставин започаткування ЦАМ при КДА та історіографії проблеми дозволяє дійти висновку, що фактично свою роботу він розпочав із при-

йняттям статуту ЦАТ у 1872 р., при незмінній і найактивнішій участі Миколи Івановича Петрова – секретаря ЦАТ, а з часом – незмінного завідувача Музею.

Завдяки принциповій позиції М. Петрова Музей наповнювався не лише предметами суто церковного вжитку. До нього потрапляли, належним чином опрацьовувалися, описувалися та вводилися до наукового обігу пам'ятки старовини загалом, включно з пам'ятками письма, мови, мистецтва, – усе, що сприяло розумінню самої сутності побутування попередніх поколінь, а якщо говорити мовою сьогодення, то йдеться про розуміння їхнього менталітету: способу сприйняття попередніми поколіннями довколишнього світу і себе в цьому світі..

Установлено, що концептуально М. І. Петров прагнув утвердити ЦАМ як науковий осередок, на противагу подібним музеям при Московській і Санкт-Петербурзькій духовних академіях, з їх орієнтацією на потреби навчально-педагогічні.

Уже сучасники й колеги Петрова визнавали його визначальну роль в організації всієї роботи музею, у тім, що він виокремився з-поміж інших йому подібних інституцій, став надзвичайним явищем у духовному житті тогочасного суспільства, а з часом, і знову ж таки клопотаннями Петрова – і першим публічним музеєм Києва.

Дослідженням встановлено, що Петров прагнув до максимального розширення структури музею, постійного її вдосконалення. Структура ЦАМ поступово змінювалася, і процес змін тривав упродовж всього часу існування Музею. Початково музейні експонати розташовувалися у двох кімнатах Бібліотеки КДА. Перша спроба їх систематизації була ініційована М. І. Петровим у 1874 р., але проект цієї систематизації був затверджений спеціальною комісією, до якої увійшли професори І. Малишевський, П. Лашкар'єв, П. Терновський та бібліотекар К. Думітрашко. В основі впорядкування музейних експонатів було покладено розподіл артефактів за функціональним їх призначенням та видовими категоріями.

Третьою віхою внутрішньої еволюції ЦАМ, як то впливає з наявних джерел, може вважатися здійснений М. І. Петровим опис і впорядкування нових надходжень за його власною системою, подробиці якої, однак, залишаються нез'ясованими (відомо тільки, що вона була розглянута й схвалена проф. І. Малишевським та новим викладачем церковної археології Ф. Смирновим).

Наступна реорганізація структури ЦАМ пов'язана з його облаштуванням у 1877 р. у нижньому поверсі Мазепинського корпусу. Ця реорганізація була здійснена безпосередньо Петровим та залученими ним помічниками із студентів академії і полягала у максимальному представленню наявних фондів, у т. ч. й тих, які раніше знаходилися у запасниках музею. Активну участь у цій реорганізації взяв і ректор КДА Філарет, тим самим стверджуючи згадану вже «філаретівсько-петровську» концепцію ЦАТ, за якою Товариство мало бути максимально зорієнтоване на розбудову і утвердження Церковно-археологічного музею. Характерним для нового музейного «порядку», за висловом М. І. Петрова, було продумане експонування артефактів за їх родовою ознакою і походженням. Остання обставина дає нам підстави дійти висновку, що в експозиції музею на загальнокультурному тлі відчутно проступав українознавчий, у сучасному його баченні, контекст – українська тематика, українські мотиви, українська історія та культура. На початку 1878 р. комісія ЦАТ у складі І. Малишевського, П. Лашкарьова, М. Петрова, Ф. Смирнова, С. Голубєва, П. Лебединцева та Т. Кибальчича затвердила із незначними поправками систему впорядкування Музею, запропоновану Петровим і рекомендувала виділити для її фінансування необхідні кошти.

Подальшій реорганізації структура ЦАМ була піддана лише через десять років. У 1889 р. експозиції Музею були змінені спільними зусиллями, знову ж таки, М. І. Петрова і за участі В. І. Гошкевича, відомого у подальшому історика-краєзнавця. У чому полягали ці зміни встановити не вдалося, проте залучення до співпраці Гошкевича мало призвести, очевидно, до посилення саме краєзнавчого начала у структуризації музейного простору. Для нас же тут важливо наголосити: концепція Музею, його структура, його система зазнавали постій-

них змін, які ми можемо назвати еволюційними. У цій еволюції Музей поставав усе цікавішим, а водночас і більш зрілим, більш науковим. І заслуга у цьому, попри задіяність у цьому процесі багатьох інших особистостей, перш за все М. І. Петрова.

Вивчення джерел, у т. ч. спогадів сучасників, дозволяє дійти висновку про визнання заслуг Петрова у розбудові Музею. Разом з тим, очевидним є і безініціативність більшості членів Товариства щодо музейних справ. Засвідчений лише виступ професора церковної археології КДА, О. А. Дмитрієвського, який виступив з критикою структури музею, розробленої Петровим, як «декоративної» і «формальної» і пропонував, натомість, посилити «педагогічне» спрямування експозицій ЦАМ.

Відповідь Петрова на критику Дмитрієвського, відгуки авторитетних фахівців в області історії церкви (П. А. Терновський) і впливових особистостей (князь І. І. Васильчиков) дозволяють оцінити Петровську концепцію розбудови ЦАМ, як вона склалася станом на кінець 1898 р. Вона була: а) «науково-колекційною» за своїм спрямуванням; б) церковна археологія розглядалася в ній як застосування загальних естетичних понять до пам'яток християнського релігійного життя у всій його повноті, тоді як ЦАМ при КДА давно вийшов за її межі, містить артефакти матеріальної і духовної культури нецерковного характеру; в) музейні фонди, ступень їх наукового опрацювання і експонування набагато переважають рівень музеїв («музейчиків», за іронічним визначенням Васильчикова) при духовних академіях Москви і Санкт-Петербургу, ставлять ЦАМ навіть вище подібного музею в Дрездені (Терновський) і не поступаються навіть зібранням Ватикану (Васильчиков); г) перетворення ЦАМ з «музею ученого в учбово-педагогічний по одній тільки кафедрі церковної археології» унеможливило би зростання музею і змусило б видалити з нього багато нецерковних речей, «а така кастрація музею лягла би вічною ганьбою на Київську духовну академію».

Подальше вивчення джерел з цієї теми дозволяє дійти висновку, що на розвиток цієї концепції і з огляду на розширення у 1909 р. площ музею

М. І. Петров нову реструктуризацію ЦАМ. З огляду на незалежні від його волі обставини (очевидно, і через недбання ректора КДА і Голови ЦІАТ Інокентія (Ястребова) вона так і не була зреалізована. Окремі її положення, однак, проступають у видрукуваному в 1916 р. четвертому і п'ятому випуску «Альбому достопримечательностей ЦАМ при КДА». У ній ще послідовніше, аніж це було у попередні роки, проведено принципи науковості, всезагальності, історизму. 11 рубрик, за якими згруповані всі пам'ятки, відбивають, з огляду на їх цивілізаційну належність у сьогоденнішому розумінні цього визначення, основні етапи у розвитку людства (від кам'яного віку до 1795 р.), але мають своїм фокусом і своїм завершенням історію України (від пам'яток первісного суспільства, через скіфо-сармато-готську добу і добу античну, представлену грецькими колоніями Північного Причорномор'я – до слов'ян, Візантії, доби Великокнязівської, Литовської, доби Козаччини і, на Західній Україні, до 1795 р.). Ми не можемо стверджувати, що М. І. Петров свідомо переслідував мету представити у своєму Музеї через пам'ятки матеріальної і духовної культури історію України у контексті всесвітньої історії. Але у дійсності трапилося саме так.

Дослідження ролі Петрова у зібранні головних колекцій Музею дозволило визначити її як надзвичайну. Із наявних документів можна зробити висновок, що протягом всього першого періоду діяльності Товариства і Музею (до прийняття Статуту 1881 р.) весь процес комплектації Музею був під контролем Петрова.

У першій за часом набутій Музеєм колекції архімандрита Антоніна (Капустіна) його роль полягала, головним чином, в її атрибуції і систематизації, з подальшим поміщенням у простір музейних експозицій. Другою за часом колекцією, що складалася в Музеї за безпосередньої участі Петрова була Сорокінська (чи, по іншому, сорокінсько-філаретівська) колекція ікон, яку він опрацював, впорядковував і якою опікувався впродовж всього існування ЦАМ. Подібних висновків щодо ролі Петрова ми доходимо і стосовно інших колекцій (Муравйовської, архієпископа Модеста (Стрельбицького, Порфирія Успенського, П. Демидова, Миколи Леопардова, колекції старообрядницьких ікон В. Фа-

льковського). Типологічно наближеними до цілісних колекцій можна вважати і надходження старого архіву Київської духовної консисторії, портретів і окремих артефактів із Софійського Митрополичого Дому, надходження менш компактні і цілісні структурно окремих меценатів тощо.

Наявні джерела дозволяють дійти висновку, що завдяки надходженню унікальних колекцій, ЦАМ від початку перетворився на безцінне зібрання історичних пам'яток. Головним засобом і причиною для цього стала продумана стратегія ЦАТ, перший голова якого (архім. Філарет) і секретар (М. Петров) вишукували випускників КДА в усьому світі й залучали їх до роботи на користь Музею. Особисті контакти, постійні письмові подяки, регулярна публікація інформацій про пожертви, опрацювання й оприлюднення колекцій, підготовка наукових праць на їх матеріалах, постійна пропаганда через виставки на Всеросійських археологічних з'їздах тощо – все це створювало ЦАМ імідж потужної наукової установи з серйозними науковими завданнями та підходами до справи. Основну, інколи – рутинну частину всієї цієї праці щоденно виконував М. І. Петров – це дозволяє стверджувати його значну роль у формуванні, розростанні та прославленні ЦАМ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. Архівні джерела

Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДАК)

1. Ф. 1038. Редакція "Киевских епархиальных ведомостей". Оп. 1. Спр. 45, 58
2. Ф. 1396. Церковно-археологическое общество при КДА. Оп. 1. Спр. 1-121
3. Ф. 192. Митрополит Платон (Городецький). Оп. 1. Спр. 85, 100, 102
4. Ф. 2052. М. Ф. Сумцов. Оп. 1. Спр. 203, 906
5. Ф. 294. Канцелярія київського окремого цензора. Оп. 1. Спр. 173, 175
6. Ф. 711. Київська Духовна Академія. Оп. 3. Спр. 1033, 1097, 1147, 1277, 1284, 2263, 3215, 3344, 3346, 3557, 3798

Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ)

7. Ф. 145. Сінайський В. І. Спр..47
8. Ф. 154. Лебединцев П. Г. Спр..6-11, 32-33, 125-129, 145-149
9. Ф. 160. Архів КДА. Спр..119-151, 165, 351, 665, 875-878, 943, 1363, 1587, 1852, 2628, 2850, 2899, 3996
10. Ф. 160. Руткевич П., прот. Мои воспоминания о Киевской Академии от 1879-1883 годов. Спр. 1582. 31 арк
11. Ф. 162. Корольков І. І. Спр..157-159, 543, 720-775
12. Ф. 174. Митрополит Платон (Городецький). Спр..2693-2714, 2858-2863, 3324-3327
13. Ф. 175. Пальмов Н. Из воспоминаний о моем образовании в Киевской Духовной Академии 1865-1869 гг. 1911. Спр. 1848. 27 арк
14. Ф. 175. Титов Ф. І. Спр..41-43, 1848, 1877, 2016, 2053
15. Ф. 184. Криловський А. С. Спр..43-57, 68, 72-84, 89, 143-145
16. Ф. 191. Єпископ Василій (Богдашевський). Спр..69, 105, 554-584, 644-654, 867-870
17. Ф. 225. Петров М. І. Спр..1-993
18. Ф. 232. Київська духовна консисторія. Спр..193, 512-527
19. Ф. 260. Літературні праці, щоденники, мемуари. Спр..126, 780, 1045
20. Ф. 285. Попов П. М.. Спр.30-31, 542, 1363, 1961, 1964
21. Ф. 285. Кудрявцев П. П. Спомини про акад. М. І. Петрова. 1926 р. Спр.1363

22. Ф. 301. Рукописна колекція Церковно-археологічного музею. Спр..1-701
23. Ф. 304. Дисертації КДА. Спр. 325
24. Ф. 33. Маслов С.. I. Спр. 789, 973, 976, 978, 1329
25. Ф. I. Збірка історичних матеріалів ВБУ. Спр..30, 51-52, 810, 840, 6577, 6578, 6579, 6583, 6586, 6588, 6589, 6602-6607, 11063, 11067, 26399
26. Ф. III. Збірка листування. Спр..2849, 12115-14250, 41171, 124245
27. Ф. X. Архів ВУАН. Спр..4865, 5996, 5997
28. Ф. X. Архів ВУАН. Спр.4865, 5996, 5997
29. Ф. XIII. Архів Св. Синоду. Спр..2734, 3811, 3817, 3911, 3941, 3975-3977, 3978а, 3996, 3997, 4018, 4828
30. Ф. XXXI. Біляшівський М. Ф.. Спр..1564-1567

Інститут літератури ім. Т. Шевченка НАНУ. Відділ рукописів

31. Ф. 3. I. Я. Франко. Спр. 800

Державний архів Київської області (ДАКО)

32. Ф. 2. Канцелярія Київського губернатора. Оп. 456. Спр. 8
33. Ф. 1519. Сінайський В. I

Российский государственный исторический архив (РГИА в Санкт-Петербурге)

34. Ф. 1282. Канцелярія Міністерства внутрішніх справ. Оп. 1. Спр. 19, 95, 166, 352, 734, 739; оп. 2. Спр. 1900, 1926, 1971; оп. 3. Спр. 130, 198, 266, 267, 329
35. Ф. 1574. К. П. Побєдоносцев. Оп. 2. Спр. 66, 96, 133, 259, 260, 273
36. Ф. 1628. Є. Є. Голубінський. Спр. 147
37. Ф. 1636. Д. I. Іловайський. Спр. 91
38. Ф. 675. Митрополит Макарій (Булгаков). Спр. 24
39. Ф. 702. Г. I. Чертков. Спр. 3-10
40. Ф. 746. Русское историческое общество. Спр. 187, 221, 231
41. Ф. 757. Русский археологический Институт в Константинополе. Спр. 53, 67
42. Ф. 788. Редакція журналу «Старые годы». Спр. 259, 270
43. Ф. 796. Канцелярія Св. Синоду. Оп. 205. Спр. 348; оп. 438, формуляр; оп. 449, протоколи
44. Ф. 813. Редакція журналу «Народное образование». Спр. 76
45. Ф. 814. Архів та бібліотека Св. Синоду. Оп. 1. Спр. 78, 179, 188
46. Ф. 832. Митрополит Філарет (Дроздов). Оп. 1. Спр. 91

- 47. Ф. 834. Рукописи Св. Синоду (колекція). Оп. 4. Спр. 1118-1131
- 48. Ф. 837. Редакція журналу «Церковные ведомости». Спр. 28
- 49. Ф. 899. Бобринський. Спр. 32. 33. 260
- 50. Ф. 906. І. О. Бичков. Спр. 66-72

Российская национальная библиотека. Отдел рукописей (РНБ ОР)

- 51. Ф. 608. І. В. Пом'яловський. Оп. 1. Спр. 1117
- 52. Ф. 102. О. І. Бриліантов. Спр. 25, 21, 219, 232, 233, 271
- 53. Ф. 120. О. Ф. Бичков. Оп. 1. Спр. 481
- 54. Ф. 194. М. Н. Глибоковський, опр. 1. Спр. 354, 397, 715, 731, 771-772, 896
- 55. Ф. 253. О. О. Дмитрієвський. Спр. 1, 11, 93, 94, 96, 136, 174, 179, 196, 306, 379-380, 407, 409, 412, 486, 491, 494, 520, 568, 574, 584, 596, 598, 600, 606, 645, 659, 778, 899
- 56. Ф. 52. П. М. Батюшков. Спр. 185
- 57. Ф. 585. С. Ф. Платонов. Спр. 1702, 2108, 2396-2397, 3032-3034, 3593
- 58. Ф. 593. М. В. Покровський. Спр. 621
- 59. Ф. 832. Редакція журналу "Церковный вестник". Спр. 62, 101, 103, 330, 514
- 60. Ф. 874. С. М. Шубінський. Спр. 456
- 61. Ф. 88. В. В. Болотов. Спр. 195
- 62. Ф. 91. Єпископ Борис (Плотніков). Спр. 432, 441

Институт русской литературы (Пушкинсий Дом) РАН (ИРЛИ)

- 63. Ф. 250. О. М. Пипін. Оп. 3. Спр. 309
- 64. Ф. 343. С. М. Шубінський. Спр. 47, 67
- 65. Ф. 495. В. О. М'якотін. Спр. 110, 195
- 66. Ф. 603. М. Н. Мурзакевич. Оп. 1. Спр. 158

Санкт-Петербургский филиал Архива РАН

- 67. Ф. 115. Н. П. Кондаков. Оп. 4. Спр. 164, 321
- 68. Ф. 118. Єпископ Порфирій (Успенський). Спр. 205-208
- 69. Ф. 155. Анкети вчених. Спр. 529
- 70. Ф. 216. І. І. Срезневський. Оп. 5. Спр. 473
- 71. Ф. 246. М. П. Лихачов. Оп. 3. Спр. 301
- 72. Ф. 737. Д. В. Айналов. Оп. 2. Спр. 97
- 73. Ф. 764. О. Ф. Бичков. Оп. 2. Спр. 561

Санкт-Петербургский филиал Института российской истории РАН. Архив

74. Ф. 49. Демидов кн. Сан-Донато А. М. Спр.: 50-55

Санкт-Петербургский филиал Института востоковедения. Архив

75. Архів Б. О. Тураєва, листування

2. Опубліковані праці, спогади, листи, нотатки М. І. Петрова

76. Петров Н. И. «Сказание о чудесах св. великомученицы Варвары» Феодосия Сафоновича // *Труды Киевской Духовной Академии*. 1894. № 12. Прил.
77. Петров Н. И. «Церковно-археологический музей С-Петербургской Духовной Академии» проф. Н. В. Покровского (СПб., 1909 г.) // *Труды Киевской Духовной Академии*. 1910. № 1. С. 127-145
78. Петров Н. И. 46-я годовщина Церковно-археологического общества и Музея // *Слово*. К., 1918. № 26
79. Петров Н. И. Автобиографические записки преосвященного Ириней Фальковского: Часть 1 (1762-1783 гг.) // *Труды Киевской Духовной Академии*. 1907. С. 456
80. Петров Н. И. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии: Отделение 2 (1721-1795). К., 1904. Т. 1 (1721-1750). Ч. 1-2. 530 С. ; К., 1905. Т. 2 (1751-1762). 533 С. ; К., 1906. Т. 3 (1762-1770). 320 С. ; К., 1907. Т. 4 (1770-1783). 393 С. ; К., 1908. Т. 5 (1783-1796). 637 с.
81. Петров Н. И. Альбом достопримечательностей Церковно-археологического Музея при Киевской Духовной Академии. Вип. 1. К., 1912. 16 С. , 21 табл. ; Вип. 2. К., 1913. 37 С. , 19 табл. ; Вип. 3. К., 1914. 49 С. , 12 табл. ; Вип. 4-5. К., 1915. 12 С. , 49 табл., 69 С. , 40 табл
82. Петров Н. И. Археологическая находка на хорах в Великой Церкви Киево-Печерской лавры // *Труды Киевской Духовной Академии*. 1899. № 6. С. 176-195
83. Петров Н. И. Археологические заметки // *Труды Киевской Духовной Академии*. 1887. № 1. С. 131-139. № 2. С. 298-312. № 5. С. 64-94. № 7. С. 412-429. № 9. С. 122-145. 1888. № 2. С. 256-307. 1889. № 7. С. 445-478. 1882. № 3. С. 345-378
84. Петров Н. И. Белоруссия и Литва: Исторические судьбы Северо-Западного края. СПб., 1889. 376, 183 с.
85. Петров Н. И. Бессарабия. Историческое описание. СПб., 1892
86. Петров Н. И. Библиотека А.Н. Муравьова в КДА // Киевские епархиальные ведомости. 1879. № 26
87. Петров Н. И. Волынь: Исторические судьбы Юго-Западного края. СПб., 1888. 288, 128 с.
88. Петров Н. И. Воспоминания и переписка с разными лицами (1840–1882 гг.) // ИР НБУВ, Ф. 225, спр. 1

89. Петров Н. И. Воспоминания и переписка с разными лицами (1840–1882 гг.). *Скрижалі пам'яті* / уряд. В. Ульяновського, І. Карсим. К. : Либідь, 2004. С. 144–299
90. Петров Н. И. Воспоминания о высокопреосвященном Димитрии (Ковальницком), архиепископе Херсонском и Одесском, бывшем ректоре Киевской Духовной Академии // *Херсонские епархиальные ведомости*. 1916. № 10-22
91. Петров Н. И. Воспоминания о высокопреосвященном Димитрии (Ковальницком). *Скрижалі пам'яті* / уряд. В. Ульяновського, І. Карсим. К. : Либідь, 2004. С. 314–331
92. Петров Н. И. Воспоминания о высокопреосвященном Димитрии (Ковальницком), архиепископе Херсонском и Одесском, бывшем ректоре Киевской Духовной Академии // *Херсонские епархиальные ведомости*. 1916. – № 10-22.
93. Петров Н. И. Воспоминания о преосвященном Филарете (Филаретове), бывшем ректоре Киевской Духовной Академии (1860–1878 гг.). *Скрижалі пам'яті* / уряд. В. Ульяновського, І. Карсим.К. : Либідь, 2004. С. 300-312
94. Петров Н. И. Воспоминания старого археолога / IP НБУВ. Ф. 1. № 11063
95. Петров Н. И. Воспоминания старого археолога // *Віра і держава*. К., 1918. № 5, 7, 10, 11
96. Петров Н. И. Воспоминания старого археолога // *Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки та культури*. Вип. 1. К., 1997. С. 93-134
97. Петров Н. И. Воспоминания старого археолога. *Скрижалі пам'яті* / уряд. В. Ульяновського, І. Карсим. К. : Либідь, 2004. С. 106-143
98. Петров Н. И. Выдержки из рукописной риторики Ф. Прокоповича, содержащие в себе изображение папистов и иезуитов // *Труды Киевской Духовной Академии*.. 1865. № 4. С. 614-637
99. Петров Н. И. Грамота Киевского митрополита князя Гедеона Святополк-Четвертинского // *Киевские епархиальные ведомости*. 1885. № 13
100. Петров Н. И. Греческий Екатерининский монастырь в Киеве // *Слово*. К., 1918. № 55
101. Петров Н. И. Две надгробные надписи Константину Ивановичу и Константину Константиновичу князьям Острожским // *Киевские епархиальные ведомости*. 1875. № 15
102. Петров Н. И. Древние изображения Св. Владимира // *Труды Киевской Духовной Академии*. 1915. № 7-8. С. 346-361
103. Петров Н. И. Древняя стенопись в Киевской Спасской на Берестове церкви // *Труды Киевской Духовной Академии*. 1908. № 2. С. 266-298

104. Петров Н. И. Забытые иноческие обители (монастыри Холмский и Замос-
тский в общей судьбе русско-униатского монашества) // *Киевская ста-
рина*. 1882. № 6. С. 1-46. № 8. С. 199-242
105. Петров Н. И. Заметки о заседании Церковно-археологического Общества
11 декабря 1889 г. и о славяно-молдавской летописи с 1359 по 1554 год //
Киевское слово. 1889. № 850
106. Петров Н. И. Западнорусское полемическое сочинение XVII века // *Труды
Киевской Духовной Академии*. 1894. № 2. С. 154-186. № 3. С. 343-383. №
4. С. 510-538
107. Петров Н. И. Записка о построении нового здания для Церковно-
археологического Музея при Киевской Духовной Академии и учрежде-
ние ее штатов // *Искусство в Южной России*. 1914. № 1/2. С. 84-85
108. Петров Н. И. Записка о преобразовании Церковно-археологического Об-
щества при Киевской Духовной Академии в Церковно-историческое и
археологическое общество при Киевской духовной Академии // *Труды
Киевской Духовной Академии*. 1901. № 12. Прил. С. 9-17
109. Петров Н. И. Записка о состоянии Церковно-археологического Музея и
Общества при Киевской Духовной Академии за первое десятилетие их
существования (1872-1882) // *Труды Киевской Духовной Академии*. 1882.
№ 12. С. 421-448
110. Петров Н. И. Значение Киевской Духовной Академии в развитии духов-
ных школ в России // *Труды Киевской Духовной Академии*. 1904. № 14. С.
520-570; № 5. С. 50-102
111. Петров Н. И. Из воспоминаний о преосвященном Сильвестре (Малеванс-
ком), бывшем ректоре Киевской Духовной Академии // IP НБУВ.
Ф.225.Спр.980. 102 с.
112. Петров Н. И. Из истории внутренней жизни духовных семинарий (Значе-
ние поэзии А. С. Пушкина в сей жизни) // *Чтения в имп. Обществе исто-
рии и древностей российских при Московском университете*. 1899. Кн.
III. Отд. 5. С. 24-44.
113. Петров Н. И. Из истории гомилетики старой Киевской Академии // *Труды
Киевской Духовной Академии*. 1866. № 1. С. 86-124
114. Петров Н. И. Из переписки Киевского митрополита Евгения Болховити-
нова // *Киевские епархиальные ведомости*. 1886. № 8
115. Петров Н. И. Интимная переписка Феофана Прокоповича с Яковом Мар-
кевичем // *Киевская старина*. С. 1882. № 6. С. 498-508
116. Петров Н. И. Историко-топографические очерки древнего Киева. К.,
1897. 267 с.
117. Петров Н. И. К биографии св. Феодосия Углицкого, архиепископа Черни-
говского // *Киевская старина*. 1902. № 11. С. 86-92

118. Петров Н. И. К вопросу о реставрации Софийского собора // *Слово (Киев)*. 1918. № 45
119. Петров Н. И. К истории внутренней жизни духовных семинарий (значение поэзии А. С. Пушкина в сей жизни) // Чтения в имп. Обществе истории и древностей российских при Московском университете. 1899. Кн. 3. Отд. 5. С. 24-44
120. Петров Н. И. К истории Киевского Владимирского собора. К., 1898. 49 с.
121. Петров Н. И. Киев, его святыни и памятники. СПб., 1896. 180 с.
122. Петров Н. И. Киев, Киевская Академия // *Общедоступная богословская энциклопедия*. СПб., 1909. Т. 10. Вип. 13
123. Петров Н. И. Киево-Подольская Введенская церковь и древнейшая гавань Киева // *Слово*. К., 1918. № 53
124. Петров Н. И. Киевская Академия в гетманство Кирилла Григорьевича Разумовского (1750-1763) // *Труды Киевской Духовной Академии*. 1905. № 5. С. 51-93
125. Петров Н. И. Киевская академия в царствование Екатерины II (1762-1796). К., 1906. 121 с.
126. Петров Н. И. Киевская Академия во второй половине XVII века. К., 1895. 171 с.
127. Петров Н. И. Киевская икона Пресвятой Богородицы Пирогощи // *Слово*. К., 1918. № 32
128. Петров Н. И. Киевская Рождество-Предтеченская или Борисо-Глебская церковь // *Труды Киевской Духовной Академии*. 1895. № 7. С. 478-508. 1896. № 2. С. 253-283. № 3. С. 333-364
129. Петров Н. И. Киевские храмы в честь иконы Пресвятой Богородицы // *Слово*. К., 1918. № 12
130. Петров Н. И. Киевское латинское бискупство и столовое бискупское имение Фастов // *Киевские епархиальные ведомости*. 1876. № 11, 16, 21, 22
131. Петров Н. И. Київська академія (з нагоди минулого 300-ліття її існування // *Записки історико-філологічного відділу Української Академії Наук*. 1919. Кн. 1. С. 3-17
132. Петров Н. И. Коллекция древних восточных икон и образиков древней книжной живописи, завещанные преосвященным Порфирием (Успенским) Церковно-археологическому Обществу при Киевской Духовной Академии // *Труды Киевской Духовной Академии*. 1886. № 9. С. 163-177. № 10. С. 294-320
133. Петров Н. И. Коллекция древних предметов и монет, пожертвованных Церковно-археологическому Музею при Киевской Духовной Академии Почетным членом Церковно-Археологического Общества при сей Ака-

- демии, действительным статским советником Николаем Александровичем Леопардовым. К., 1895. 82 с.
134. Петров Н. И. Коллекция древних предметов и монет, пожертвованных Церковно-археологическому музею при Киевской духовной академии Н. А. Леопардовым // *Труды Киевской Духовной Академии*. 1895. № 2
 135. Петров Н. И. Коллекция синайских и афонских икон преосвященного Порфирия Успенского / Альбом достопримечательностей Церковно-археологического музея при Императорской Киевской духовной академии. Вып. 1. С. 4-6
 136. Петров Н. И. Коллекция старообрядческих икон и других священных предметов из Стародубья, собранная В. Н. Фальковским // *Труды Киевской Духовной Академии*. 1902. № 1. С. 147- 161
 137. Петров Н. И. Коллекция старых портретов и древних вещей, пожертвованных в 1909 г. в Церковно-археологический Музей при Киевской Духовной Академии из Киевского Митрополитанского Дома // *Труды Киевской Духовной Академии*. 1910. № 7/8. С. 529-541
 138. Петров Н. И. Краткие известия о положении базилианского ордена и разных переменах в его управлении от 1772 до 1811 (перевод с польского) // *Труды Киевской Духовной Академии*. 1868. № 7. С. 147-168. № 10. С. 100-144. № 11. С. 245-302
 139. Петров Н. И. Краткие сведения о православных монастырях Волынской епархии, в настоящее время не существующих // *Волынские епархиальные ведомости*. 1867-1868. № 1-8
 140. Петров Н. И. Круг религиозно-нравственных наставлений, заключающихся в Прологе // *Руководство для сельских пастырей*. 1877. № 5, 7, 10.
 141. Петров Н. И. Купятицкая икона Богородицы в связи с древнерусскими энколпионами // *Труды Девятого археологического съезда в Вильне*. Москва. 1897. Т. 2. С. 71-78
 142. Петров Н. И. Леопардовская коллекция в Киевском Церковно-археологическом музее // *Киевская старина*. – Том XLV. Апрель-Июнь – 1894. – С. 539-541 = Леопардовская коллекция в Киевском Церковно-археологическом музее // *Купола (Киев)*, 2005 г., вып. 1, с. 90-91
 143. Петров Н. И. Львовский епископ Гедеон Балабан и его деятельность на пользу православия и русской народности в Галиции и в юго-западном крае России // *Памятники русской старины в Западных губерниях*. СПб., 1885. Вип. 8
 144. Петров Н. И. Малорусские верования и отношения к религиозной жизни // *Руководство для сельских пастырей*. 1877. № 14
 145. Петров Н. И. Материалы для истории унии и католичества в Киевской губернии // *Киевские епархиальные ведомости*. 1876. № 1, 2

146. Петров Н. И. Меры к поддержанию унии в XVIII веке в пределах нынешней Киевской епархии (сведения по униатским источникам) // *Киевские епархиальные ведомости*. 1867. № 10
147. Петров Н. И. Миниатюры и заставки в греческом (Никомидийском) Евангелии XIII века // *Искусство в Южной России*. 1911. № 3/4
148. Петров Н. И. Миниатюры и заставки в греческом Евангелии XI-XII вв. и отношение их к мозаичным и фресковым изображениям в Киево-Софийском соборе // *Труды Киевской Духовной Академии*. 1881. № 5. С. 78-100
149. Петров Н. И. Мистерии и комедии учителя пиитики в Киевской Духовной академии иеромонаха Митрофана Довгалевского (1736-1737 гг.) // *Труды Киевской Духовной Академии*. 1865. № 2. С. 311-331
150. Петров Н. И. Монеты великого князя киевского Изяслава Ярославича // *Труды IX Археологического съезда в Вильне*. Москва. 1895. Т. 1
151. Петров Н. И. Муравьевская коллекция в Церковно-археологическом Музее при Киевской духовной академии // *Труды Киевской Духовной Академии*. 1878. № 7. С. 193-216
152. Петров Н. И. Народні звичаї, обряди та пісні на різдвяні свята // *Віра та держава*. 1919. Кн. 1
153. Петров Н. И. Некоторые черты отношений помещиков Юго-Западного края России к священникам до времени воссоединения сего края с Россией // *Волынские епархиальные ведомости*. 1868. № 1
154. Петров Н. И. Некролог К. Д. Думитрашкова // *Киевские епархиальные ведомости*. 1886. № 10
155. Петров Н. И. Некролог Н. А. Леопардова // *Киевское слово*. 1895. № 2728
156. Петров Н. И. Несколько эпизодов из истории католической пропаганды в Северо-Западной Руси // *Киевские епархиальные ведомости*. 1877. № 13, 14
157. Петров Н. И. Несколько писем к преосвященному Иову, епископу Переяславскому и Бориспольскому (1711-1776) // *Труды Полтавского церковного историко-археологического комитета*. Полтава, 1908. Вып. 2
158. Петров Н. И. Несколько страниц из хроники Киевской епархии XVIII и начала XIX вв. // *Киевские епархиальные ведомости*. 1880. №№: 5, 6, 10, 11
159. Петров Н. И. Несколько страниц из хроники южнорусской епархиальной жизни в прошлом (XVIII веке) // *Руководство для сельских пастырей*. 1880. №№: 30, 32-34, 37, 41
160. Петров Н. И. Новое объяснение происхождения праздника Покрова Богородицы // *Слово*. К., 1918. № 12

161. Петров Н. И. Новонайденные в Киеве византийско-русские перегородчатые эмали XII в. // *Исторический вестник*. 1888. № 8. С. 390-392
162. Петров Н. И. Новооткрытый альбом видов и рисунков достопримечательностей Киева 1657 г. // *Труды Киевской Духовной Академии*. 1905. № 7. С. 431-472
163. Петров Н. И. Новооткрытый киевский проповедник второй половины XVII в. (Варлаам Ясинский) // *Труды Киевской Духовной Академии*. 1892. № 10. С. 305-312
164. Петров Н. И. Новоткрытый список «Палинодии» Захарии Копыстенского // *Труды Киевской Духовной Академии*. 1884. № 6. С. 144-197
165. Петров Н. И. О внешнем виде Св. Иоанна Златоуста // *Труды Киевской Духовной Академии*. 1907. № 7. С. 573-588
166. Петров Н. И. О внутреннем состоянии базилианского ордена в XVIII в. // *Волынские епархиальные ведомости*. 1870. № 12-15
167. Петров Н. И. О внутреннем состоянии базилианского ордена в XVIII веке // *Волынские епархиальные ведомости*. 1870. № 12-15
168. Петров Н. И. О водворении иезуитов в Испании и распрях их с доминиканцами // *Труды Киевской Духовной Академии*. 1869. № 3. С. 404-450
169. Петров Н. И. О двух древних памятниках упраздненного Киево-Межигорского монастыря // *Киевские епархиальные ведомости*. 1884. № 6, 7
170. Петров Н. И. О древних изображениях Св. Владимира // *Труды Киевской Духовной Академии*. 1888. № 7. С. 403-426
171. Петров Н. И. О духовных драмах св. Димитрия Ростовского. К., 1910. 24 с.
172. Петров Н. И. О золотой медали князя К. К. Острожского // *Археологически известия и заметки Московского археологического общества*. 1899. № 3-5. С. 99-102
173. Петров Н. И. О медали великого князя киевского Ярополка Владимировича // *Труды Киевской Духовной Академии*. 1892. № 3. С. 510-512
174. Петров Н. И. О миньятюрах греческого Никомидийского Евангелия XII в. в сравнении с миниатюрами Евангелия Гелатского монастыря XI в. // *Труды Пятого археологического съезда в Тифлисе*. Москва. 1887
175. Петров Н. И. О некоторых змеевиках, энколпионах и образках, найденных в Киевской губернии и вообще на юге России // *Археологические известия и заметки*. Москва. 1898. № 5/6
176. Петров Н. И. О некоторых монетах, приписываемых Ярославу Мудрому // *Киевская старина*. 1890. № 12. С. 507-510

177. Петров Н. И. О новом росписании стен Великой Церкви Киево-Печерской лавры // *Труды Киевской Духовной Академии*. 1901. № 2. С. 227-296
178. Петров Н. И. О новооткрытой киевской монете XVI века // *Сборник Харьковского историко-филологического общества*. Харьков, 1908. Т. 8. С. 74-81
179. Петров Н. И. О новых археологических открытиях в г. Киеве и особенно о новооткрытых фресках Киево-Софийского собора. *Труды IX АС в Вильне, 1893*. Т. II. М., 1897. Протоколы. С. 53
180. Петров Н. И. О положении архивного дела на Украине // *Віра і держава*. К., 1918. №№: 17, 18
181. Петров Н. И. О происхождении и значении змеевиков // *Сборник снимков с предметов древности, находящихся в г. Киеве в частных руках*. К., 1891. Вып. 3-4
182. Петров Н. И. О происхождении и составе славяно-русского печатного Пролога (Иноземные источники). Докторская диссертация // *Труды Киевской Духовной Академии*. 1875. № 4-9
183. Петров Н. И. О происхождении и составе славяно-русского печатного Пролога (Иноземные источники). К., 1875. 334 с.
184. Петров Н. И. О работах по описанию архива Киевской Духовной Консис-тории // *Древности. Труды имп. Московского Археологического общества*. М., 1910. Т. XXII. Вып.1. С. 171-193.
185. Петров Н. И. О росписании стен и вообще об украшении Киево-Владимирского собора // *Труды Киевской Духовной Академии*. 1899. № 5. С. 17-42. № 6. С. 263-286. № 7. С. 289-320
186. Петров Н. И. О Свято-Духовской церкви Киево-Братского монастыря // *Киевская старина*. 1906. № 3/4. С. 68-70
187. Петров Н. И. О словесных науках и литературных занятиях в Киевской академии от начала ее до преобразования в 1819 г. // *Труды Киевской Духовной Академии*. 1866. № 7. С. 305-330. № 11. С. 343-388. № 12. С. 552-569. 1867. № 1. С. 82-118. 1868. № 3. С. 465-525
188. Петров Н. И. О собирании древних документов по русской истории и письменности у киевского домовладельца П. С. Соломки // *Киевское слово*. 1891. № 1155
189. Петров Н. И. О степени самобытности украинской литературы // *Киевлянин*. 1881. № 64.
190. Петров Н. И. О судьбе вена Константина Великого в Русской церкви // *Труды Киевской Духовной Академии*. 1865. № 12. С. 471-498.
191. Петров Н. И. О южнорусских металлических вислых печатях дотатарского периода // *Труды Киевской Духовной Академии*. 1913. № 5. С. 59-73

192. Петров Н. И. О южнорусских металлических вислых печатях дотатарского периода // *Труды Киевской Духовной Академии*. 1913. № 5.
193. Петров Н. И. Об иконе св. Троицы с тремя лицами // *Записки имп. Русского археологического общества*. СПб., 1888. Т. 3. Вип. 3/4
194. Петров Н. И. Об иконописном отделе выставки и рефератах о нем на 12 археологическом съезде в Харькове (1902) // *Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца*. 1903. Кн. 17. Вип. 1. С. 1-14
195. Петров Н. И. Об охране памятников киевской старины // *Слово*. К., 1918. №№: 2, 5, 6
196. Петров Н. И. Об упраздненной стенописи Великой Церкви Киево-Печерской лавры // *Труды Киевской Духовной Академии*. 1900. № 4. С. 579-610. № 5. С. 40-70
197. Петров Н. И. Об учреждении Ипатием Потием униатской капитулы во Владимире Волынском и первоначальные ее действия // *Труды Киевской Духовной Академии*. 1869. № 6. С. 498-539
198. Петров Н. И. Обзорение сделанного Киевской Академией по изучению эпохи св. Владимира // *Труды Киевской Духовной Академии*. 1888. № 6. С. 254-299
199. Петров Н. И. Описание рукописей Церковно-Археологического Музея при Киевской Духовной Академии / Н. И. Петров. Киев: Тип. С. Т. Еремьева // *Из журнала «Труды Киевской духовной Академии»*. 1874, 1875, 1876, 1877, г. г.: Выпуск I. 1875. [4], 280, [2] с.; Выпуск II. 1877. С. 281-542; Выпуск III. 1879. С. 543-783, VI с.
200. Петров Н. И. Описание путешествия иеромонаха Рыхловского Николаевского монастыря Сильвестра и Никодима в Царьград и Иерусалим в 1777 году // *Труды Киевской Духовной Академии*. 1883. № 5. С. 192-204
201. Петров Н. И. Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской Духовной академии. К.: С. Еремеев, 1875. Вып. 1. [4]+280+[2] с.; К. : Тип. В. Давиденко, 1877. Вып. 2. С. 281-542; К. : Тип. В. Давиденко, 1879. Вып. 3. С. 543-683+CVI с.
202. Петров Н. И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. Вип. 1. Москва. 1892. 321. Вип. 2. Москва. 1897. 294 С. Вип. 3. Москва. 1904. 308 с.
203. Петров Н. И. Описание энколпионов, крестиков и образков, принадлежащих Церковно-археологическому Музею при Киевской Духовной академии // *Сборник снимков с предметов древности, находящихся в г. Киеве в частных руках*. К., 1891. Вып. 5
204. Петров Н. И. Опыт реставрации плана Киева в Тератургиме А. Кальнофойского 1638 года // *IP НБУВ*. Ф. I, спр. 6578. Арк. 1-26 (датована 18. 1. 1917), спр. 11067; публ. : Петров Н. И. Опыт реставрации плана Киева в

- «Тератургиме» А. Кальнофойского 1638 года, с таблицей рисунков // *Известия отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук*. 1918. Т. XXIII. Кн. 1
205. Петров Н. И. Отрывок из акта Луцкого Ставропигиального Братства о рукоположении в епископский сан номината Луцкой епархии Дионисия Жабокритского // *Волынские епархиальные ведомости*. 1868. № 21
206. Петров Н. И. Отчеты Церковно-археологического общества при Киевской Духовной академии. К., 1873-1915
207. Петров Н. И. Очерк истории базилианского ордена в бывшей Польше // *Труды Киевской Духовной Академии*.. 1870: № 5. С. 428-494. № 8. С. 373-436. № 11. С. 343-409. 1871: № 2. С. 295-374. № 5. С. 225-317. № 6. С. 480-554. № 7. С. 118-189. 1872: № 1. С. 3-85. № 2. С. 161-272.
208. Петров Н. И. Очерк истории базилианского ордена в бывшей Польше. К., 1872. 675 с.
209. Петров Н. И. Очерк истории православной духовной школы на Волыни // *Труды Киевской Духовной Академии*.. 1867. № 2. С. 180-242
210. Петров Н. И. Очерки истории украинской литературы XIX стол-тя / Н.И. Петров. К., 1884. 457+XVс.
211. Петров Н. И. Переписка Киевского митрополита Серапиона Александровского с разными лицами // *Киевские епархиальные ведомости*. 1886. №№.13-15, 18, 19, 22-24
212. Петров Н. И. Письма Киевского митрополита Самуила Миславского к высочайшим особам и другим лицам // *Труды Киевской Духовной Академии*. 1884. № 3. С. 621-631
213. Петров Н. И. Письма преосвященного Филарета (Филаретова) епископа Рижского и Митавского к протоиерею П. Г. Лебединцеву 1872-1882 гг. // *Труды Киевской Духовной Академии*. 1914. № 6-8. 1916. № 1
214. Петров Н. И. Плач Малой России о ляхоборцах 1719-1720 гг. Феофана Трофимовича // *Киевские епархиальные ведомости*. 1865. № 18 (*редакція КЕВ зробила мовну корекцію пам'яток і на цій підставі М. Максимович заперечував автентичність пам'ятки*)
215. Петров Н. И. Подлинность поучения преп. Феодосия Печерского о питии и чашах тропарных и о казнях Божиих // *Известия отделения русского языка и словесности имп. Академии Наук*. 1897. Т. 2. Вип. 3. С. 783-785
216. Петров Н. И. Подолие. Историческое описание. СПб., 1891. 264 с.
217. Петров Н. И. Поездка в Румынию архимандрита Антонина Капустина // *Новое время*. 1880. № 1482
218. Петров Н. И. Показание киевского игумена Феодосия Васьковского о положении киевских мещан до Богдана Хмельницкого // *Киевские епархиальные ведомости*. 1874. № 4

219. Петров Н. И. Попечительность Киевского митрополита Филарета о материальном обеспечении сельского духовенства Киевской епархии // *Труды Киевской Духовной Академии*. 1885. № 7. С. 435-459
220. Петров Н. И. Послание Леонтия Карповича к афонским подвижникам 1619 года // *Литовские епархиальные ведомости*. 1894. № 26
221. Петров Н. И. Последняя моя встреча с А. М. Лазаревским. 3 апреля 1902 г. // ИР НБУВ. Ф. I., Спр. 6577 (рукопис) = *Киевское слово*. 1902. 5 апреля. № 5118 (публикация).
222. Петров Н. И. Преосвященный Феодосий, епископ Оренбургский и Тургайский // *Труды Императорской Киевской Духовной Академии*. 1914. Ноябрь. Кн. XI. С. 245-258
223. Петров Н. И. Преосвященный Филарет Рижский как первый председатель Церковно-Археологического Общества // *Труды Киевской Духовной Академии*. 1882. № 5. С. 58-73
224. Петров Н. И. Преподобный Иов Залізо, ігумен Почаївський й місцеві святі української церкви // *Слово*. К., 1918. № 35
225. Петров Н. И. Преподобный Герасим Вологодский и Гнилецкий или Глушецкий монастырь близ Киева // *Церковные ведомости*. 1904. № 11
226. Петров Н. И. Преподобный Иов Железо, игумен Почаевский, как духовный писатель // *Странник*. 1883. № 8-10
227. Петров Н. И. Про різьблену панагію у Звіринецьких печерах, що нібито належала Київському митрополиту Михайлу // *Записки історико-філологічного відділу Української Академії Наук*. 1919. Кн. 1. С. 114-116
228. Петров Н. И. Протоиерей И. И. Вознесенский. Некролог // *Исторический вестник*. 1911. № 2
229. Петров Н. И. Рефераты на Шестом археологическом съезде в Одессе, имеющие отношение к духовной науке. *Труды Киевской Духовной Академии*. 1885. № 1. С. 84-109. № 2. С. 222-255. № 3. С. 371-383
230. Петров Н. И. Речь в день поминовения Киевской академии ее основателей, благодетелей, начальников, учившихся в ней: 31 декабря // *Труды Киевской Духовной Академии*. 1871. № 1. С. 191-204
231. Петров Н. И. Рукописная «четья» 1397 года западнорусского происхождения // *Русский филологический вестник*. 1881. № 3. С. 53-57
232. Петров Н. И. Рукописные заметки на полях книги «Мир человека с Богом» Иннокентия Гизеля, киевской печати 1669 года // *Киевская старина*. 1892. № 1. С. 148-154
233. Петров Н. И. Святой князь Никола Святоша и Троицкая церковь над св. вратами Лавры. *Слово*. К., 1918. № 27.

234. Петров Н. И. Сенатский указ Киевскому архиепископу Рафаилу Заборовскому от 16 декабря 1742 года в ответ на его ходатайство о восстановлении некоторых прав южнорусского духовенства и Киевской академии // *Киевская старина*. 1905. № 9. С. 112-15
235. Петров Н. И. Сорокинско-Филаретовская коллекция русских икон // *Искусство*. 1913. № 2. С. 55-90. № 3. С. 115-149
236. Петров Н. И. Списки студентов и профессоров Киевской академии с 1736/37 по 1757/58 учебные годы // *Труды Киевской Духовной Академии*. 1914. № 5. С. 104-121
237. Петров Н. И. Старинные южнорусские гравировальные доски типографий Киево-Печерской, Ильинской Черниговской и Почаевской // *Искусство в Южной России*. 1914. № 3/4. С. 89-97
238. Петров Н. И. Тридцатилетие Церковно-исторического и археологического Общества при Киевской Духовной Академии // *Труды Киевской Духовной Академии*. 1903. № 1. С. 134-151
239. Петров Н. И. Указатель Церковно-Археологического Музея при Киевской Духовной Академии. К., 1880. 60 с.
240. Петров Н. И. Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. Изд. 2-е, испр. и доп. К.: Тип. Имп. ун-та св. Владимира, 1897. 292 с.
241. Петров Н. И. Украинская Академия. По поводу годовичного акта в Киевской Духовной Академии 26 сентября (9 октября) 1918 г. *Слово*. К., 1918. № 8
242. Петров Н. И. Украинская старина. Киевская икона Пресвятой Богородицы Пирогощая // *Слово*. К., 1918. № 32
243. Петров Н. И. Украинские вечерницы и гадания на Екатерину и Андрея // *Слово*. К., 1918. № 55
244. Петров Н. И. Українська старовина. Святой Димитрий Ростовский как духовный и украинский писатель. *Слово*. К., 1918. № 35
245. Петров Н. И. Українська старовина. Святой Димитрий Ростовский как духовный и украинский писатель // *Слово*. К., 1918. № 35
246. Петров Н. И. Українська старовина. Святой Димитрий Ростовский как духовный и украинский писатель // *Слово*. К., 1918. 1918. № 35
247. Петров Н. И. Українська старовина. Холмская икона пресвятой Богородицы как свидетель единения Холмской русми с Украиной // *Слово*. К., 1918. № 39
248. Петров Н. И. Український філософ Г. С. Сковорода // *Слово*. К., 1918. № 35

249. Петров Н. И. Устав Дубенского Супрасльського монастиря 1624 года // *Волинские епархиальные ведомости*. 1869. № 15
250. Петров Н. И. Ученые труды по исследованию новооткрытых в Киеве Зверинецких пещер Эртеля и Каманина // *Известия отделения русского языка и словесности имп. Академии Наук*. 1917. Т. 23. Кн. 1. С. 65-88; 1917. Т. 22, № 2. С. 227-255
251. Петров Н. И. Холмская икона пресвятой Богородицы как свидетель единения Холмской Руси с Украиной. *Слово*. К., 1918. №39
252. Петров Н. И. Холмская Русь. Исторические судьбы Русского Зарубежья. СПб., 1887. 216, 62 с.
253. Петров Н. И. Холмский музей церковных древностей // *Киевская старина*. 1893. № 10. С. 155-157
254. Петров Н. И. Храмовый праздник Киевского Златоверхо-Михайловского монастыря // *Слово*. К., 1918. № 42
255. Петров Н. И. Храмовый праздник Киевской Андреевской церкви // *Слово*. К., 1918. № 60
256. Петров Н. И. Черниговский Спасо-Преображенский собор и его архитектурные особенности // *Труды Киевской Духовной Академии*. 1917. № 1
257. Петров Н. И. Черниговское зодчество XI-XII веков. К., 1915
258. Петров Н. И. Чествование памяти св. Владимира на юге Руси и в частности в Киеве // *Труды Киевской Духовной Академии*. 1888. № 7. С. 594-616
259. Петров Н. И. Что сделал Киевский митрополит Петр Могила для украшения великой церкви Киево-Печерской лавры? // *Киевская старина*. 1900. № 3. С. 145-147
260. Петров Н. И. Школьный стихотворный опыт в Киевской Академии времен 1719-1720 гг. // *Киевские епархиальные ведомости*. 1865. № 18
261. Петров Н. И. Южнорусские металлические вислые печати дотатарского периода // *Чтения в ЦИАО*. 1913. Вип. 11. С. 59-73
262. Петров Н. И. Японская коллекция в ЦАМ при КДА // *Киевские епархиальные ведомости*. 1881. № 12

3. Інші опубліковані матеріали, спогади, праці сучасників і колег М. І. Петрова

263. «Люблю Академию и всегда буду действовать во имя любви к ней». (Письма профессора Киевской духовной академии Д. И. Богдашевского к А. А. Дмитриевскому) Вступительная статья, публикация и примечания Н. Ю. Суховой / *Вестник Православного Свято-Тихоновского университета. II: История. История Русской Православной Церкви*. 2013. Вып. 5 (54). С. 75-107

264. 150-летие Костромской духовной семинарии (1747-1897 гг.) / Сост. И. Я. Сырцов. Кострома, 1897. 91 с.
265. Авсеенко В. Г. Школьные годы. Отрывки го воспоминаний. 1852-1863. *Исторический вестник*. 1881. Т. IV. С. 707-734
266. Алфавитный список священников и диаконов Костромской епархии с показанием церквей, при которых каждый из них состоит на службе. Кострома, 1879. 86 с.
267. Алфавитный список церквей Костромской епархии с показанием имен и фамилий священников и диаконов. Кострома, 1871. 204 с.
268. Андрей Шептицький, митр. Мої спомини про предмет музейних збірок. *Двадцятьпять-ліття Національного музею у Львові. Збірник під ред. І. Свенціцького*. Львів, 1930
269. Антоний (Храповицкий Алексей Павлович). Отчет по Высочайше назначенной ревизии КДА в марте-апреле 1908 г. Почаев, 1909
270. Архіви, колекції та зібрання державних, громадських та релігійних установ у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : путівник / НАН України, Нац. б-ка України імені В.І. Вернадського, Ін-т рукопису; ред. кол.: Л.А. Дубровіна (голова), Г.В. Боряк, Н.М. Зубкова [та ін.]; автори-уклад.: О.П. Бодак, О.С. Боляк, С.О. Булатова [та ін.]. К., 2015. 328 с.
271. Беляев И, прот. Статистическое описание соборов и церквей Костромской епархии. СПб., 1863
272. Беляшевский Н. Церковно-археологический музей при Киевской Духовной Академии. Киевская старина. 1898. Том 63. Октябрь. С. 62-72
273. Біднов В. О. Спогади про Миколу Петрова (3 нагоди сорокових роковин видання його «Очерков истории украинской литературы XIX в. ». *Літературно-науковий вістник*. 1924. № 11. С. 125-137
274. Брадке Е. Ф., фон. Автобиографические записки. Русский Архив. 1875. Кн. 1. №№: 1, 3 = <http://www.famhist.ru/famhist/klasson/kpg.pdf>
275. Бродович И. Тридцатилетие Церковно-археологического музея при Киевской Духовной Академии. *Труды Киевской Духовной Академии*. 1903. № 2. С. 231-253
276. Вернадський В. Про заснування Української Академії наук. *Вісник Національної Академії наук України*. 1998. № 11-12
277. Володин. В плену. *Киевская мысль*. 1910. 9 октября. № 279
278. Воспоминания Екатерины Петровны Кудрявцевой о ее отце, бывшем профессоре Киевской духовной академии Петре Павловиче Кудрявцеве (Публикация и примечания В. В. Буреги и М. Л. Ткачук). *Труды Киевской Духовной Академии*. 2017. № 27. С. 178-199

279. Высокопреосвященный архиепископ Иероним Экземплярский. (1836-1905). Биограф. очерк, некоторые ст. и несколько проповедей усопшего владыки. Киев: тип. т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1906. 344, 702 С
280. Гедеон (Покровский), еписк. Мои избранные воспоминания. *Кормчий*. 1913. № 26-39
281. Гермоген (Доброхотов), еписк. Мое прошлое. СПб., 1909
282. Городецкий И. Краткие биографические и библиографические сведения о Н. И. Петрове. *Всемирная иллюстрация*. 1890. 13 октября. № 1134
283. Грушевський М. Исторична секція Академії наук. *Україна*. 1926. № 1
284. Грушевський М. Науково-дослідча кафедра історії України в Києві. *Україна*. 1925. № 5. 1928. № 4
285. Грушевський М. Спомини. Публікація та примітки С. Білоконя. Київ. 1988. № 12. С. 116-139
286. Грушевський М. Українське наукове товариство в Києві й його наукове видавництво. *Записки УНТ в Києві*. К., 1908. Кн. 1. С. 3-16
287. Дашкевич Н. П. Отзыв о сочинении г. Петрова «Очерки истории украинской литературы XIX столетия». *Отчет о XXIX присуждении наград графа Уварова*. СПб., 1888. С. 37-301
288. Дванадцять листів о. Андрея Шептицького до матері / упоряд. Г. Меріам-Лужницький. Львів : Світ, 1994. 80 С. = <http://mykhailivka.org/articles/2015-05-11/79/mitropolit-andrej-sheptitzkij.html>
289. Дванадцять листів о. Андрея Шептицького до матері [Текст] / упоряд. Г. Меріам-Лужницький. Філадельфія, 1982. 72 с.
290. Дмитриевский А. А. Епископ Порфирий Успенский, как инициатор и организатор первой духовной миссии в Иерусалиме, и его заслуги на пользу православия и в деле изучения христианского Востока. С. Петербург. Типография В. Киршбаума, 1906= Дмитриевский А.А. Епископ Порфирий (Успенский) как инициатор и организатор первой Русской Духовной миссии в Иерусалиме, и его заслуги на пользу Православия и в деле изучения христианского Востока. [Репр. изд.]. Москва О-во сохранения лит. наследия, 2006.
291. Дорошенко Д. І. Мої спомини про давнє-минуле: 1901-1914 роки. Вінніпег, Манітоба: Тризуб, 1949. 167 с.
292. Духовно-учебные заведения ведомства Святейшего Правительствующего Всероссийского синода. СПб., 1899
293. Записка о построении нового здания для Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии и учреждении ее штатов. *Искусство в Южной России. Искусство. Живопись. Графика Художественная печать*. 1914. № 1/2. С. 84-85

294. Записка о преобразовании Церковно-Археологического Общества при Киевской Духовной Академии в Церковно-историческое и археологическое общество при Киевской Духовной академии. *Труды Киевской Духовной Академии*. 1901. № 12. Прил. С.9-17
295. Записка председателя Церковно-археологического Общества при Киевской Духовной Академии епископа Димитрия, заслушанная с Вобрании Общества 9 октября 1900 года. *Труды Киевской Духовной Академии*. 1901. № 12. Прил. С. 18-30
296. Записки історичної і філологічної секцій Українського Наукового Товариства в Києві / [ред. кол. О. Грушевський, О. Левицький, М. Мочульський]. Кн. XVII. Київ : Друкарня УНТ, 1918. 104 с.
297. Записки Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук. Київ : Печатня вид. т-ва "Друкарь". Кн. 1. 1919. С.LXXIX-LXXXII, LCIV
298. Заслужені для української науки та українства діячі що померли в роках 1918-1923. *Україна*. 1924. Кн. 1/2
299. Извлечения из журналов Совета Киевской Духовной Академии. К., 1885-1910
300. К 50-летию проф. Н. И. Петрова. *Русский паломник*. 1890. 27 октября. № 43
301. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874-1885). Т. 1. К., 1994. 648 с.
302. Кондаков Н. П. Иконы Синайской и Афонской коллекций преосвященного Порфирия. СПб., 1902. 54 с.
303. Кораллов Ф. В. Церковно-археологический музей при Холмском православном Свято-Богородицком братстве. Опыт краткого очерка истории музея в связи с сведениями об археологической науке вообще и с указанием того, что особенно важного и интересного можно увидеть в Холмском церковно-археологическом музее при Братстве. Холм, 1911. 36 с.
304. Корольков И. Н. Преосвященный Филарет (Филаретов) епископ Рижский как ректор Киевской Духовной Академии. К., 1882
305. Корсунский И. Н. Святитель Филарет, митрополит московский. Его жизнь и деятельность на московской кафедре по его проповедям, в связи с событиями и обстоятельствами того времени (1821-1867 гг.). Харьков, 1894
306. Корсунский И. Филарет, митрополит Московский в своих Катихизиса. Москва. 1883
307. Лашкарев П. А. Церковно-археологические очерки, исследования и рефераты. К., 1898
308. Лебедев А. Рукописи Церковно-археологического музея Императорской Киевской Духовной Академии. Саратов, 1916. 478 С

309. Муравьев А. Н. Описание предметов древности и святынь, собранных путешественником по святым местам. К., 1872. 76 с.
310. Муравьев А. Письмо из Киева. Москва: Типография В. Готье, 1859. 26 с.
311. Нечуй-Левицький І.С. Хмари. І.С. Нечуй-Левицький. Збір. творів: В 10 т. К.: Наук. думка, 1965-1968. Т.2. С. 5-387
312. Общие собрания съезда: I. (11 декабря утром). Труды Второго археологического съезда в Санкт-Петербурге. СПб., 1881. Вып. 2. С. 60-61
313. Отчет за 1897 г. *Труды Киевской Духовной Академии*. 1898. № 3. С. 1, 18
314. Отчет ЦАО за 1899 г. *Труды Киевской Духовной Академии*. 1900. № 4. С. 22
315. Отчет ЦАТ за 1889 г. *Труды Киевской Духовной Академии*. 1890. № 7. С. 492
316. Отчет церковно-археологического общества при Киевской дух. академии за 1885 год. К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1886. 28 с.
317. Отчет ЦИАО за 1901 г. *Труды Киевской Духовной Академии*. 1902. № 4. С. 18
318. Отчет ЦИАТ за 1915 г. *Труды Киевской Духовной Академии*. 1916. № 5/6. Прил. С. 1-14
319. Пархоменко В.А. Отчет и. д. члена-делопроизводителя о деятельности Комитета в третий год существования; Отчет и. д. члена-делопроизводителя о деятельности Комитета в четвертый и пятый годы существования. *Труды Полтавского церковного историко-археологического комитета*. Выпуск третий. Полтава: Электрическая типография Г.И. Маркевича, 1912. С. 204-213
320. Певницкий В. Ф. Мои воспоминания. Студенческие годы. 1851-1855. К., 1911
321. Петро Павлович Кудрявцев (1868-1940) / Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського. Т. 2 : Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. Кн. 2 : Листування: Д-Я. Ч.1 : Д-Н / НАН України, КоміС. з наук. спадщини акад. В. І. Вернадського, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т історії України, Рос. акад. наук ; [уклад.: О. С. Онищенко, Л. А. Дубровіна, Н. М. Зубкова та ін. ; редкол.: А. Г. Загородній та ін.]. К. 2012. С. 388-423
322. Покровский Н. В. Краткий очерк ученой деятельности. СПб., 1909
323. Покровский Н. В. Церковно-археологический музей Санкт-Петербургской Духовной Академии. СПб., 1909
324. Помяловский Н. Г. Очерки бурсы. К., 1982. 182 с.
325. Порфирий, епископ Чигиринский [Успенский]. Книга бытия моего. Дневники и автобиографические записки епископа Порфирия Успенско-

- го. В 8 т. Т. 8. Годы 1861-1885 / Издание Императорской Академии Наук под ред. П.А. Сырку. СПб., 1902. С. 83
326. Правда о Киевской Духовной Академии. Вынужденный ответ на изданную архиепископом Волынским Антонием брошюру «Отчет по высочайше назначенной ревизии Киевской духовной академии в марте и апреле 1908 года». К., 1910
327. Пространный христианский катехизис Православной Кафолической Восточной церкви'-офіційний катехізіс Руської православної церкви. (Див. про історію сучасних Петрову редакцій Катехізісу: Корсунській, Иван. Филареть, митрополитъ Московскій въ своихъ Катихизисахъ. М., 1883
328. Протоколы заседаний Совета Киевской Духовной Академии. К., 1874-1912
329. Профессор Московской Духовной Академии П. С. Казанский и его переписка с архиепископом Костромским Платоном [Фивейским]. Богословский вестник. 1912. № 6. С. 274-290
330. Профессор Петр Александрович Лашкарев. *Труды Киевской Духовной Академии*. 1899. № 9. С. 126-131
331. Прощание ректора Киевской Духовной Академии преосв. Димитрия (Ковальницького) с Академией. К., 1902
332. *Редин Е. К.* Профессор Н. И. Петров: По поводу исполнившегося тридцатилетия его ученой деятельности. *Археологическая летопись Юго-Западной России*. 1904. №№: 4-5 = Редин Е. К. Профессор Н. И. Петров. К., 1905
333. Речь и Отчет на торжественной собрании Киевской Духовной Академии. К., 1874-1910
334. Рибинський В. До історії Київської духовної академії. Курс 1887-1891 рр. Спогади. *Хроніка – 2000*. Вип. 17/18. К., 1997. С. 154-180
335. Руткевич П., прот. Мои воспоминания о Киевской Академии. *Киевские епархиальные ведомости*. 1915. № 12-13
336. Сахаров И. П. Записка для обозрения русских древностей. СПб.: Типография Якова Трея, 1851. 80 с.
337. Свенціцький І. Українська старовина в Київському Церковно-археологічному музеї. *Записки історико-філологічної секції Українського наукового товариства в Києві*. К., 1918. Кн. 17. С. 87-91
338. Смирнов Ф. А. Описание коллекции древних русских икон, приобретенных Церковно-археологическим Музеем. К., 1883
339. Список начальников, наставников и студентов Киевской Духовной Академии с первого по 25-ый курс (1819-1869). К., 1869

340. Т.Ф. Страничка из тридцатилетней истории Церковно-исторического и археологического Общества при Киевской Духовной академии. *Труды Киевской Духовной Академии*. 1903. № 1. С.152-158
341. Терновский Ф. А. Собрание церковных древностей на Афоне, в Дрездене и Берлине. *Чтения в церковном Обществе при КДА*. К., 1883. Вып.1; окр.: К., 1882
342. Титов Ф. И. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Отд. 3. 1796-1869 гг. К., 1910-1915. Т. 1-5
343. Титов Ф. И. Киево-софийский кафедральный протоиерей Петр Гаврилович Лебединцев. *Труды Киевской Духовной Академии*. 1897. № 1. С. 133-176
344. Титов Ф. И. Киевская Духовная Академия в ее трехвековой жизни и деятельности (1615-1915): Историческая записка. К., 1915
345. Титов Ф. И. Стара вища освіта в Київській Україні XVI-поч. XIX ст. К., 1924
346. Титов Ф. И. Страничка из тридцатилетней истории Церковно-исторического и археологического общества при Киевской Духовной Академии. *Труды Киевской Духовной Академии*. 1903. № 1. С. 152-158
347. Трипольский Н. Н. К истории древнего православного Почаевского монастыря на Волыни / Н. Н. Трипольский. Почаев: [б. в.], 1896
348. Труды Первого Археологического съезда в Мокве 1869 г. М., 1871
349. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Каменец-Подольский, 1891. Вип. 5. С. 245
350. Труды Третьего Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. К., 1878. Т. 1
351. Устав Церковно-археологического Общества при Киевской Духовной Академии. *Труды Киевской Духовной Академии*. 1873. № 1. С. 149-154
352. Устав Церковно-археологического Общества при Киевской Духовной Академии. К., 1882. 8 с.
353. Устав Церковно-исторического и археологического Общества при Киевской Духовной Академии. *Труды Киевской Духовной Академии*. 1901. № 12 прил. С. 1-8
354. Фоменко К. Мои воспоминания о Памфиле Даниловиче Юркевиче. *Труды Киевской Духовной Академии*. 1911. № 12
355. Фотинский О., Бурчак-Абрамович Н. Краткое описание предметов древности, поступивших в Волынское епархиальное древлехранилище от 1 августа 1894 по 1 ноября 1898 года.– Почаев, 1899.– Вып. 3
356. Франко І. Н. І. Петров: Описання рукописних збірок, знайдених в місті Києві. Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. Л.

1898. Т. XXV. Кн. V. С. 23-26 = Франко І.Я. Додаткові томи до зібрання творів у 50-и томах. К.: Наукова думка, 2010. Т. 54. С. 98-102
357. Церковно-археологические учреждения. Зодчий. 1904. Вып. 32. С. 365
358. Чтения в Церковно-историческом и археологическом обществе при Киевской Духовной Академии. 1904. Вып.5. С.44
359. Чтения в церковном обществе при Киевской Духовной Академии. Вып. 1-14. Киев, 1883-1916
360. Щ(ербаківський) Д. Микола Йванович Петров (1840-1921) (Некролог). *Збірник секції мистецтв Українського наукового товариства в Києві*. К., 1921. Т.1. С.134-136
361. Юбилей киевского проф.Н. И.Петрова. *Исторический вестник*. 1910. № 12. С.1208-1209
362. Юбилей профессора Н. И. Петрова. *Киевская мысль*. 1910. 9 октября. № 279
363. Ювілей 45-літньої діяльності проф. М. І. Петрова. Діло. 1910. № 237

ЛІТЕРАТУРА

4. Монографії, статті, розвідки, публікації

364. 10-ліття смерті академіка Миколи Петрова. *Дзвони (Львів)*. 1931. Ч. 4.5. С. 297
365. 250-лет Костромской епархии. Кострома, Мюнхен, 1994. 96 с.
366. Piper F. Einleitung in die monumentale Theologie. Berlin, 1867
367. Schwarze, Alexis. Piper, Ferdinand Karl Wilhelm. Allgemeine Deutsche Biographie, herausgegeben von der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Band 53 (1907), S. 64–69 = https://de.wikisource.org/w/index.php?title=ADB:Piper,_Ferdinand_Karl_Wilhelm&oldid=2512607
368. Temčinas S. L'integrazione culturale del Granducato Lituano e nel Regno di Polonia: la tradizione libraria cirillica in rus'ka mova e i testi in polacco dei tatars di Lituania. *Slavica Ambrosiana*. 2015. Vol. 5. P. 3-15
369. The Secretum Secretorum and the Muscovite Autocracy. *Pseudo-Aristotle: The Secret of Secrets. Sources and Influences. Ed. by W. F. Ryan and Ch. B. Schmitt*. London : Warburg Institute, University of London, 1983. P. 114-123
370. Toscano S. Il 'secretum' del Secretum Secretorum antico-russo. *Forma formans: Studi in onore di Boris Uspenskij*. Eds. S. Bertolissi, R. Salvatore. Napoli: M. D'Auria, 2010. Vol. 2. P. 231-241
371. Академік Микола Іванович Петров : 327 назв укр. та рос. мовами. Біобібліографічний список ДНТБ України № 6830. Укладач: Н. О. Бевз. К., 2017. 26 с.

372. Академік Микола Іванович Петров. 1840-1921. Бібліографія. Упор. В. Л. Микитась, Н. Д. Микитась. К., 1994. 77 с.
373. Акишин С. Ю. Последний период жизни и судьба научного наследия профессора Киевской духовной академии А. А. Дмитриевского. *Труды Киевской Духовной Академии*. № 15. 2011. С. 258-259
374. Александрова Г. Перша історія нової української літератури: компаративні орієнтири. *Слово і Час*. 2009. № 2. С. 82-91
375. Алексеева Л. С. Деятельность церковных музеев по сохранению историко-культурного наследия (на примере Сибири). Диссертация на соискание уч. степ. канд. культурологи. Кемрово, 2018. 246 с.
376. Алексеева Л. С., Горбатов А. В. Деятельность церковных музеев Сибири по сохранению историко-культурного наследия. *Вестник Томского государственного университета. Культурология и искусствоведение*. 2018. № 32. С. 101-108
377. Алексеева Л. С., Горбатов А. В. Церковный музей в дореволюционный период: этапы и факторы становления. *Вестник Кемеровского государственного университета*. 2018. № 2. С. 5-10
378. Ананасова Л. Біля витоків Київського церковно-археологічного музею. *Могілянські читання 2002*. К., 2003. С. 21-33
379. Ананьев В. Г. История зарубежной музеологии: Учебно-методическое пособие. СПб., 2014
380. Ананьева Т. Б. Между божественным и профанным: забытая находка 1830-х годов – киевский «Крест» Апостола Андрея Первозванного. *Софія Київська: Візантія. Русь. Україна*. 2013. Вип. 3: Присвячено 150-літтю з дня народження Єгора Кузьміча Редіна (1863-1908). С. 256-270
381. Ананьева Т. Б. Производство знаний о Киевских древностях в начале XIX в. *Наукові записки*. К., 2009. Т. 19. Кн. 1. С. 603-630
382. Андреев Г. Л. Христианская периодическая печать на русском языке 1801-1917 гг. Т. 1. Москва, 1998. 213 с.
383. Антипина Д. О. Принципы типологизации русских православных крестов : автореферат дис. ... кандидата искусствоведения. Санкт-Петербург, 2006. 24 с.
384. Антоний (Паканич), митрополит Архимандрит Антонин (Капустин) и Киевская духовная академия. *Труды Київської Духовної Академії*. 2017. № 27. С. 13-38
385. Архиепископ Бориспольский Антоний (Паканич). Церковно-археологический музей и Церковно-археологическое общество при Киевской духовной академии: история создания и обзор деятельности. *Труды Київської Духовної Академії*. 2012. № 17. С. 13-29

386. Баженов Л. В. Дослідження Волині в другій половині XIX на початку XX ст. *Велика Волинь: минуле і сучасне*. Житомир, 1993. С. 11-13
387. Баженов Л. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст. Становлення. Історіографія. Біобібліографія. Хмельницький, 1995. 256 с.
388. Бібліографія найважливіших праць академіка М. І. Петрова. *Записки історично-філологічного відділу УАН*. 1919. Кн. 1. С. LXXII-LXXV
389. Біднов В. О. Праці академіка Миколи Петрова з історії українського письменства. *Книголюб (Прага)*. 1929. № 1.2. С. 1-18
390. Білецький О. І. Іван Семенович Левицький (Нечуй). *Білецький О. І. Від давнини до сучасності*. К. : Держлітвидав УРСР, 1960. Т. 1
391. Білецький О. І. Шляхи розвитку дожовтневого українського літературознавства. *Білецький О. І. Від давнини до сучасності. У 2-х т.* К., 1960. Т. 1
392. Богданова Т. А., Клементьев А. К. «Род учёных» не погибнет на свете» (переписка из двух столиц профессора Н. Н. Глубоковского и епископа Василия (Богдашевского) 1917-1921 г.). *Вестник Екатеринбургской Духовной семинарии*. Вып. 3 (11). 2015. С. 116-167
393. Бондарець О. В. Структура музеєзнавства: актуальні проблеми розвитку науки. *Наукові записки НаУКМА*. 2017. Том 191. Теорія та історія культури. С. 72-78
394. Бурега В. В. Жизненный путь и научное наследие профессора М. Э. Поснова. *Труди Київської Духовної Академії*. 2017. № 26. С.263-277
395. Бурега В. В. Передумови та обставини відкриття Київської духовної семінарії у 1817 р. (до 200-річчя Київської духовної семінарії). *Труди Київської Духовної Академії*. 2017. № 27. С. 145-153
396. Бурлыкина М. И. Церковно-археологический музей Киевской духовной академии в системе вузовских музеев дореволюционной России. *Человек. Культура. Образование*. 2018. №2 (28). С. 83-96
397. Буслаев Ф. И. О преподавании археологии. *Труды Первого Археологического съезда в Москве*. Москва. 1871. Т. 1. С. 75-83
398. Бухальська М. А. Микола Іванович Петров і Київська духовна академія. *Київська старовина*. 2002. № 5. С. 135-141
399. Бухальська М. А. Наукова діяльність та історико-культурна спадщина Миколи Петрова (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук; Національний ун-т «Києво-Могилянська академія». К., 2006. 19 с.
400. Бухальська М. Документи про життя та діяльність академіка Миколи Петрова в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. *Студії з архівної справи та документознавства*. К., 2004. Т. 12. С. 216-221

401. Бухальська М. Микола Петров: торування шляху в історичну науку України. *Київська старовина*. 2007. № 1. С. 160-168; 2007. № 2. С. 160-170
402. Вайдахер Ф. Загальна музеологія: Посібник. Перекл. з нім. В. Лозинський, О. Лянґ, Х. Назаркевич. Львів, 2005
403. Вздорнов Г. И. История открытия и изучения русской средневековой живописи. XIX век. М., 1986. 384 с.
404. Винокур І. С., Корнілов В. В. Ю. Й. Сіцінський. *Український історичний журнал*. 1991. № 3. С. 69-74
405. Воробьев И. В. Ревизия духовных Академий 1908 года. *Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия 2: История. История Русской Православной Церкви*. С. 92-106;
406. Воробьев И. В. Реформы духовных академий 1905-1911 гг. : Дис. ... канд. ист. наук. Ярославль, 2004. 316 с.
407. Восторгов И. И. Государственная Дума и церковные школы. СПб., 1911
408. Гаврилюк С. В. Дослідження з історії Холмщини і Підляшшя (за листами М. Петрова до П. Батюшкова). *Архіви України*. 2001. №1.2. С. 32-42
409. Гаврилюк С. В. Історичні пам'ятки Волині, Холмщини та Підляшшя у дослідженнях професора М. І. Петрова. *Науковий вісник Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича: Історія*. Чернівці, 2000. Вип. 96-97. С. 172-182
410. Гаврилюк С. В. Становлення й розвиток історичного пам'яткознавства Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – початок XX ст.) Автореф. дис. д-ра іст. наук: 07. 00. 01. Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 2003
411. Гайко А. Киевский Церковно-археологический музей и его вклад в становление музейного дела в Украине. <http://mdch.kiev.ua/node/92>
412. Гейда О. Археолог та колекціонер Турвонт Кибальчич. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Історичні науки*. 2015. Вип. 134. С. 77-85
413. Георгиевский В. Т. О преподавании археологии и об устройстве епархиальных археологических музеев. *Занятия Восьмого Археологического съезда в Москве*. Москва. 1890. С. 63-65
414. Герд Л. А. Архимандрит Антонин Капустин и его научная деятельность (по материалам петербургских архивов). *Рукописное наследие русских византинистов в архивах Санкт-Петербурга*. СПб., 1999. С. 8-35
415. Гермайзе О. В. Антонович в українській історіографії. *Україна*. 1928. Кн. 5 (30). С. 17-32
416. Головащенко С. І. Як вивчалися біблійні старожитності в Київській духовній академії. *Наукові записки НаУКМА*. 2005. Т. 37. С. 61-67

417. Головащенко С. И. От изучения «библейских древностей» к становлению библейской археологии как науки: опыт Киевской духовной академии (вторая половина XIX - начало XX в.). Труды Київської Духовної Академії. № 17. 2012. С.93-102
418. Головащенко С. І. Рибінський Володимир Петрович. *Київська духовна академія в іменах: 1819-1924: енциклопедія в 2 т.* Т. 2. 2016. С. 500-503
419. Головащенко С. І. Структура викладання біблійологічних дисциплін у Київській духовній академії, її ідеологія та методика (кінець XIX – початок XX ст.). *Київська Академія*. 2009. Вип. 7. С. 44-53
420. Головащенко С. И. Изучение «библейских древностей» в Киевской духовной академии во второй половине XIX – начале XX ст.: опыт межкультурного и межконфессионального взаимодействия. *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского*, 2010, № 2. Ч. 1. С. 201-207
421. Головащенко С. И. Предыстория русской Толковой Библии в Киевской Духовной Академии («Правила для руководства при составлении объяснительных примечаний к русскому тексту Библии» А. А. Олесницкого). *Труды Київської Духовної Академії*. 2010. № 12. С. 79-91
422. Голубев С. Т. Древний план г. Киева 1638 года. К., 1898
423. Голубев С. Т. Несколько страниц из новейшей истории Киевской Духовной Академии. К., 1907
424. Голубев С. Т. О древнейшем плане города Киева 1638 г. *Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца*. Кн. 12. Киев, 1898. С. 20-96
425. Голубцов А. П. Из чтений по церковной археологии и литургике. Ч. 1. Археология. Сергиев Посад, 1918. [2], VIII, 464 с.
426. Гончарова О. М. Музеалії синематек, або про специфіку деяких експонатів музеїв кіно. *Культура України*. Випуск 49. 2015. С. 136-151
427. Горбик В. О. Петров Микола Іванович. *Енциклопедія історії України*. К., 2011. Т. 8. С. 191
428. Гордієнко Д., Домановська М. До участі Ніжинського історико-філологічного товариства в Харківському археологічному з'їзді: проблема повернення пам'яток (за листуванням Є. Редіна та М. Бережкова). *Софія Київська: Візантія. Русь. Україна*. 2013. Вип. 3. С. 119-139. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN.sskbru_2013_3_14
429. Гребенник В. Кіндрат Лохвицький як дослідник київських старожитностей. *Opus Mixtum*. К., 2015. № 3. С. 166-171
430. Губаренко М. Я., Шляхтина Л. М. Генезис и формирование музеологии в Чехии и ее влияние на отечественную научную традицию. *Вопросы музеологии*. 2 (12). 2015. С. 3-16

431. Гуменюк М. П. Петров М. І. *Українські бібліографи XIX- поч. XX ст. : Нариси про життя і діяльність*. Харків, 1965
432. Гурулева В. В. Вклад архимандрита Антонина (А. И. Капустина) в формирование коллекции Киевского Церковно-археологического музея. *Музейна справа в Україні на зламі тисячоліть*. К., 2003. С. 147-158
433. Даниленко В. Один з 45-ти. В. Дурдуківський. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-ГПУ*. 1998. № 1.2. С. 253-262
434. Деменко Л. М. Наукова періодика Київської духовної академії другої половини XIX – початку XX ст.: перші знахідки з історіографії періоду до 1919 р. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2009. Вип. 13. С. 305–314
435. Демидов, князь Сан-Донато, Павел Павлович. *Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона*. Спб, 1913. Т. 7. Стлб. 71-72
436. Демидов, Павел Павлович. *Русский биографический словарь А. А. Половцова*. Спб., 1905. Т. 6. 227-229
437. Демуз І. О. Церковно-археологічні товариства і установи України XIX – початку XX ст.: сучасна вітчизняна історіографія. *Література та культура Полісся. Сер.: Історичні науки*. 2014. Вип. 76. С. 90-106
438. Денисенко В. А. Редактори часопису «Киевские епархиальные ведомости» (1861-1917 рр.). *Збірник праць Науково-дослідного центру періодики*. Вип. 8. Львів, 2000. С. 437-445
439. Денисенко В. А. Часопис «Киевские епархиальные ведомости» в історії національно-духовного життя України (1861 – 1918 рр.). Автореф. дис. ... канд. іст. наук. К., 2004
440. Денисенко В. Часопис «Киевские епархиальные ведомости» як джерело української біографістики. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*. 2004. Вип. 13. С. 46-60
441. Дмитриев С. С. Источниковедение русской исторической журналистики: Постановка темы и проблематика. *Источниковедение отечественной истории. Сборник статей за 1975 г.* М. 1976
442. Довнар-Запольский М. Исторические взгляды В. Б. Антоновича. *Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца*. Кн. 21. Вип. 1-2. К., 1909. С. 36-37
443. Дорошкевич О. Книга українських книг. *Україна*. 1944. № 5.6
444. Дояр Л. Спецфонд Книжкової палати України (1917-1921 рр.): заборонені книгодруки з історичної галузі. *Вісник Книжкової палати*. 2018. № 7. С. 49-52
445. Друг О. Київський колекціонер Микола Леопардов (1820-1895). *Нумізматика. Фалеристика : Довідково-інформаційний журнал*. 2005. № 1. С. 36-39

446. Друг О. М. О. Леопардов – почесний член Церковно-археологічного товариства. *Могилянські читання 2002*. К., 2003. С. 189-192
447. Дурдуківський В. Микола Іванович Петров. *Записки історико-філологічної секції УНТ в Києві*. К., 1918. Кн. 17. С. 5-22
448. Епископ Хрисанф (Ретивцев). Религии древнего мира и их отношение к христианству: Историческое исследование: в 3 т. СПб., 1872, 1875, 1878
449. Єфремов С. М. І. Петров як історик української літератури. *Записки історичної і філологічної секції Українського наукового товариства у Києві*. К., 1918. Кн. 17. С. 23-40
450. Єфремов С. О. Дорогою синтезу. *Записки історично-філологічного відділу Української Академії наук*. Кн. 2-3 (1920-1922). 1923. С. 89-110
451. Життепис академіка Миколи Йвановича Петрова. *Записки історично-філологічного відділу Української Академії наук*. 1919. Кн. 1. С. LXXI-LXXXV
452. Жуковський А. Вклад Київської Духовної Академії і її «Трудів» на культурному і богословському відтинках. *Український історик*. 1988. № 01-04. С. 84-91; 1989. № 01-03. С. 50-64
453. Заднепровская Т. Н. Церковно-археологические учреждения и их роль в охране и изучении памятников церковной старины России. *Церковная археология*. 1995. Вып. 3. С. 37-40
454. Зайцева З. Спогади як джерело вивчення українського наукового руху кінця ХІХ – початку ХХ ст. (історіографія проблеми). *Історіографічні дослідження в Україні*. 2002. 11. С. 90-101
455. Заремба С. З. Нариси з історії українського пам'яткознавства. К., 2002. 204 с.
456. Заремба С. З. Українське пам'яткознавство: Історія, теорія, сучасність [Текст] : автореф. дис. д-ра іст. наук: 07. 00. 06 – К., 1996. 49 с.
457. Заремба С. Церковно-історичне та археологічне товариство в Києві. *Київська старовина*. 1995. № 1. С. 82-89
458. Здравомыслов К. Сведения о консисторских архивах и церковно-археологических учреждениях в епархиях. СПб., 1908
459. Здравомыслов К. Сведения о существующих в епархиях церковно-археологических учреждениях и консисторских архивах. Пг., 1917. 36 с.
460. Зотова К. Знаний і самобутній. До 130-річчя від дня народження М. І. Петрова. *Літературна Україна*. 1970. 28 квітня. № 33 (2730). С. 4
461. Зразюк З. З історії нумізматичної колекції Церковно-Археологічного музею при Київській духовній академії. *Український нумізматичний щорічник*. 2017. № 1. С. 132-142

462. Зуб Н. М. Лебедев Олександр Олександрович. *Енциклопедія сучасної України*: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=53537
463. Казьмирчук Григорій, Казьмирчук Марія. Декабристи і Тарас Шевченко в історико-літературних працях дослідників Шевченкового університету / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук // Шевченкознавчі студії: Збірник наукових праць. - Вип. 1(22). - К.; ВПЦ Київ. ун-т, 2019. - С.137 – 153
464. Каргер М. К. Древний Киев. Т. 1. М.-Л., Ид-во АН СССР, 1958. 580 с.
465. Кармазіна Н. Дослідник старожитностей Півдня України: Віктор Іванович Гошкевич (1860-1928). *Красзнавство*. 2013. № 3. С. 61-64
466. Карпачев М. Д. Сергей Ефимович Крыжановский – политический деятель и публицист начала XX века. *Вестник Воронежского государственного университета. Серия: История. Политология. Социология*. 2013. № 2. С. 52-59
467. Карсим І. А. Приватні колекції у зібранні Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії. *Музеї. Меценати. Колекції: Збірник наукових праць*. 2000. С. 19-22
468. Карсим І. А. Розробка проблем церковної археології на археологічних з'їздах другої половини XIX - початку XX ст. *Vita Antiqua*. 2. 1999. С. 240-246
469. Карсим І. Експозиційна робота та принципи діяльності церковно-археологічних музеїв в Україні (друга половина XIX – початок XX століття). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2002. Вип. 62. С. 13-16
470. Карсим І. Основні тенденції розвитку церковної археології у другій половині XIX - на початку XX ст. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 1999. Вип. 44. С. 24-27
471. Карсим І. Розвиток церковної археології та музейництва в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. : Дис. канд. іст. наук. : 07. 00. 01. К., 2002. 207 с.
472. Карсим І. Церковно-археологічний музей при Київській Духовній Академії (1872-1923). *Вісник прес-служби УПЦ*. Січень 2003. Вип. 16. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://pravoslavye.org.ua/index.php?r_type=article&action=fullinfo&id=6269
473. Кимеева Т. И. Музейные коллекции в контексте современных культурологических исследований. *Вестник СПбГУКИ*. № 3 (32). Сентябрь, 2017. С. 95-98
474. Клименко І. В. Петров Микола Іванович (1840-1921) – літературознавець. *Особові архівні фонди Інституту рукопису. Путівник*. К., 2002. С. 414-417

475. Коваль О. В. Роль Ю. Й. Сіцінського у становленні краєзнавчого руху на Поділлі наприкінці XIX – початку XX ст. *Уманська старовина*. 2017. № 4 [usj.udpu.edu.ua/article.view.130437](http://usj.udpu.edu.ua/article/view/130437)
476. Комарова И. И. Церковно-археологические учреждения и охрана памятников культуры в России конца XIX – начала XX века. *Археографический ежегодник за 1990 г.* Москва. 1992. С. 83-102
477. Комишанченко М. П. Українське літературознавство в другій половині XIX ст. (Огляд синтетичних праць з історії нової української літератури). *Вісник Київського державного університету. № 3. Серія філології та журналістики*. Вип. 2. К., 1961
478. Кондаков Н. П. Памятники христианского искусства на Афоне. СПб., 1902. 146 с.
479. Косів М. Митрополит Андрей Шептицький. *Науково-інформаційний вісник АН ВО України*. № 4(75) вересень-жовтень. С. 114-120
480. Костриця М. Ю. Волинське церковно-археологічне товариство та його роль у розвитку краєзнавства. *Краєзнавство*, 2005. № 1-4. С. 43-50
481. Костриця М. Ю., Жилюк С. І. Архієпископ Модест Стрельбицький – випускник Кам'янець-Подільської духовної семінарії. *Поділля і Волинь у контексті українського національного відродження*. Хмельницький, 1995. С. 276-278
482. Костромська семінарія. Офіційний сайт: <http://kods.cerkov.ru/istoriya-seminarii>
483. Крайній К. Дослідження церковної історії членами Київського Церковно-історичного та археологічного товариства 1872-1920 рр. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. К., 2003
484. Крайній К. Історики Києво-Печерської Лаври XIX – початку XX століть. К.: Пульсари, 2000. 240 с.
485. Крайній К. К. Видання Церковно-історичного та археологічного товариства при Київській духовній академії як джерело до його історії. *Труди Київської Духовної Академії*. 2012. № 17. С. 38-46
486. Крайній К. К. Єпископ Філарет (Філаретов) — перший голова Київського Церковно-археологічного музею. *Могиланські читання 2002*. К., 2003
487. Крайній К. К. Київське Церковно-історичне та археологічне товариство, 1872–1920. *Лаврський альманах: збірник наукових праць*. Випуск 4. Спецвипуск 1. К. ;, 2001. С. 3-95
488. Крайній К. Київський церковно-археологічний музей. Історія і доля. Каталог збережених пам'яток Київського Церковно-археологічного музею: 1872-1922 рр. К., 2002

489. Кузнець Т. В. «Труды Киевской Духовной Академии» як джерело вивчення історії Православної Церкви в Україні. *Література та культура Полісся*. Вип. 64
490. Кузнець Т. В. Єпископ Феодосій Олтаржевський в національно-духовному житті України кінця XIX - початку XX ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Вип. 12. Серія: Історія. С. 81-84
491. Кузьміна С. Л. Вихованці Київської духовної академії брати Лебединцеви: історичний тип і особистості. *Біографічний підхід у вивченні історії та спадщини Київської духовної академії (1819–1924)*. К., 2016. 99-121
492. Кузьміна С. Л., Педагогіка в Київській духовній академії: інституційні умови викладання. Світлана Кузьміна. *Київська Академія*. 2008. Вип. 5. С. 66-73
493. Куценко Н.А. Духовно-академическая философия в России первой половины XIX века: киевская и петербургская школы (Новые материалы). М., 2005. 138 с.
494. Куценко Н.А. Духовно-академическая философия... – С. 126, де ставиться задача включити серед інших і цю дисертацію Петрова до гуманітарної спадщини російської академічної філософсько-богословської школи
495. Лашкарев П. А. Церковно-археологические очерки, исследования и рефераты. К., 1898
496. Лебедев А. Рукописи Церковно-археологического музея Императорской Киевской Духовной Академии. Саратов, 1916. 478 с.
497. Лебедев В. Н. Роль церковно-исторических музеев в духовном просвещении народов России. *Труды Санкт-Петербургского государственного института культуры*. 2009. Т. 184. С. 344-348
498. Мандзюк-Ильницький В. Н. «Труды Киевской духовной академии» – православный богословский журнал (1860–1917 гг.): историко-типологический анализ. Канд. дисс. по спец. 10.01.10 – Журналистика. Москва, 2015. 242 с.
499. Мансветов И. Д. Об устройстве церковно-археологических музеев. Православное обозрение. – 1872. – № 2 (февраль)
500. Маньковська Р. Сучасні музейні комунікації та перспективи їх розвитку. *Краєзнавство*. 2013. № 3. С. 75-84
501. Мар'ян Л. В. Методика польових археологічних досліджень у XIX – на початку XX ст. (на прикладі Київської губернії). *Вісник Черкаського університету*. 2012. № 9 (222). С. 82-83
502. Масненко В. Самоідентифікація українських істориків у контексті становлення національної історичної думки (брати А. Л. та М. В. Стороженки, І. А. Линниченко, Д. І. Багалій). *Київська старовина*. 2002. № 6. С. 92-106

503. Микитась В. Л. Літописець Києва. *Вечірній Київ*. 1990. 13 квітня
504. Микитась В. Літературознавець, історик, археолог (М. І. Петров). *Друг читача*. К., 1990. № 16. С. 6-7
505. Михайлюк Ю. М. Погляди Миколи Петрова на соціальні процеси у Великому князівстві Литовському через призму еволюції литовсько-руської знаті. *Гуржіївські історичні читання*. 2015. Вип. 10. С. 17-20 = Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN.gurit_2015_10_7
506. Михальченко С. И. Киевская школа в российской историографии (В. Б. Антонович, М. В. Довнар-Запольский и их ученики). Москва – Брянск, 1997. 228 с.
507. Міщук С. С.І. Маслов – книгознавець, археограф рукописних книг. *Волинські історичні записки*. Том 3. 2009. С. 119-124
508. Мотуз В. М. релігійно-просвітницька, наукова та адміністративна діяльність київського протоієрея Петра Лебединцева (1819 – 1896 рр.). Автореф. дис. ... канд. іст. наук. К., 2017
509. Музичко О. Є. Діяльність професора І. А. Линниченка (1857-1926) у сфері бібліофільства, бібліографії та бібліотекознавства. *Вісник Одеського національного університету. Серія: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство*. 2008. Т. 13. Вип. 8. С. 58-69
510. Мусин А. Е. Церковная археология в ряду вспомогательных исторических дисциплин: ее место в церковной истории и общей археологии. *Вспомогательные исторические дисциплины: высшая школа, исследовательская деятельность, общественные организации*. Москва, 1994. С. 105-107
511. Мусин А., диакон. Проблемы возрождения церковной археологии в России: предмет, метод, цель. *Церковная археология*. СПб. Псков, 1995. №1. С. 13-14
512. Мусин Е. М. Церковная старина в современной России. СПб.: «Петербургское Востоковедение», 2010. 456 с.
513. Надь О. О. «Труды Киевской духовной академии» как источник для биографии митрополита Макария (Булгакова). *Труды Київської Духовної Академії*. 2016. № 25. С. 178-187
514. Надь О. О. Архимандрит Антонин (Капустин) как преподаватель обличительного богословия в Киевской духовной академии. *Труды Київської Духовної Академії*. 2017. № 27. С. 56-62
515. Наєнко Г.М. Стратегії популяризації в «Люцидарії» XVII ст. *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті академіка Леоніда Булаховського*. 2011. Вип. 15. С. 165-171
516. Некужа Петр. Из истории чешской музеологии. *Вопросы музеологии*. 2 (4). 2011. С. 65-68

517. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. К., 1995. Ч. 1: 1917-1941. 280 с.
518. Німчук В. В. «Київські глаголичні листки». К., 1993. 140 с.
519. Онопрієнко В., Реєнт О., Щербань Т. Українське наукове товариство. 1907-1921 роки. К., 1998
520. Панчук О. В. Дитинство Миколи Петрова: на шляху жо релігійного світогляду. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2002. № 5. С. 51-53
521. Панчук О. В. Діяльність Миколи Петрова щодо організації роботи Церковно-археологічного товариства. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2008. № 2. С. 167-170
522. Панчук О. В. М. І. Петров в організації колекцій Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Історія*. 2019. Вип. 2(141). С. 61-65
523. Панчук О. Діяльність М. І. Петрова у контексті еволюції Церковно-археологічного товариства та Церковно-археологічного музею на другому й третьому етапах їх існування. О. Панчук. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Історія*. 2008. Вип. 94-95. С. 111-114
524. Панчук О. Заснування церковно-археологічних музеїв при духовних академіях і у епархіях в Україні: ідея, витоки, роль М. І. Петрова. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Історія*. 2016. Вип. 4(131). С. 41-44
525. Панчук О. В. Діяльність М. І. Петрова з організації Церковно-археологічного музею. *Києвознавчі читання. Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції*. К., 2014. С. 289-292
526. Пастушенко Л. А. Петро Кудрявцев - вихованець і професор Київської духовної академії. Київська Академія. – 2010. – Вип. 8. – С. 50-64
527. Пастушенко Л. А. Архієпископ Канівський Василій (Дмитро Іванович Богдашевський): матеріали до життєпису. *Труди Київської Духовної Академії*. № 15. 2011. С. 156-166
528. Пастушенко Л. А. Петро Кудрявцев: віхи життя і творчості. *Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць*. К., 2005. Вип. 50. С. 83-93
529. Петренко А. А. Релігійно–просвітницька програма митрополита Київського і Галицького Платона (Городецького). *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 110. С. 63-67
530. Петров Николай Иванович. *Энциклопедический словарь*. Изд. Ф. Брокгауз и И. Ефрон. СПб., 1898. Т.23. Кн.45. С.463

531. Петров Николай Иванович. *Энциклопедический словарь*. Изд. Ф. Брокгауз и И. Ефрон. СПб., 1898. Т.23. Кн.45. С.463
532. Пістоленко І. О. Внесок Полтавського церковного історико-археологічного комітету у розвиток музейної справи на Полтавщині на початку ХХ століття. *Праці Центру пам'яткознавства*. Вип. 29. 2016. С. 161-175
533. Покровский Н. В. Евангелие в памятниках иконографии, преимущественно византийских и русских. СПб., 1892
534. Покровский Н. В. Очерки памятников христианской иконографии и искусства. СПб., 1900
535. Покровский Н. В. Памятники христианской архитектуры, особенно византийские и русские. СПб., 1901
536. Покровский Н. В. Происхождение древне-христианской базилики. СПб., 1880
537. Покровский Н. В. Страшный суд в памятниках византийского и русского искусства. Одесса, 1887
538. Покровский Н. В. Церковная археология в связи с историей христианского искусства. Пгр., 1916
539. Поліщук Ю. Національні меншини Правобережної України та політика російського царизму щодо них в працях дореволюційних дослідників. Ю. Поліщук. *Гілея: збірник наукових праць*. Вип. 28. Київ, 2009. 132 -146
540. Полякова Е. А. Церковная археология как фактор формирования церковных музеев наглядных пособий. *Научный диалог*. 2012. № 4
541. Полякова Е. А. Церковно-археологические учреждения России и их структурные подразделения во второй половине XIX – начале XX века. *Мир науки, культуры, образования*. 2014. № 05 (48). С. 256-261
542. Попельницька О. План Києва 1638 р. як джерело з історичної топографії. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. К., 2005. № 12. С. 328-342
543. Портнова Т. Петров Микола Іванович. *Українські архівісти. Біобібліографічний довідник*. Вип. 1. К., 1999. С. 262-265
544. Прокопчук В. С. Літопис Поділля. *Прокопчук В. С. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета (церковного историко-археологического общества) (1876-1916) : зведений каталог і покажчик змісту*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. С. 6-16
545. Прокопчук В. С. Перший склад Подільського епархиального історико-статистичного комітету. *Освіта, наука і культура на Поділлі*. Том 22. С. 373-391

546. Прокопчук В. С. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета (церковного историко-археологического общества) (1876-1916) : звездный каталог і покажчик змісту. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. 184 с.
547. Протоиерей Владимир Савельев. Церковно-археологический музей как звено в системе духовного образования : некоторые уроки прошлого и настоящего. *Труды Київської Духовної Академії*. 2012. № 17. С. 30-37
548. Савельев Ю. Р. Роль церковной археологии и литургики в архитектурной медиэвистике второй половины XIX – нач. XX вв. *Церковная археология*. СПб., 1998. Вып. 4. С. 272-276
549. Салмина М. А. Дневник архимандрита Антонина Капустина. *Труды Отдела древнерусской литературы*. 1972. Т. 27. С. 420-430
550. Салмина М. А. О судьбе Киевских глаголических листков. *Советское славяноведение*. 1972. № 2. С. 82-83
551. Сапанжа О. С. Культурологическая теория музейности : автореф. дисс. ... д-ра культурологии. СПб., 2011
552. Свенціцький І. Українська старовина в Київському Церковно-археологічному музеї. *Записки історико-філологічної секції Українського наукового товариства в Києві*. К., 1918. Кн. 17. С. 87-91
553. Серых Д. В. Всероссийские археологические съезды как форма организации отечественной археологической науки во второй половине XIX-начале XX вв. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Ижевск, 2006
554. Скрижалі пам'яті. Упоряд.: В. Ульяновського, І. Карсим. К.: Либідь, 2004. 336 с.
555. Снигирев Р. Библейская археология. М.: Издательство Московского Подворья Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 2007. – 576 с.
556. Соболевский А. И. Логика жидовствующих и Тайная тайных. А. И. Соболевский. Памятники древней письменности и искусства. 1899. Т. СXXXIII. С. 5-13
557. Сохань С. В. «Воспоминания и переписка к разным лицам. 1840-1882» М. І. Петрова як джерело реконструкції біографії та творчості вченого. *Студії з архівної справи та документознавства*. К., 2002. Т. 8. С. 118-123
558. Сохань С. В. Бібліотечна діяльність М. І. Петрова. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2004. Вип. 9. С. 53-59
559. Сохань С. В. Бібліотечно-археографічна діяльність М. І. Петрова (1840 - 1921): автореф. дис. канд. іст. наук № 07. 00. 08. К., 2003. 19 с.
560. Сохань С. В. Микола Петров: життя серед книг і рукописів. К., 2015. 412 С

561. Сохань С. В. Приватна книгозбірня філолога та історика церкви М. І. Петрова: реконструкція зібрання. *Бібліотечний вісник*. 2003. № 3. С. 29-32
562. Сохань С. В. Родинне листування М. І. Петрова у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. *Рукописна та книжкова спадщина України*. К., 2002. Вип. 7. С. 14-21
563. Сохань С. В. Роль М. І. Петрова у створенні Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії. *Библиотечное дело и краеведение*. Киев – Симферополь, 2002. Вып. 4. С. 72–77
564. Сохань С. В. Рукописні матеріали М. І. Петрова і традиції збирацької діяльності та особливості формування рукописного фонду бібліотеки Київської Духовної академії. *Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського*. К., 2002. Вип. 9. С. 327-336
565. Сперанский М. Из истории отреченных книг. IV: Аристотелевы врата, или Тайная тайных. *Памятники древней письменности и искусства*. 1908. Т. CLXXI. С. 135-179
566. Список головніщих праць академіка М. Й. Петрова, що до археології та історії мистецтва. *Збірник секції мистецтв Українського наукового товариства*. К., 1921. Вип.1
567. Ставнюк Оксана. М. І. Петров і проблеми опрацювання фондів Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії. *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*. К., 2019. Випуск 58. С. 130-136
568. Ставнюк Оксана. Історико-топографічні нариси М.П.Петрова як путівник по Давньому Києву. *Історико-культурний туризм: український та світовий досвід /Редкол.: О. П. Ресніт – голова, В. П. Капелюшний, І. К. Патриляк, О. П. Гончаров, Н. В. Терес*. К.: «Фоліант», 2019. С.109-114
569. Ткачук М. Л. Викладачі Київської духовної академії: матеріали до просопографічного портрета. *Біографічний підхід у вивченні історії та спадщини Київської духовної академії (1819–1924)*. К., 2016. С. 4-56
570. Ткачук М. Л. Київська духовна академія в освітянському «автономізаційному» русі початку ХХ століття. *Київська Академія*. Вип. 4. К., 2007. С. 149-165
571. Ткачук М. Л. Трансформационные процессы в духовной школе начала ХХ века: опыт Киевской духовной академии. *Труди Київської духовної академії*. К., 2011. № 14. С. 121-129
572. Ткачук М. Л., Бурега В. В. Материалы к биографии профессора Киевской духовной академии П. П. Кудрявцева в Архиве Московской духовной академии: их предыстория и источниковедческий потенциал. *Труди Київської Духовної Академії*. 2017. № 27. С. 154-175

573. Трубчанінов С. В. Історично-географічні дослідження учених Київської духовної академії (остання третина ХІХ – початок ХХ ст.). *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 113. С. 27-30
574. Тункина И. В. Первые исследовательские программы в классической археологии Северного Причерноморья (XVIII – середина ХІХ в.). *Проблемы античной истории: Сборник научных статей*. СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2003. С. 359 – 375
575. Тураев Б. А. Ночное богослужение Эфиопской церкви по рукописи № 143 Археологического музея при Киевской духовной Академии. *Чтения в ЦИАО*. 1901. Вип. 3
576. Тураев Б. А. Описание египетских памятников в русских музеях и собраниях. СПб., 1899. 48 с.
577. Ульяновский В. И. Церковно-археологический музей при КДА: борьба идей. - Петров и Дмитриевский. *Проблемы славяноведения*. Брянск, 2002. Вып. 4;
578. Ульяновський В. Володимир Антонович: громадянин, учений, людина. *В. Б. Антонович. Моя сповідь. Вибрані історичні і публіцистичні твори*. К., 1995
579. Ульяновський В. І. «Третя складова» історико-церковної школи КДА (замість післямови). *Просемінарії: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури*. Вип. 1. К., 1997. С. 134-144
580. Ульяновський В. І. Академік Микола Іванович Петров. Члени-засновники Національної Академії наук України. К., 1998. С. 92-129
581. Ульяновський В. І. В. О. Біднов. *Український історичний журнал*. 1992. № 10-11. С. 80-94
582. Ульяновський В. І. Двічі професор. Степан Голубев в університетському та академічному контекстах. К. : Фенікс, 2007. 360 с.
583. Ульяновський В., Панчук О. Микола Петров: портрет у часовій перспективі та різних інтер'єсах. *Петров Микола. Скрижалі пам'яті. Упоряд. В. Ульяновський, І. Карсим*. К. : Либідь, 2003. С. 5-67
584. Ульяновський В. І. Інокентій (Ястребов Ілля Івонович). Енциклопедія сучасної України : http://esu.com.ua/search_articles.php?id=12346
585. Файда О. Єгор Редін та Микола Петров: штрихи до історії наукового співробітництва. О. Файда. *Софія Київська: Візантія. Русь. Україна*. 2013. Вип. 3. С. 201-210
586. Файда О. Листи Д. Айналова до М. Петрова. *Софія Київська: Візантія. Русь. Україна*. Вип. II. С.42-64
587. Федорова Л. Д. З історії пам'яткоохоронної та музейної справи у Наддніпрянській Україні, 1870 - 1910-і рр. К., 2013. 372 с

588. Федорова Л. Д. Становлення і розвиток церковно-історичного музейництва в Києві (кінець XIX – початок XX ст.). *Праці Центру пам'яткознавства*. Вип. 20. К., 2011
589. Федорова Л. Лохвицький Кіндрат Андрійович. *Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України : Біографічний довідник*. К., 2005. С. 327-329
590. Федорова Л. Становлення і розвиток киевознавства (кінець XVIII - початок XX ст.). *Регіональна історія України: збірник наукових статей*. Київ, 2011. Вип. 5. С. 177-194
591. Федотов В. Е. Дореволюционная историография о Киево-Могилянской Академии. *Вестник Костромского государственного университета им. Н. А. Некрасова*. 2016. Т. 22, № 5. С. 77-81
592. Фецько І. М. Особливості використання термінів музейної сфери. *Термінологічний вісник 2013*. Вип. 2(2). С. 108-112
593. Филиппенко Р. И. Харьковская школа истории искусства : Е. К. Редин. *Общество. Среда. Наука*. 2010. № 1 (14). С. 120-124
594. Фурсов В. А. Учение о религии в исторических трудах епископа Хрисанфа (Ретивцева). *Ученые записки. Электронный научный журнал Курского государственного университета*. 2015. № 3 (35). С. 24-29
595. Чернухин Е. Материалы по истории и описанию Афонских монастырей в фондах Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского. *Труды Киевской Духовной Академии*. № 26. Киев, 2017. С. 54-55
596. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. К., 1992. С. 178-179
597. Шаманаев А. В. Вопросы охраны памятников истории на Втором археологическом съезде (Санкт-Петербург, 1871 г.). *Россия и мир: панорама исторического развития*. Екатеринбург, 2008. С. 324-331
598. Шаріпова Л. В. З історії рукописного зібрання Церковно-археологічного музею при КДА. *Рукописна та книжкова спадщина України*. К., 1993. Вип. 1. С. 123-126
599. Шевчук Е. Неутомимый труженик певческой нивы протоиерей Иоанн Вознесенский. *Науковий вісник НМАУ імені П. І. Чайковського*. Випуск 88. Частина 2. С. 5-40
600. Шепелев Л. Е. Изучение делопроизводственных документов XIX – начала XX в. *Вспомогательные исторические дисциплины*. Л., 1968. Вип. 1. С. 119-138
601. Шилов Д. Н. Государственные деятели Российской империи 1802-1917 гг. Обер-прокуроры Святейшего Синода. *Исторический вестник*. Москва. Воронеж, 1999. № 3.4. С. 220-296
602. Шип Н. А. Київська духовна академія в культурно-освітньому просторі України (1818-1919). К. : Фенікс, 2010. 436 с.

603. Шкраб'юк А. Митрополит (фактографічні нотатки про А. Шептицького). *І.* 1995. № 7. С. 62-75
604. Юркова О. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924-1930 рр.). К., 1999
605. Ярмусь С. Памфил Данилович Юркевич та його філософська спадщина. Вінніпег, 1979
606. Федорова Л. Д. Становлення й розвиток містознавчого музейництва в Україні в ХІХ - перших десятиріччях ХХ ст. *Український історичний журнал.* 2006. № 1. С. 72-83

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ НАУКОВИХ ПРАЦЬ АВТОРА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові статті у фахових виданнях

1. Панчук О. В. Дитинство Миколи Петрова: на шляху жо релігійного світогляду. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2002. № 5. С. 51-53
2. Панчук О. Діяльність М. І. Петрова у контексті еволюції Церковно-археологічного товариства та Церковно-археологічного музею на другому й третьому етапах їх існування. О. Панчук. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Історія*. 2008. Вип. 94-95. С. 111-114
3. Панчук О. В. Діяльність Миколи Петрова щодо організації роботи Церковно-археологічного товариства. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2008. № 2. С. 167-170
4. Панчук О. Заснування церковно-археологічних музеїв при духовних академіях і у єпархіях в Україні: ідея, витоки, роль М. І. Петрова. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Історія*. 2016. Вип. 4(131). С. 41-44
5. Панчук О. В. М. І. Петров в організації колекцій Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Історія*. 2019. Вип. 2(141). С. 61-65
6. Ставнюк Оксана. М. І. Петров і проблеми опрацювання фондів Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії. *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*. К., 2019. Випуск 58. С. 130-136

Публікації, які додатково відображають результати дослідження

7. Ульяновський В., Панчук О. Микола Петров: портрет у часовій перспективі та різних інтер'єрах. *Петров Микола. Скрижалі пам'яті*. Упоряд. В. Ульяновський, І. Карсим. К.: Либідь, 2003. С. 5-67

8. Діяльність М.І. Петрова з організації Церковно-археологічного музею. *Києво-знавчі читання. Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції*. К., 2014. С. 289-292

9. Ставнюк Оксана. Історико-топографічні нариси М. І. Петрова як путівник по Давньому Києву. *Історико-культурний туризм: український та світовий досвід* /Редкол.: О. П. Реєнт – голова, В. П. Капелюшний, І. К. Патриляк, О. П. Гончаров, Н. В. Терес. – К.: Фоліант, 2019. – С.109-114.